

ISSN 2181-9130

Doi Journal 10.26739/2181-9130

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

11 ЖИЛД, 2/2 СОН

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

ТОМ 11, НОМЕР 2/2

JOURNAL OF LAW RESEARCH

VOLUME 11, ISSUE 2/2

ТОШКЕНТ-2026

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF LAW RESEARCH

№2/2 (2026) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9130-2026-2/2>

Бош муҳаррир:
Главный редактор:
Chief Editor:

Abdurasulova Qumriniso Raimqulovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Бош муҳаррир ўринбосари:
Заместитель главного редактора:
Deputy Chief Editor:

Fayziev Shoxrud Farmonovich
yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

ТАҲРИРИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ | РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ | EDITORIAL BOARD

12.00.01 - ДАВЛАТ ВА ҲУҚУҚ НАЗАРИЯСИ ВА ТАРИХИ. ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТЛАР ТАРИХИ / ТЕОРИЯ ПРАВА И ГОСУДАРСТВА, ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ / THEORY OF LAW AND STATE, HISTORY OF LEGAL DOCTRINES

Boboyev Halimboy Boboyevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ahmedshaeva Mavlyuda Axatovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Adilxodjayeva Surayyo Maxkamovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Sattorov Abdug'affor

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Yosuke Shamoto

yuridik fanlar doktori, professor (Yaponiya)

Umarxanova Dildora Sharipxanovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Nematov Jo'rabek Nematilloevich

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

12.00.02 - КОНСТИТУЦИОННЫЙ ҲУҚУҚ, МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ, МОЛИЯ ВА БОЖХОНА ҲУҚУҚИ / КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО; АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО; ФИНАНСОВОЕ ПРАВО / CONSTITUTIONAL LAW; ADMINISTRATIVE LAW; FINANCIAL RIGHT

Malikova Gulchexra

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Xusanov Ozod Tillabayevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Selimanova Svetlana Mixaylovna

yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)

Xvan Leonid Borisovich

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Peshkova Xristina Vyacheslavovna

yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)

Sung Un Lee

yuridik fanlar doktori, professor (Janubiy Koreya)

12.00.03 - ҲУҚУҚРОЛИК ҲУҚУҚИ. ТАДБИРКОРЛИК ҲУҚУҚИ. ОИЛА ҲУҚУҚИ. ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО; ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО; СЕМЕЙНОЕ ПРАВО; МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО / CIVIL LAW; BUSINESS LAW; FAMILY LAW; PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Oqyulov Omonboy

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ro'zinazarov Shuhrat Nuraliyevich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Ruziyev Rustam Jabborovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Borotov Mirodiljon Xomudjonovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Toshev Boboqul Norqobilovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Shomuxamedova Zamira Shoislamovna

yuridik fanlar doktori, (O'zbekiston)

Ahmad Issa Altweissi

yuridik fanlar doktori, professor (Iordaniya)

Mexmonov Kambariddin Miradxanovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

12.00.04 - ҲУҚУҚРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ХЎЖАЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ. ҲАҚАМЛИК ЖАРАЁНИ ВА МЕДИАЦИЯ / ГРАЖДАНСКОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРОЦЕССУАЛЬНОЕ ПРАВО; АРБИТРАЖНЫЙ ПРОЦЕСС И МЕДИАЦИЯ / CIVIL PROCEDURE LAW; ECONOMIC PROCEDURAL LAW; ARBITRATION PROCESS AND MEDIATION

Esanova Zamira Normurodovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Mamasidiqov Muzaffar Musajonovich

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jason A.

Kanton Federal sud markazi (AQSH)

Borut Strazisar

Yuridik bo'lim boshlig'i (Sloveniya)

12.00.05 - МЕҲНАТ ҲУҚУҚИ. ИЖТИМОИЙ ТАЪМИНОТ ҲУҚУҚИ / ТРУДОВОЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ / THE LABOR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Usmanova Muborak Akmalxanovna

yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Gasanov Mixail Yuriyevich

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Sattorova Gulnoza Djurakulovna

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Murodova Gulnora

yuridik fanlar doktori, dotsent (O'zbekiston)

Denisov Gleb

yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Fayziyev Shuxrat Xasanovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Usmonov Muhammadi Bahridinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Xolmuminov Juma
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Jo'rayev Yuldash Achilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Nurmatov Mirg'olib Mirzayevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Po'latov Baxtiyor Xalilovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Salomov Baxrom Salomovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Osmonaliyev Qayrat
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Mirzayev Aziz
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Aleksey Kibalnik
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Kudryavtsev Vladislav Leonidovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Sergey Shoshin
yuridik fanlar doktori, dotsent (Rossiya)
James B.
Eaglin Federal sud markazi (AQSH)

Rustambayev Mirzayusup Hakimovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Zufarov Rustam Axmedovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Kabulov Rustam
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Rajabova Mavjuda Abdullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Ismailov Isomiddin
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Hamidov Nurmuhammad Orif o'g'li
yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (O'zbekiston)
Yuldoshev Rifat Raxmadjonovich
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Djansarayeva Rima Ernatovna
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Yelena Antonyan Aleksandrovna
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Matthew Light
yuridik fanlar doktori, professor (Kanada)
Qo'shayev Nurali Mahmudovich
yuridik fanlar nomzodi, dotsent (O'zbekiston)

Inog'omjonova Zumratxon Fatxullayevna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Pulatov Yuriy Safiyevich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
To'laganova Gulchehra Zaxitovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Muxiddinov Faxriddin Muxiddinovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Mirazov Davron Miragzamovich
yuridik fanlar doktori (O'zbekiston)
Rijakov Aleksandr Petrovich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)

Stoyko Nikolay Genadyevich
yuridik fanlar doktori, professor (Rossiya)
Iskandarov Zayniddin
yuridik fanlar doktori, professor (Tojikiston)
Sergey Pen
yuridik fanlar doktori, professor (Qozog'iston)
Aleksey Purs
yuridik fanlar doktori, dotsent (Belarus)
Jurgen Maurer
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)
Kevin Curtin
yuridik fanlar doktori, professor (AQSH)

Ismoilov Bahodir Islamovich
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Matkarimova Gulchehra Abdusamatovna
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)

Yuldasheva Govxerjan
yuridik fanlar doktori, professor (O'zbekiston)
Alexander Trunk
yuridik fanlar doktori, professor (Germaniya)

1. Мухамедов Хайдарали Мелиевич

ЎРТА АСРЛАР ҲУҚУҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲУҚУҚҚА ТАЪСИРИ:
ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ.....5

2. Мирзаев Файзулла Ибодуллаевич

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНСТИТУЦИОНАЛ ИСЛОҲОТЛАР ШАРОИТИДА
ЖИНОИЙ ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШНИ ҲУҚУҚИЙ
ЖИҲАТДАН ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ.....14

3. Авлиякулова Матлуба Авазовна

КОРПОРАТИВ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ БИЛАН
БОҒЛИҚ МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ.....22

4. Baratov Mirodiljon Xomudjonovich, Akramxodjayev Bori Toxtaxodjayevich

TURISTIK MAHSULOTNING XUSUSIYATLARI VA BU SOHADAGI
RAQOBATBARDOSHLIK.....29

5. Ergasheva Shohista O'ktam qizi

KRIPTOVALYUTALARNING TRANSFER JARARAYONIDA QO'LLANILADIGAN
HUQUQ MASALASI.....39

6. Абжалов Абдижаббор Махаммадиевич

ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИНИНГ ЖАМОАТ ИНСТИТУТЛАРИ БИЛАН
ҲАМКОРЛИГИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ
МЕХАНИЗМЛАРИ.....46

7. Ғайбуллаев Фаррух Юлдашевич

ПРОКУРАТУРА ОРҒАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА УНИНГ
ҲУҚУҚИЙ ЧЕГАРАЛАРИ.....54

8. Matkarimov Qudrat Qalandarovich

ISHKI ISHLAR ORGANLARIDA QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR
NAZORATINING O'ZIGA HOS HUSUSIYATLARI.....62

9. A'zamov Akbarxon Izzatbek o'g'li

QASDDAN TO'LOVGA QOBILIYATSIZLIKKA OLIV KELISHNING JINOIY-HUQUQIY
JINATLARI, O'XSHASH JINOYATLARDAN FARQLI TOMONLARI HAMDA XORIJIY
TAJRIBA.....70

10. Хамидов Нурмухаммад Ориф угли

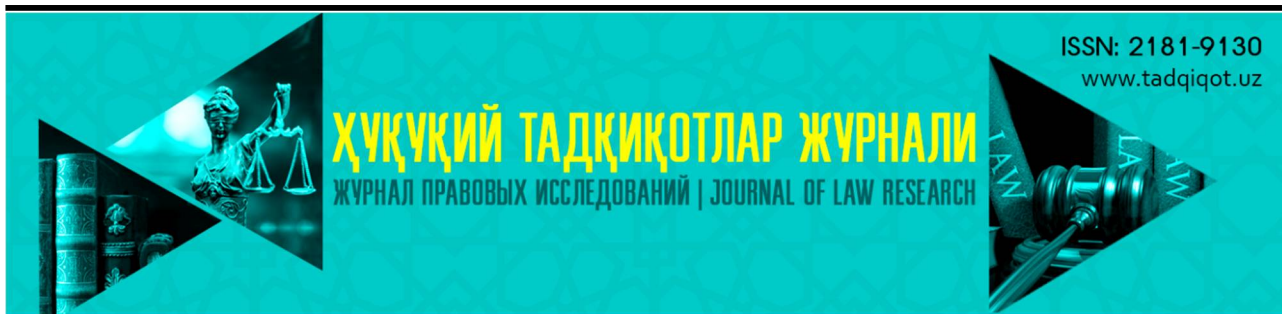
ТОРГОВЛЯ ЛЮДЬМИ КАК ФОРМА ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ
ПРЕСТУПНОСТИ: ПОНЯТИЕ, СОЦИАЛЬНАЯ ОПАСНОСТЬ И УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ
АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ.....77

11. Kurbanov Ma'rufjon Mamadaminovich

SUN'IY INTELLEKTDAN JINOIY MAQSADDA FOYDALANISHNING JINOYAT-HUQUQIY
TAVSIFI, IJTIMOIY-HUQUQIY MONIYATI.....85

12. Насруллаев Фирдавс Сухробович

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКСТРАДИЦИЯ ЖАРАЁНИДА ИЧКИ ИШЛАР
ВАЗИРЛИГИНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЎРНИ ВА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИК
МАСАЛАЛАРИ.....92

12.00.01-ТЕОРИЯ И ИСТОРИЯ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА. ИСТОРИЯ ПРАВОВЫХ УЧЕНИЙ

Мухамедов Хайдарали Мелиевич,
Тошкент давлат юридик университети
Давлат ва ҳуқуқ назарияси шўбаси профессори,
юридик фанлар номзоди
E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

ЎРТА АСРЛАР ҲУҚУҚИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ҲУҚУҚҚА ТАЪСИРИ: ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛ

For citation: Mukhamedov Khaydarali Melievich. THE INFLUENCE OF MEDIEVAL LEGAL VALUES ON MODERN LAW: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АННОТАЦИЯ

Мазкур илмий мақолада ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг шаклланиши, унинг асосий манбалари ҳамда замонавий ҳуқуқ тизимларига кўрсатган таъсири тарихий-ҳуқуқий таҳлил асосида ёритилган. Рим ҳуқуқи, канон ҳуқуқи, феодал ҳуқуқ ва ислом ҳуқуқининг ўрта асрлардаги ўрни ҳамда уларнинг бугунги ҳуқуқий институтларда акс этиши қиёсий-ҳуқуқий усулда тадқиқ этилган. Илмий тадқиқот натижасида ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқий тизимларнинг назарий ва институционал пойдевори экани асослаб берилган.

Калит сўзлар: ўрта асрлар ҳуқуқи, рим ҳуқуқи, канон ҳуқуқи, феодал ҳуқуқ, ислом ҳуқуқи, замонавий ҳуқуқ, ҳуқуқ тарихи.

Мухамедов Хайдарали Мелиевич,
Профессор кафедры теории государства и права
Ташкентского государственного юридического университета,
кандидат юридических наук
E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

ВЛИЯНИЕ ПРАВОВЫХ ЦЕННОСТЕЙ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ НА СОВРЕМЕННОЕ ПРАВО: ИСТОРИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе историко-правового анализа освещаются процесс формирования средневековой правовой системы, её основные источники, а также влияние на современные правовые системы. В сравнительно-правовом аспекте исследуется роль римского права, канонического права, феодального права и исламского права в эпоху Средневековья, а также их отражение в современных правовых институтах. В результате исследования обосновано

положение о том, что средневековое право является теоретической и институциональной основой современных правовых систем.

Ключевые слова: средневековое право, римское право, каноническое право, феодальное право, исламское право, современное право, история права.

Mukhamedov Khaydarali Melievich,

Professor of the Department of Theory of State and Law

of Tashkent State University of Law,

Candidate of Legal Sciences

E-mail: x.muxamedov@tsul.uz

THE INFLUENCE OF MEDIEVAL LEGAL VALUES ON MODERN LAW: A HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

ANNOTATION

This article analyzes the formation of medieval legal systems and their impact on modern law from a historical and legal perspective. Roman law, canon law, feudal law, and Islamic law are examined as key sources shaping contemporary legal institutions. The study employs historical, comparative, and systemic methods to demonstrate that medieval law constitutes the foundation of modern legal systems.

Keywords: medieval law, Roman law, canon law, feudal law, Islamic law, modern law, legal history.

Ҳуқуқнинг тарихий тараққиётини ўрганиш аввало ҳуқуқий давлат ва фукаролик жамиятини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади. Замонавий ҳуқуқ тизимларини чуқур англаш ва уларнинг моҳиятини очиб бериш учун ҳуқуқнинг тарихий ривожланиш босқичларини, жумладан ўрта асрлар ҳуқуқини илмий таҳлил қилиш зарур. Бинобарин, ўрта асрлар (V–XV асрлар) ҳуқуқ тарихи нуқтаи назаридан ҳуқуқий институтлар, ҳуқуқ манбалари ва ҳуқуқий тафаккурнинг тизимли шаклланган даври ҳисобланади. Айнан шу даврда ҳуқуқ фақат амалий қоидалар мажмуаси сифатида эмас, балки мустақил ижтимоий-меъёрий тизим сифатида намоён бўла бошлади. Айниқса, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг назарий ва институционал асосларини белгилаб берган давр сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Зеро, ўрта асрлар ҳуқуқи фақат ўтмиш феномени эмас, балки бугунги ҳуқуқий тизимларнинг илдизидир. У ҳуқуқий тафаккурнинг шаклланиши ва институционал ривожланишида ҳал қилувчи босқич бўлиб хизмат қилган. Ўрта асрларда ҳуқуқ диний, ижтимоий ва сиёсий омиллар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланган. Дарҳақиқат, таниқли ҳуқуқшунос олим Ҳ. Берман таъкидлаганидек, “Европа ҳуқуқ анъанаси айнан ўрта асрларда мустақил ва тизимли шаклга эга бўлди, инқилобий ўзгаришни бошдан кечириб, ҳуқуқни диний ва сиёсий ҳокимиятдан нисбатан мустақил тизим сифатида шакллантирди”. [1] Бу фикр ўрта асрлар ҳуқуқининг жаҳон ҳуқуқ цивилизациясида тутган ўрнини яққол кўрсатади.

Ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг пойдеворини ташкил этган бир қатор фундаментал тамойилларни, хусусан қонун устуворлиги, ҳуқуқий нормалар иерархияси, суд ишларини юритиш тартиби, мулк дахлсизлиги, шартномаларнинг мажбурийлиги каби институтларни вужудга келтирди. Шу маънода, ўрта асрлар ҳуқуқи ўтмишда қолган, эскирган, замонавий ҳуқуққа алоқаси йўқ ходиса эмас, балки ҳозирги ҳуқуқий воқеликнинг тарихий асосидир.

Ўрта асрларда ҳуқуқ тушунчаси ҳозирги замонавий ҳуқуқий таърифлардан тубдан фарқ қилган. Ҳуқуқ мустақил, инсон томонидан яратилган ижтимоий тизим сифатида эмас, балки илоҳий ирода, урф-одат ва табақавий тартибнинг ифодаси сифатида қабул қилинган. Фома Аквинский ҳуқуқни “ақл орқали англашган илоҳий қонуннинг инсон жамиятидаги ифодаси” деб таърифлайди. Унинг фикрича, инсон қонуни (lex humana) илоҳий қонунга зид бўлмаслиги лозим. [2, Б.230] (Aquinas, Summa Theologica).

Ўрта асрлар ҳукуки деганда муайян давлат доираси билан чекланмаган, балки турли ҳудудларда амал қилган кўп қатламли ҳуқуқ тизими тушунилади. Ўрта асрлар ҳукуки – бу V асрдан XV асргача бўлган даврда Европа, Яқин Шарқ ва Шарқ мамлакатларида амал қилган ҳуқуқий нормалар, институтлар ва ҳуқуқий тафаккур тизимидир. Ўрта асрлар ҳукуки ҳуқуқ манбаларининг кўп қатламлилиги, ҳуқуқий плюрализм, ҳуқуқнинг диний асосланганлиги, диний қоидаларнинг устуворлиги, табақавий тенгсизлик, ҳуқуқ ва ахлоқнинг бир-бирига яқинлиги, одат ҳуқуқининг кенг қўлланилиши каби ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турган.

Ўрта асрлар ҳуқуқ манбалари деганда ҳуқуқий нормаларни ўз ичига олган ёзма ва оғзаки шаклдаги барча ҳужжатлар, матнлар ва анъаналар тушунилади. Манбашунослик нуқтаи назаридан уларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: **1) ёзма ҳуқуқ манбалари:** қонунлар ва кодификациялар (Юстиниан қонунлар тўплами – *Corpus Juris Civilis*), черков қонунлари (*Decretum Gratiani*), шартномалар ва хартиялар (масалан, Эркинликларнинг буюк хартияси – *Magna Carta*), суд қарорлари ва фармонлар; **2) диний-ҳуқуқий манбалар:** Қуръон, Сунна, Инжил ва черков қарорлари, фикҳ ва теологик асарлар; **3) одат ҳуқуқи манбалари:** қабилавий урф-одатлар, феодал анъаналар, маҳаллий ҳуқуқ қоидалари (масалан, Сали ҳақиқати, ингилиз-сакслар ҳақиқатлари, Рус ҳақиқати ва бошқалар).

Ўрта асрларда ҳуқуқ манбалари ўртасида қатъий иерархия мавжуд бўлмаган. Аксинча, ҳуқуқий плюрализм ҳукм суриб, бир ҳудудда бир вақтнинг ўзида бир нечта ҳуқуқ тизими амал қилган. Ҳуқуқ манбалари турли табиатга эга бўлиб, ўзаро рақобат ва уйғунликда амал қилган. Айнан шу кўп қатламли ҳуқуқий муҳит замонавий ҳуқуқ тизимларининг шаклланиши учун тарихий замин яратган.

Ўрта асрлар ҳуқуқининг асосий манбаларини рим ҳукуки (*Corpus Juris Civilis*), каноник ҳуқуқ (*Decretum Gratiani*), феодал ҳуқуқ (лен тизими), одат ҳукуки, ислом ҳуқуқи (Қуръон, Сунна, Ижмоъ, Қиёс) ташкил этиб, уларнинг кўпгина меъёрлари замонавий ҳуқуқ тизимининг шаклланишига катта таъсир ўтказган.

Рим ҳуқуқи – ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккурининг илмий асосидир. У ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг шаклланишида марказий ўрин тутган универсал ҳуқуқий мерос ҳисобланади. Гарчи Ғарбий Рим империяси V асрда инқирозга учраган бўлса-да, рим ҳуқуқий тафаккури бутунлай йўқолиб кетмади. Аксинча, у Византия империяси орқали сақланиб қолди ва Юстиниан даврида тизимлаштирилди. Юстиниан (527–565) ташаббуси билан тузилган Юстиниан қонунлар тўплами (*Corpus Juris Civilis*) нафақат Рим ҳуқуқининг энг мукамал кодификацияси, балки бутун Европа ҳуқуқ тарихи учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. Ушбу тўплам ҳуқуқни илмий тизим сифатида баён этишга қаратилган бўлиб, ҳуқуқ нормаларини мантикий ва институционал тарзда жойлаштиришни мақсад қилган. Унда ҳуқуқий нормаларнинг умумий ва махсус қисмларга ажратилганлиги, хусусий ҳуқуқ институтларининг мукамал ишлаб чиқилганлиги, ҳуқуқни қонунчилик, суд амалиёти ва доктрина уйғунлигида ифода этилганлиги замонавий ҳуқуқ тизимлари учун фундаментал аҳамият касб этади. Машҳур ҳуқуқшунос Ф.К. Савиньи ҳақли равишда таъкидлаганидек, “Рим ҳукуки бу ҳуқуқнинг абадий мантикий тилидир; у замонлар алмашса-да, ҳуқуқий фикрлаш усулини белгилаб беради”. [3]

Юстиниан қонунлар тўплами (*Corpus Juris Civilis*) институциялар (*Institutiones*), дигесталар (*Digesta*), кодекс (*Codex*) ва новеллалар (*Novellae*) деб номланган тўрт асосий қисмдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бири мустақил ҳуқуқий аҳамият касб этади.

Институциялар ўқув характериға эга бўлиб, унда ҳуқуқнинг асосий тушунчалари – шахслар, ашёлар ва даъволар (*personae, res, actiones*) тизимида баён этилган. Бу тизим кейинчалик бутун Европа ҳуқуқ таълимининг классик моделини яратди. Унда мулк ҳукуки қуйидагича таърифланади: “Мулк – ашё устидан тўлиқ ҳукмронлик қилиш ҳуқуқидир” (*dominium est ius utendi et abutendi*). [4] Бу таъриф замонавий фуқаролик ҳуқуқидаги мулк ҳукуки тушунчасининг илдизидир.

Дигесталар Рим ҳуқуқшунослари (Ульпиан, Павел, Гай) асарларидан тузилган ҳуқуқий иқтибослар тўплами бўлиб, унда ҳуқуқий казуслар, суд амалиёти ва ҳуқуқий мулоҳазалар жамланган. Улар ўрта асрларда ҳуқуқни казуистик таҳлил қилиш анъанасини шакллантирди.

Кодекс император фармонлари ва қонунларини ўз ичига олади. У давлат ҳокимияти ва ҳуқуқ ўртасидаги муносабатларни тартибга солган.

Новеллалар Юстиниандан кейин қабул қилинган қонунлардан иборат бўлиб, ҳуқуқ тизимининг динамик характерини акс эттиради.

XI асрга келиб, Европада ижтимоий-иқтисодий муносабатлар мураккаблашиб, универсал ҳуқуқ тизимига эҳтиёж пайдо бўлди. Ана шу шароитда Рим ҳуқуқи қайта кашф этилди. Болонья университетида Ирнерий ва унинг шогирдлари томонидан Юстиниан қонунлар тўпламини ўрганиш бошланди. Глоссаторлар мактаби ҳуқуқ матнларига изоҳлар (glossae) ёзиш орқали Рим ҳуқуқини замонавий муносабатларга мослаштирди. Глоссаторлар фаолиятининг аҳамияти шунда эдики, улар ҳуқуқ матнини таҳлил қилиш методологиясини ишлаб чиқдилар, ҳуқуқни илмий фан сифатида шакллантирдилар, ҳуқуқий таълим институтини ривожлантирдилар. Бу жараён ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккурининг интеллектуаллашувига олиб келди.

Постглоссаторлар (комментаторлар) эса Рим ҳуқуқини маҳаллий ҳуқуқ билан уйғунлаштириб, амалий қўллаш имконини яратдилар.

Юстиниан қонунлар тўплами (Corpus Juris Civilis) мулк, шартнома ва мажбуриятлар ҳуқуқининг замонавий шакллари яратишга асос бўлди.

Рим ҳуқуқида мулк ҳуқуқи мутлақ ҳуқуқ сифатида тушунилган. Ўрта асрларда эса феодал тизим таъсирида мулк ҳуқуқи чекланган шаклда қўлланилган бўлса-да, Рим ҳуқуқий концепцияси сақланиб қолди. Рим ҳуқуқида мулкка эгалик қилиш усуллари (occupatio, traditio, usucapio) ўрта аср суд амалиётида кенг қўлланилди.

Рим ҳуқуқи шартномаларнинг мажбурий кучини (pacta sunt servanda) асослаб берди. Бу тамойил ўрта аср савдо муносабатларида ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Ўрта асрларда сотиш-олиш (emptio venditio), ижара (locatio conductio), қарз (mutuum) каби шартнома турлари кенг қўлланилди. Бу институтлар замонавий фуқаролик ҳуқуқининг тўғридан-тўғри илдизидир.

Рим ҳуқуқида жавобгарлик шахсий айб (culpa) ва қасд (dolus) асосида белгиланган. Ўрта асрларда бу ёндашув канон ҳуқуқи ва одат ҳуқуқи билан уйғунлашди. Канон ҳуқуқи кўп ҳолларда Рим ҳуқуқи институтларини, хусусан процессуал ҳуқуқда, даъво ва апелляция институтларида, юридик шахс тушунчасида ўзлаштирган. Бу ўзаро таъсир натижасида “ius commune” – умумевропа ҳуқуқи шаклланди.

Шу тариқа, Рим ҳуқуқи ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг илмий ва институционал асосини ташкил этди. Унинг қайта тикланиши ҳуқуқни диний ва одат нормаларидан ажратиб, ҳуқуқни мустақил, рационал тизим сифатида шакллантирди. Рим ҳуқуқисиз замонавий фуқаролик ҳуқуқини тасаввур этиб бўлмайди. Дарҳақиқат, Рим ҳуқуқи қитъа (роман-герман) ҳуқуқ оиласи, фуқаролик кодекслари тизими, ҳуқуқий таълим ва доктрина сингари замонавий ҳуқуқ тизимларининг асосини ташкил этди. Ф.К. Савиньи Рим ҳуқуқининг аҳамиятига юқори баҳо бериб, “Рим ҳуқуқи Европа ҳуқуқ тизимининг илмий асосини ташкил этади”, [5] – деб таъкидлайди. Дарҳақиқат, замонавий қитъа ҳуқуқ тизимида Рим ҳуқуқининг ўрни айниқса машҳур 1804 йилги Франция Фуқаролик кодекси ҳамда 1896 йилги Германия Фуқаролик кодексининг тўғридан-тўғри Рим ҳуқуқи нормаларига таянганлигида кўзга яққол ташланади.

Ўрта асрларда ҳуқуқ ва дин ўртасида аниқ чегара мавжуд эмас эди. Канон ҳуқуқи ва ислом ҳуқуқи мисолида кўриш мумкинки, диний манбалар тўғридан-тўғри ҳуқуқий нормалар манбаи сифатида хизмат қилган.

Канон ҳуқуқи – ўрта аср Европа ҳуқуқий тизимининг ажралмас қисми бўлиб, у католик черкови томонидан шакллантирилган ҳуқуқ нормалари ва институтлари мажмуасини ифодалайди. У фақат диний маросимлар ёки черков ички ҳаётини тартибга солиш билан чекланиб қолмаган, балки никоҳ, оила, мерос, суд иш юритуви ва ҳатто жиноий жавобгарлик масалаларига ҳам таъсир кўрсатган.

Ўрта асрларда черков фақат диний институт эмас, балки йирик сиёсий ва ҳуқуқий куч сифатида майдонга чиққан. Шу сабабли канон ҳуқуқи кўп ҳолларда давлат ҳуқуқи билан параллел равишда амал қилган. Ҳуқуқий плюрализм шароитида бир шахс бир вақтнинг ўзида ҳам феодал ҳуқуқ, ҳам одат ҳуқуқи, ҳам канон ҳуқуқига бўйсунishi мумкин эди. Ҳ. Берман таъкидлаганидек, “канон ҳуқуқи Европа ҳуқуқ тизимини профессионаллаштирган, суд амалиётини тизимли шаклга солган ва ҳуқуқни ахлоқий мезонлар билан бойитган”. [6]

Канон ҳуқуқининг манбаларини турли даврларда қабул қилинган ва турли юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар ташкил этади. Улар қуйидагилардан иборат: Инжил ва Апостол қоидалари, черков соборлари қарорлари (concilium), Папа декреталлари, канонистлар асарлари.

Ушбу манбалар ичида энг муҳим ва тизимлаштирувчи манба сифатида **Грацианнинг “Decretum” асари (XII аср)** алоҳида ўрин тутати. Грациан (1140 йил атрофида) томонидан тузилган Decretum Gratiani канон ҳуқуқини илмий тизимга солган биринчи йирик асар ҳисобланади. Асарнинг тўлиқ номи Concordia discordantium canonum (“Қарама-қарши канонларни мувофиқлаштириш”) [7] бўлиб, у ўрта аср ҳуқуқий тафаккурининг мантикий таҳлилга асосланганлигини яққол намоён этади. Decretum қуйидаги уч қисмдан иборат: **distinctiones** – умумий ҳуқуқий ва назарий масалалар, **causae** – аниқ ҳуқуқий низолар (казуслар) таҳлили, **de consecratione** – диний маросимлар билан боғлиқ қоидалар.

Грацианнинг асосий методи – қарама-қарши ҳуқуқий нормаларни мантикий таҳлил орқали уйғунлаштиришдан иборат бўлган. Бу ёндашув кейинчалик ҳуқуқий герменевтика ва киёсий таҳлилнинг асосига айланди.

Канон ҳуқуқининг энг катта таъсири никоҳ-оила муносабатларида намоён бўлди. Никоҳ илоҳий аҳд сифатида эътироф этилган ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши давлат ҳуқуқидан кўра канон ҳуқуқи ваколатига кирган. Канон ҳуқуқига кўра, никоҳ ихтиёрий розиликка асосланади, никоҳнинг муқаддаслиги уни бекор қилишни чеклайди, яқин қариндошлар ўртасида никоҳ тақиқланади. Бу қоидалар кейинчалик замонавий оила ҳуқуқида никоҳга розилик принципи, моногамия, никоҳни давлат рўйхатидан ўтказиш институти сифатида ўз аксини топди.

Канон ҳуқуқи ўрта аср процессуал ҳуқуқининг шаклланишида ҳам ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Черков судлари ҳуқуқий низоларни кўриб чиқишда ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш ва апелляция тартибини жорий қилди. Ишни ёзма равишда олиб бориш, гувоҳлар кўрсатмасининг аҳамияти, айбни исботлаш мажбурияти, юқори судга шикоят қилиш (апелляция) канон судларига хос хусусиятлар ҳисобланади. Бу институтлар кейинчалик давлат суд тизимларига тўлиқ ўтди.

Канон ҳуқуқи орқали юридик шахс (persona ficta) тушунчаси шаклланди. Черков, монастыр, университет каби ташкилотлар мустақил ҳуқуқ субъекти сифатида эътироф этилди. Бу тушунча мулкка эгалик қилиш, судда даъвогар ёки жавобгар бўлиш имконини берди. Юридик шахс концепцияси замонавий корпоратив ҳуқуқнинг асосини ташкил этади.

Канон ҳуқуқи кўп ҳолларда давлат ҳуқуқидан устун турар эди. Папа судлари ҳатто подшоҳлар фаолиятини ҳам баҳолаш ваколатига эга бўлган. Шу билан бирга, канон ҳуқуқи табиий ҳуқуқ назариясини ривожлантирди, қонуннинг адолатга мос бўлиши талабини илгари сурди, ҳуқуқни ахлоқий мезонлар билан боғлади. Фома Аквинскийнинг табиий ҳуқуқ ҳақидаги таълимоти айнан канон ҳуқуқи асосида шаклланди.

Хуллас, канон ҳуқуқи ўрта асрларда ҳуқуқни фақат ҳукмрон ирода эмас, балки ахлоқий ва илоҳий қадриятлар билан боғланган тизим сифатида шакллантирди. Никоҳ, суд, процессуал қоидалар ва юридик шахс институтида канон ҳуқуқининг таъсири замонавий ҳуқуқ тизимларида ҳам яққол сезилади.

Ўрта асрларда одат ҳуқуқи энг кенг тарқалган ҳуқуқ манбаи ҳисобланган. Аҳолининг катта қисми ёзма қонунларни билмаган, ҳуқуқий муносабатлар эса урф-одатлар, анъаналар ва маҳаллий қоидалар асосида тартибга солинган. Одат ҳуқуқи оғзаки шаклда мавжуд бўлиши, маҳаллий характерга эгалиги, анъанавийлиги ва барқарорлиги, жамоа томонидан эътироф этилиши билан ажралиб турган.

Салик ҳақиқати (Lex Salica) V–VI асрларда Франклар давлатида амал қилган герман қабиалари одат ҳуқуқининг ёзма ифодаси бўлиб, у жиноят, мулк ва мерос масалаларини тартибга солган. Унда жиноятлар учун пул жарималари (wergeld) белгиланган бўлиб, жавобгарлик шахсий эмас, балки компенсацион характерга эга эди.

Салик ҳақиқатида ерга эгалик қилиш ота томондан мерос қилиб қолдирилиши белгиланган бўлиб, бу қоида кейинчалик Европа мерос ҳуқуқида муҳим ўрин тутган. Айни пайтда, бу ҳужжатда табақавий фарқлар аниқ акс этган: бир хил жиноят учун турли табақа вакиллари учун турлича жавобгарлик белгиланган. [8]

Ўрта асрларда пайдо бўлган ва ҳозирги кунда ўз аҳамиятини йўқотмаган машҳур ҳуқуқий ёдгорликлардан бири – 1215 йилда қабул қилинган “Эркинликларнинг буюк хартияси” (Magna Carta) бўлиб қолди. У ўрта аср ҳуқуқ тарихи ва замонавий конституционализм учун энг муҳим ҳуқуқий ҳужжатлардан бири ҳисобланади. Magna Carta Англия қироли Иоанн (John Lackland) ва баронлар ўртасидаги сиёсий-ҳуқуқий келишув натижасида қабул қилинган. Унинг асосий ҳуқуқий аҳамияти куйидагиларда намоён бўлади: қирол ҳокимиятининг ҳуқуқ билан чекланиши; солиқларни жорий этишда розилик принципи; судсиз ҳибсга олишни тақиқлаш; адолатли суд муҳокамасига бўлган ҳуқуқ. Хартиянинг 39-моддада шундай дейилади: “Ҳеч бир эркин инсон қонуний суд қарорисиз ҳибсга олинмасин, мулкидан маҳрум этилмасин”. [9] Бу қоида кейинчалик **habeas corpus**, қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқлари концепцияларига асос бўлди.

Magna Carta дастлаб фақат баронлар манфаатларини ҳимоя қилган бўлса-да, унинг ҳуқуқий ғоялари вақт ўтиши билан умумлашди. У ҳокимиятнинг мутлақ эмаслиги, қонун устуворлиги ва ҳуқуқий чекловлар зарурлиги ҳақидаги тушунчани мустаҳкамлади. Бу тарихий ҳужжат ўрта асрларда парламентчиликнинг илдишлари, солиқ ва молия устидан назорат, суд мустақиллиги каби ҳозирги замонга хос муҳим институтларга асос солди ва ривожлантирди.

XV–XVI асрларга келиб, феодал ҳуқуқ иқтисодий ва ижтимоий тараққиёт талабларига жавоб бермай қола бошлади. Марказлашган давлатлар шаклланиши, савдо муносабатларининг ривож ва буржуазиянинг пайдо бўлиши феодал ҳуқуқнинг инқирозига олиб келди. Шу билан бирга, феодал ҳуқуқ ҳокимиятни чеклаш зарурати, ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўртасидаги мувозанат, ҳуқуқий кафолатлар тушунчаси каби замонавий ҳуқуқий ғояларни мерос қилиб қолдирди. Бу ғоялар замонавий конституциявий ҳуқуқнинг назарий асосини ташкил этди.

Шундай қилиб, феодал ва одат ҳуқуқи ўрта асрлар ҳуқуқ тизимининг ижтимоий асосини ташкил этди. Lex Salica жамоавий ва компенсацион жавобгарлик ғояларини шакллантирган бўлса, Magna Carta ҳокимиятни ҳуқуқ билан чеклаш концепциясини илгари сурди. Ушбу ҳуқуқий мерос замонавий конституционализм ва инсон ҳуқуқлари назариясининг тарихий манбаи ҳисобланади. Замонавий конституционализм айнан феодал тенгсизликка қарши кураш натижасида вужудга келган.

Ўрта асрлар ҳуқуқ тизимларида Ислом ҳуқуқи (фикҳ)нинг ўрни ва роли алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Ислом ҳуқуқи ўрта асрларда нафақат диний қоидалар мажмуаси, балки мукамал ҳуқуқий тизим сифатида шаклланган. У VII асрдан бошлаб ислом цивилизацияси худудида жамиятнинг барча соҳаларини – оилавий, мулкӣ, савдо, жиноий ва давлат бошқаруви муносабатларини тартибга солиб келган.

Ислом ҳуқуқининг ўзига хослиги шундаки, у ҳуқуқ ва ахлоқни, ҳуқуқ ва динни бир-биридан ажратмаган. Шу боис, у ўрта асрларда Европа ҳуқуқ тизимларидан фарқли равишда яхлит норматив тизим сифатида амал қилган.

Ислом ҳуқуқи тарихий жиҳатдан ҳуқуқий адолат, ижтимоий масъулият, жамият барқарорлиги каби ғояларни илгари сурган.

Ислом ҳуқуқи қатъий манбалар иерархиясига эга бўлиб, бу уни тизимли ҳуқуқ сифатида шакллантирган асосий омиллардан бири ҳисобланади. Ислом ҳуқуқи Қуръон, сунна, ижмоъ, киёс каби ўзгармас манбаларга асосланади. Ибн Халдун таъкидлаганидек, “Шариат жамиятни тартибга солувчи энг мукамал тизимдир”. [10, Б.84] Бугунги кунда ислом ҳуқуқи оила ҳуқуқи, молия ҳуқуқи (ислом банки), ахлоқий ҳуқуқ нормаларида акс этмоқда.

Қуръон ислом ҳуқуқининг асосий ва олий манбаи бўлиб, унда тўғридан-тўғри ҳуқуқий мазмунга эга бўлган оятлар мавжуд. Уларда никоҳ, мерос, мулк, жиноят ва суд масалалари тартибга солинган. Масалан, мерос ҳуқуқига оид қоидалар Қуръонда аниқ нисбатларда белгиланган бўлиб, бу ҳуқуқий аниқлик принципини таъминлаган. Сунна – Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.)нинг сўзлари, ҳаракатлари ва маъқуллашларидан иборат бўлиб, Қуръон қоидаларини шарҳлайди ва тўлдиради. Ижмоъ – ислом уламоларининг муайян масала бўйича яқдил фикри бўлиб, ҳуқуқни ривожлантиришда муҳим рол ўйнаган. Қиёс – Қуръон ва Суннада тўғридан-тўғри ечими йўқ масалаларни ўхшаш ҳолатлар билан қиёслаб ҳал қилиш усулидир.

Ўрта асрларда ислом ҳуқуқи турли фикҳ мактаблари орқали ривожланган. Ҳанафийлик, моликийлик, шофеийлик, ҳанбалийлик энг машҳур сунний мазҳаблар ҳисобланади.

Ҳанафийлик мазҳаби, айниқса, Марказий Осиё ҳудудида кенг тарқалган бўлиб, у ақл ва қиёсга кенг ўрин бериши, ижтимоий эҳтиёжларни инобатга олиши билан ажралиб туради. Бу мазҳаб ҳуқуқни статик эмас, балки динамик тизим сифатида ривожлантиришга имкон берган.

Ислом ҳуқуқида мулк Аллоҳга тегишли неъмат сифатида қаралади, инсон эса унинг муваққат эгаси ҳисобланади. Шу сабабли мулк ҳуқуқи ижтимоий масъулият билан чегараланган.

Шартнома муносабатларида ихтиёрий розилик, адолат ва ҳалоллик, фоиз (рибо) тақиқланиши, шартномаларга вафо қилиш каби принциплар муҳим аҳамиятга эга. Бу қоидалар замонавий ислом молия тизимининг ҳуқуқий асосини ташкил этади.

Ислом ҳуқуқида жиноятлар қуйидаги тоифаларга бўлинади: ҳад жиноятлари; қасос жиноятлари; таъзир жиноятлари. Бу тасниф жиноят ва жазо ўртасидаги мутаносиблик принципини таъминлаган. Шу билан бирга, кечириш ва товон (диёт) институтлари жамиятда ижтимоий ярашувни таъминлашга хизмат қилган.

Ибн Халдун (1332–1406) ислом ҳуқуқий тафаккурини ижтимоий таҳлил билан бойитган мутафаккир ҳисобланади. Унинг “Муқаддима” асарида ҳуқуқ, давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик чуқур таҳлил қилинган. Ибн Халдуннинг айтишича, “Қонунлар жамият табиатига мос бўлмаса, давлат заифлашади”. [10, Б.384] Бу ғоя замонавий социологик ҳуқуқ назарияларига уйғундир.

Ўрта асрларда ислом ҳуқуқи суд мустақиллигини, ҳуқуқий адолатни, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини таъминлаган. Бугунги кунда ислом ҳуқуқи оила ва мерос ҳуқуқи, ислом банки ва молия ҳуқуқи, ахлоқий-ҳуқуқий стандартлар соҳаларида ўз таъсирини сақлаб қолмоқда.

Умуман олганда, ислом ҳуқуқи ўрта асрларда мукаммал, тизимли ва ижтимоий адолатга асосланган ҳуқуқий тизим сифатида шаклланди. Унинг манбалар иерархияси, фикҳ методологияси ва ахлоқий йўналиши замонавий ҳуқуқ тизимлари учун ҳам назарий ва амалий аҳамиятга эга.

Ўрта асрлар ҳуқуқий тафаккури ва ҳуқуқ фалсафаси замонавий ҳуқуқ тизимида чуқур таъсир этган. Масалан, Фома Аквинский табиий ҳуқуқ назариясини илоҳий қонун билан боғлаб, замонавий ҳуқуқ фалсафасига асос солди. Унинг фикрича, “Адолат – қонуннинг олий мақсадидир”. [2, Б.289]

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимларининг пойдеворидир. Рим ҳуқуқи – ҳуқуқий техника ва институтларни, канон ҳуқуқи – процессуал ва ахлоқий асосларни, ислом ҳуқуқи – маънавий ва ижтимоий адолат ғояларини шакллантирди. Уларнинг уйғунлиги ҳозирги глобал ҳуқуқий цивилизацияни вужудга келтирди.

Ўрта асрлар ҳуқуқи билан замонавий ҳуқуқ ўртасидаги муносабатни “узилиш” сифатида эмас, балки **эволюцион ривожланиш** сифатида баҳолаш илмий жиҳатдан асослидир. Замонавий ҳуқуқ тизимлари ўрта асрларда шаклланган ҳуқуқий институтлар, тамойиллар ва ҳуқуқий тафаккурни қайта ишлаб, янги ижтимоий-сиёсий шароитга мослаштирган.

Ўрта асрларда ҳуқуқ диний-ахлоқий асосланган, табақавий, кўп манбали бўлган бўлса, замонавий ҳуқуқ секуляр, формал тенгликка асосланган, марказлашган қонунчилик тизимида

эга бўлди. Бироқ, ушбу фарқларга қарамай, мазмун жиҳатидан кўплаб институтлар узлуксизликни сақлаб қолди.

Қонун устуворлиги (Rule of Law) тамойили замонавий ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Унинг илдизлари эса ўрта аср ҳуқуқида, айниқса 1215 йилги Эркинликларнинг буюк хартияси (Magna Carta), канон ҳуқуқи, табиий ҳуқуқ назарияси орқали шакллланган. Magna Carta қирол ҳокимиятини қонун билан чеклаш ғоясини илгари сурган бўлса, канон ҳуқуқи қонуннинг адолатга мувофиқ бўлиши шартлигини таъкидлаган.

Фома Аквинскийнинг таълимотига кўра, адолатга зид қонун ҳақиқий қонун ҳисобланмайди. [2, Б.560] Замонавий конституциявий ҳуқуқда бу ғоя Конституциянинг олий юридик кучга эга бўлиши, давлат органларининг қонунга бўйсунishi, суд орқали назорат шаклида ифодаланади.

Инсон ҳуқуқлари ғояси кўпинча Янги давр маҳсули сифатида қаралса-да, унинг тарихий илдизлари ўрта аср ҳуқуқида мавжуд. Ўрта асрларда канон ҳуқуқи инсон қадр-қимматини илоҳий қадрият сифатида эътироф этган, ислом ҳуқуқи адолат, ҳаёт, мулк ва шаъни ҳимоя қилишни мақсад қилган, Magna Carta эркин инсонларнинг айрим ҳуқуқларини тан олган. Бу ғоялар кейинчалик “табиий ҳуқуқлар”, “ажралмас ҳуқуқлар” концепцияларига асос бўлди. Замонавий инсон ҳуқуқларига оид халқаро ҳужжатларда (масалан, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида) айнан шу тарихий мерос акс этган.

Суд мустақиллиги тамойили ҳам ўрта аср ҳуқуқий институтларига бориб тақалади. Канон ҳуқуқи суд жараёнини ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш қоидалари, апелляция институти орқали тизимлаштирган. Ислом ҳуқуқида қози мустақил шахс ҳисобланган бўлиб, у ҳокимият ва ижтимоий босимдан холи қарор чиқариши лозим эди. Замонавий ҳуқуқ тизимларида ушбу тамойиллар судьялар мустақиллиги, адолатли суд муҳокамаси, процессуал тенглик сифатида мустаҳкамланган.

Мулк ва шартнома ҳуқуқи соҳасида ўрта асрлар ҳуқуқи билан замонавий ҳуқуқ ўртасидаги узвийлик айниқса яққол кўринади. Рим ҳуқуқидаги

dominium тушунчаси – замонавий мулк ҳуқуқининг асоси, **pacta sunt servanda** принципи – барча замонавий шартнома ҳуқуқининг таянчи, ислом ҳуқуқидаги ҳалоллик ва адолат талаблари – шартнома этикаси асоси ҳисобланади. Бу принциплар замонавий фуқаролик кодексларида универсал қоида сифатида мустаҳкамланган.

Ўрта асрларда ҳуқуқ, давлат ва дин ўзаро узвий боғлиқ бўлган. Канон ҳуқуқи ва ислом ҳуқуқи бунга яққол мисолдир. Замонавий ҳуқуқда эса давлат ва дин ажратилган (секуляризм). Бироқ, диндан келиб чиққан ахлоқий тамойиллар, хусусан адолат, ҳалоллик, инсон қадри замонавий ҳуқуқ мазмунида сақланиб қолган. Бу ҳолат ўрта аср ҳуқуқий меросининг тўлиқ йўқолмаганини, балки трансформацияланганини кўрсатади.

Шу тариқа, ўрта асрлар ҳуқуқи замонавий ҳуқуқ тизимлари учун назарий, институционал ва қадриятли асос бўлиб хизмат қилади. Қонун устуворлиги, инсон ҳуқуқлари, суд мустақиллиги ва мулк дахлсизлиги каби фундаментал тамойиллар айнан ўрта аср ҳуқуқий тафаккури замирида шакллланган.

Ўрта асрлар ҳуқуқи ва замонавий ҳуқуқ тизимлари ўртасидаги боғлиқликни тарихий-ҳуқуқий таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ўрта аср ҳуқуқий институтлари замонавий ҳуқуқнинг шаклланиши учун назарий ва амалий асос вазифасини ўтаган. Ушбу мерос куйидаги йўналишларда муҳим аҳамият касб этган:

Биринчидан, қонун устуворлиги ва ҳокимиятни чеклаш принциплари. Magna Carta ва канон ҳуқуқи орқали ҳокимиятнинг қонун билан чекланиши, адолат ва ҳуқуқий барқарорлик тамойиллари илгари сурилган. Бу ғоялар замонавий конституционал давлат ва қонун устуворлиги тамойилининг асосий мезонларидан бири ҳисобланади.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари ва ҳуқуқий адолат. Канон ҳуқуқи, ислом ҳуқуқи ва одат ҳуқуқи инсон қадри, мулки, ҳаёти ва эркинлигини ҳимоя қилишни назарда тутган. Бу тушунчалар кейинчалик табиий ҳуқуқ назарияси ва халқаро инсон ҳуқуқлари концепциясига таъсир кўрсатган.

Учинчидан, суд мустақиллиги ва процессуал кафолатлар. Канон судлари ва ислом қозилари орқали суд мустақиллиги, ёзма иш юритув, далилларни баҳолаш, апелляция ва адолатли суд муҳокамаси принциплари шаклланган. Бу замонавий суд тизимининг институционал ва ҳуқуқий асоси ҳисобланади.

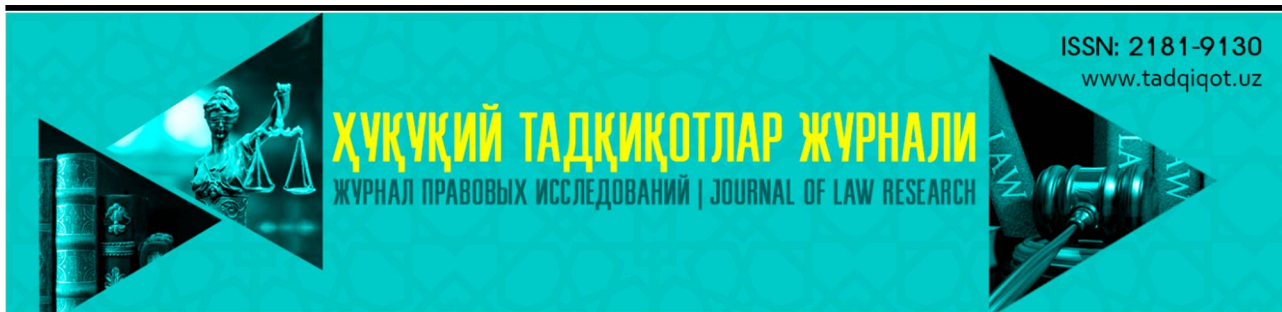
Тўртинчидан, мулк, шартнома ва ҳуқуқий барқарорлик. Ўрта асрлардаги *Lex Salica*, канон ва ислом ҳуқуқида мулк ва шартнома муносабатлари қоидалари замонавий мулк ва фуқаролик ҳуқуқининг асосини ташкил этган. “Барча шартномаларга вафо қилиш” принципи, мулк дахлсизлиги ва ижтимоий масъулият тушунчалари бу меросдан келиб чиққан.

Бешинчидан, ижтимоий ва ахлоқий асослар. Ўрта аср ҳуқуқий тизимлари нафақат қонун, балки ахлоқ ва ижтимоий адолат билан боғлиқ бўлган. Бу эволюция орқали замонавий ҳуқуқий тафаккурда адолат, ҳалоллик ва ижтимоий мувофиқлик муҳим тамойил сифатида сақланиб қолган.

Шу билан бирга, қиёсий таҳлиллар шуни кўрсатадики, замонавий ҳуқуқ тизимлари ўрта аср ҳуқуқий институтларини трансформация қилган ва уларнинг ғояларини янги ижтимоий-сиёсий реалликка мослаштирган. Демак, ўрта аср ҳуқуқи – бу фақат тарихий ҳодиса эмас, балки замонавий ҳуқуқий ривожланишнинг фундаментал илдизи ҳисобланади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Berman, Harold J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – p. 37.
2. Фома Аквинский. Сумма теологии. Том 5. Часть 2, М: Издательство URSS (Thomas Aquinas. *Summa Theologica*. Volume 5. Part 2. Moscow: URSS Publishing House).
3. Savigny F.C. *System des heutigen römischen Rechts*. Volume I. Berlin, 1840. – p.28.
4. Римское частное право / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. - М.: КноРус, 2016. – с.184 (*Roman private law* / Edited by I.B. Novitsky and I.S. Peretersky. - M.: KnoRus, 2016. - p. 184).
5. Savigny F.C. *System des heutigen römischen Rechts*. Volume II. Berlin, 1840. – p.112.
6. Berman, Harold J. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. – p. 657
7. Gratianus. *Decretum Gratiani (Concordia discordantium canonum)*. Editio Lipsiensis secunda. Herausgegeben von Emil Friedberg. Leipzig: Tauchnitz, 1879.
8. Салическая правда / Перевод Н.П. Грацианского; под ред. В.Ф. Семенова. Москва: МГПИ, 1950 – с.169 (*Salic truth* / Translation by N.P. Gratsiansky; edited by V.F. Semenov. Moscow: MGPI, 1950 – p.169)
9. Памятники истории Англии XI-XIII вв. [Текст]: Рус. и лат. тексты Великой хартии вольностей и др. документов / Пер. и введ. акад. Д. М. Петрушевского. – Москва : Соцэкгиз, 1936. – с. 238 (*Monuments of the history of England in the 11th-13th centuries [Text]: Russian and Latin texts of the Magna Carta and other documents* / Translated and introduced by Academician D. M. Petrushevsky. – Moscow: Sotsekgiz, 1936. – p. 238)
10. Ибн Халдун. Муқаддима (биринчи китоб) / Нашрга тайёрловчи: Сардорхон Жаҳонгир (Матн) – Тошкент: “Faktor-press”. – 2025. (Ibn Khaldun. *Muqaddima (birinchi kitob)* / Nashrga tayyorlovchi: Sardorkhon Zhaongir (Matn) – Tashkent: “Faktor-press”. – 2025.)

12.00.02-КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО. АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО. ФИНАНСОВОЕ И ТАМОЖЕННОЕ ПРАВО

Мирзаев Файзулла Ибодуллаевич,
 Ҳуқуқни муҳофаза қилиш Академияси доценти, PhD.
 E-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНСТИТУЦИОНАЛ ИСЛОҲОТЛАР ШАРОИТИДА ЖИНОИЙ ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШНИ ҲУҚУҚИЙ ЖИҲАТДАН ТАЪМИНЛАШ МАСАЛАЛАРИ

For citation: Mirzaev Fayzulla Ibodullaevich. LEGAL FRAMEWORK FOR ANTI-MONEY LAUNDERING (AML) AMID INSTITUTIONAL REFORMS IN UZBEKISTAN. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистон Республикасида жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашишнинг ҳуқуқий асослари замонавий ислоҳотлар ва халқаро стандартлар доирасида комплекс тарзда таҳлил қилинади. Мақолада миллий тизимнинг меъёрий-ҳуқуқий базаси, ташкилий тузилиши ҳамда молиявий разведка бўлинмасининг ўзига хос модели батафсил ёритилган. Шунингдек, идоралараро мувофиқлаштириш механизмларини такомиллаштириш ва Бош прокуратура ҳузуридаги Департамент таркибида ташкил этилган Хавфларни баҳолаш марказининг фаолият хусусиятларига эътибор қаратилади. Муаллиф томонидан тизимни рақамлаштириш ва хавфларни олдини олиш бўйича илмий асосланган таклиф ҳамда хулосалар илгари сурилган.

Калит сўзлар: жиноий даромадларни легаллаштириш, ҳуқуқий таъминлаш, институционал модель, молиявий разведка бўлинмаси, идоралараро комиссия, таваккалчиликка асосланган ёндашув.

Мирзаев Файзулла Ибодуллаевич,
 Доцент правоохранительной Академии Республики Узбекистан
 E-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

ВОПРОСЫ ПРАВОВОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ БОРЬБЫ С ЛЕГАЛИЗАЦИЕЙ ПРЕСТУПНЫХ ДОХОДОВ В УСЛОВИЯХ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫХ РЕФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

АННОТАЦИЯ

В данной статье в контексте современных реформ и международных стандартов проводится комплексный анализ правовых основ противодействия легализации доходов, полученных от преступной деятельности, в Республике Узбекистан. В работе подробно освещаются нормативно-правовая база национальной системы, её организационная структура, а также

специфическая модель подразделения финансовой разведки. Особое внимание уделяется совершенствованию механизмов межведомственной координации и особенностям функционирования Центра оценки рисков, созданного при Департаменте при Генеральной прокуратуре. Автором выдвинуты научно обоснованные предложения и выводы по цифровизации системы и превентивному предотвращению рисков.

Ключевые слова: легализация преступных доходов, правовое обеспечение, институциональная модель, подразделение финансовой разведки, межведомственная комиссия, риск-ориентированный подход.

Mirzaev Fayzulla Ibodullaevich,

Associate Professor of the Law Enforcement Academy
of the Republic of Uzbekistan

E-mail: f.i.mirzaev@proacademy.uz

LEGAL FRAMEWORK FOR ANTI-MONEY LAUNDERING (AML) AMID INSTITUTIONAL REFORMS IN UZBEKISTAN

ANNOTATION

This article provides a comprehensive analysis of the legal framework for combating money laundering in the Republic of Uzbekistan within the context of modern reforms and international standards. The study details the regulatory and legal framework of the national system, its organizational structure, and the specific model of the financial intelligence unit. Particular attention is paid to the improvement of interagency coordination mechanisms and the operational features of the Risk Assessment Center established under the Department under the General Prosecutor's Office. The author puts forward scientifically grounded proposals and conclusions regarding the digitalization of the system and proactive risk prevention.

Keywords: money laundering, legal support, institutional model, financial intelligence unit, interagency commission, risk-based approach.

Ўзбекистон Республикаси ривожланишининг замонавий босқичи давлат бошқарувини фаол модернизация қилиш, ҳуқуқий давлат институтларини мустаҳкамлаш ва молиявий хавфсизликни таъминлаш механизмларини ислоҳ қилиш билан тавсифланади. Иқтисодий муносабатларнинг либераллашуви, халқаро ҳамкорликнинг кенгайиши ва молиявий бозорнинг рақамлашуви шароитида жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга қарши курашининг самарали тизимини яратиш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида жиноий даромадларни легаллаштириш ва терроризмни молиялаштиришга (ЖДЛ/ТМ) қарши курашиш соҳасида қатор ташкилий-ҳуқуқий ислохотлар амалга оширилди. Стратегик ҳужжатлар қабул қилинди, қонунчилик такомиллаштирилди, ҳуқуқни муҳофаза қилиш туридаги молиявий разведка бўлимининг миллий модели яратилди.

Юридик фанда «ҳуқуқий таъминот»категорияси анъанавий равишда «ҳуқуқий тартибга солиш» тушунчасига нисбатан кенгроқ маънода талқин этилади[1].

Агар ҳуқуқий тартибга солиш умуммажбурий хулқ-атвор қоидаларини белгилашни англатса, ҳуқуқий таъминот ушбу қоидаларнинг амалда рўёбга чиқарилишини таъминловчи ташкилий, институционал ва процессуал механизмлар мажмуини ўз ичига олади.

Маъмурий-ҳуқуқий соҳада ҳуқуқий таъминот нафақат қонун ижодкорлигини, балки давлат органлари тизимини, уларнинг ваколатлари тақсмотини, ўзаро ҳамкорлик шакллари ва назорат тартиб-таомилларини ҳам қамраб олади[2].

Ўзбекистон Республикасида жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашининг ҳуқуқий таъминоти турли юридик кучга эга бўлган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар, расмий талқин ҳужжатлари ҳамда ҳуқуқни қўллаш амалиётини ўз ичига олувчи қўп даражали манбалар тизими сифатида шакллланган.

Базавий даража: Қонунийлик, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва иқтисодий фаолият асосларини мустаҳкамловчи Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда ЖДЛ/ТМ қарши курашиш соҳасидаги муносабатларни бевосита тартибга солувчи махсус Қонун орқали амалга оширилади.

Стратегик даража: Меъёрий тузилманинг кейинги даражасини Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармон ва қарорлари, шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ташкил этади.

Идоравий даража: Ҳуқуқий таъминот тузилмасида махсус ваколатли давлат органи ва тегишли давлат бошқаруви органлари томонидан қабул қилинадиган қонуности ҳужжатлар алоҳида ўрин тутати.

Мазкур ҳужжатларда ички назорат тартиб-таомиллари, мижозларни идентификация ва верификация қилиш қоидалари, шубҳали операциялар ҳақида ахборот тақдим этиш тартиби ҳамда текширувлар ўтказиш механизмлари батафсиллаштирилади. Амалда қонунчиликни ижро этишнинг амалий инфратузилмаси айнан шу босқичда шаклланади.

Тизимнинг муҳим таркибий қисми сифатида ваколатли органларнинг қонунчилик нормаларини бир хилда талқин қилиш ва қўллашга қаратилган расмий тушунтиришлари ҳамда услубий кўрсатмалари намоён бўлади. Меъёрий характерга эга бўлмаса-да, ушбу ҳужжатлар ҳуқуқни қўллаш амалиётининг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатади ва тартибга солишнинг олдиндан прогноз қилинишини таъминлайди.

Суд амалиёти ҳам ҳуқуқий таъминотнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Юқори суд инстанцияларининг жинойй даромадларни легаллаштиришни малакалаш, далилларни баҳолаш ва жавобгарлик чораларини қўллаш бўйича тушунтиришлари қонунчиликни талқин қилиш стандартларини шакллантиради[3].

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикасида жинойй даромадларни легаллаштиришга қарши курашишнинг ҳуқуқий таъминоти кўп даражали меъёрий тизим сифатида ишлайди ва ЖДЛ/ТМ қарши курашиш миллий моделининг барқарорлигини таъминлайди.

Мамлакатимизда жинойй даромадларни легаллаштиришга қарши курашиш миллий тизимининг шаклланиши маъмурий-ҳуқуқий механизмнинг бозор муносабатлари динамикаси ва халқаро хавфсизлик стандартларига мослашуви билан шартланган босқичма-босқич жараёни ифода этади.

Ушбу эволюцион жараёни қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мумкин:

Биринчи босқич: жинойт-ҳуқуқий асосларнинг шаклланиши билан боғлиқ. 2001 йилда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида жинойй даромадларни легаллаштириш учун жинойй жавобгарлик белгиланди[4]. Бу ЖДЛ/ТМҚҚ тизимининг кейинги ривож учун ҳуқуқий пойдевор бўлиб хизмат қилди.

Иккинчи босқич: 2004 йил 26 августда қабул қилинган, 2006 йил 1 январдан кучга кирган “Жинойй фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни (№ 660-II) билан изоҳланади[5]. Қонуннинг дастлабки таҳрири юқори даражадаги тартибга солишда қатъийлик билан тавсифланган.

Молиявий муассасалар белгиланган мезонларга ва чегарадан ортиқ бўлган операциялар ҳақида ахборот тақдим этиш билан бир қаторда, бундай операцияларни икки иш қунигача тўхтатиб туришга мажбур этилар эди. Ваколатли орган томонидан махсус кўрсатма берилмаган тақдирдагина операцияни амалга оширишга рухсат этиларди.

2006–2007 йилларда мазкур нормаларни қўллаш амалиёти мавжуд моделни қайта кўриб чиқиш заруратини юзага келтирди. Хусусан, 2007 йил апрель ойида шубҳали операциялар тўғрисида хабар бериш тартиби ҳамда молиявий разведка бўлинмасининг тегишли ваколатларини амалга ошириш вақтинча тўхтатилди.

Учинчи босқич: Учинчи босқич 2009 йил апрель ойида қонунга тегишли ўзгартириш киритиш билан боғлиқ. Янгиланган модель молиявий хавфсизлик талаблари ҳамда иқтисодий

ривожланиш эҳтиёжларини инобатга олган ҳолда нисбатан мувозанатлашган маъмурий-ҳуқуқий механизмни шакллантириш имконини яратди.

Шу билан бирга, халқаро стандартларни имплементация қилиш жараёнида гиёҳвандлик воситаларининг ноқонуний айланмасига қарши курашиш, терроризмни молиялаштириш, трансмиллий уюшган жиноятчилик ва одам савдосига қарши курашиш соҳасидаги асосий универсал конвенцияларга қўшилиш ва уларни ратификация қилиш амалга оширилди. Халқаро-ҳуқуқий мажбуриятларни миллий қонунчиликка интеграция қилиш ҳуқуқий тартибга солишни уйғунлаштиришга ҳамда тизимнинг институционал барқарорлигини мустаҳкамлашга хизмат қилди.

ЖДЛ/ТМ қарши курашиш миллий тизими доирасида молиявий разведка бўлинмасига хос функциялар, шунингдек, тизим иштирокчилари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда халқаро ахборот алмашинувини таъминлаш ваколатлари Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти зиммасига юклатилган. Мазкур органнинг прокуратура тизими таркибидаги мансублиги молиявий разведка бўлинмаси моделининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи хусусиятини белгилаб берди.

Мазкур органнинг ЖДЛ/ТМ қарши курашиш миллий тизимининг институционал элементи сифатида шаклланиши ўзига хос ривожланиш тарихига эга.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги 291-сонли қарорига мувофиқ, дастлаб Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузурида Солиқ жиноятларига қарши курашиш департаменти ташкил этилган бўлиб, унинг фаолияти аввало иқтисодий ва солиқ ҳуқуқбузарликларига қарши курашишга қаратилган эди[6]. 2001 йил 29 августда «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрири қабул қилиниши натижасида мазкур органнинг прокуратура тизимидаги ихтисослашган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи тузилма сифатидаги ҳуқуқий мақоми мустаҳкамланди[7].

Валютани тартибга солиш ва ташқи савдо сиёсатини ислоҳ қилиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш ҳамда экспорт салоҳиятини ривожлантиришга қаратилган чоратадбирлар амалга оширилаётган шароитда валюта операциялари билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларни эрта босқичда профилактика қилишга бўлган эҳтиёж сезиларли даражада ошди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 ноябрдаги 415-сонли қарорига мувофиқ, Департамент органларига валютага оид жиноятларга қарши курашишни кучайтириш ҳамда уларни марказлаштирилган тартибда ҳисобга олиш ваколатлари юклатилди[8].

Департамент фаолияти иқтисодий, молиявий ва солиқ соҳаларидаги жиноий кўринишларнинг сабаблари ва шарт-шароитларини аниқлаш ҳамда бартараф этишга йўналтирилди. Хусусан, хорижий валютада операцияларни амалга оширишда қонун бузилишларини аниқлаш, уларни бартараф этиш, олдини олиш ва профилактика қилиш ҳамда хорижий валюта маблағларининг четга чиқиб кетиши механизмлари ва йўллари, уларнинг ноқонуний айланишини, хорижий валютани сотиш бўйича мажбуриятлардан бош тортиш ҳолларини аниқлаш бўйича оператив-таҳлил, қидирув ишларини ўтказишга устувор вазифалар қаторига киритилди.

ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизимини ривожланишида сифат жиҳатдан янги босқич Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 21 апрелдаги ПКҚ-331-сонли қарори қабул қилиниши билан боғлиқдир[9]. Мазкур қарорга мувофиқ, Департамент ЖДЛ/ТМ қарши курашиш масалалари бўйича махсус ваколатли давлат органи сифатида белгиланиб, унга миллий молиявий разведка бўлинмаси мақоми берилди. Бу билан шубҳали операциялар тўғрисидаги ахборотни йиғиш, таҳлил қилиш ва тегишли органларга йўналтириш функциялари ягона орган ваколатига бириктирилди.

Тадбиркорлик фаолияти учун қулай институционал муҳит яратиш, инвестицияларни фаол жалб этиш, бюджет маблағларини талон-торож қилиш ва улардан самарасиз фойдаланиш ҳолатларини бартараф этиш, шунингдек иқтисодий жиноятлар ва коррупцияга қарши курашиш самарадорлигини ошириш мақсадида 2018 йил 23 майда Ўзбекистон Республикаси

Президентининг УП-5446-сонли Фармони қабул қилинди[10]. Мазкур фармон асосида ушбу органлар фаолияти комплекс равишда ислоҳ қилинди. Натижада Департамент қайта ташкил этилиб, Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти сифатида қайта шакллантирилди.

Ушбу меъёрий-ҳуқуқий ҳужжат билан Департаментга ЖДЛ/ТМ қарши курашиш соҳасида жалб этилган вазирлик ва идоралар фаолиятини мувофиқлаштириш ваколатлари ҳам юклатилди.

Хавфларни баҳолаш ва уларга нисбатан тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ҳамда амалга оширишни мувофиқлаштириш вазифаси Департамент зиммасига юклатилган. Идоралараро ҳамкорликни таъминлаш ва ваколатли органлар фаолиятининг ўзаро уйғунлигини кучайтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 сентябрдаги ПК-3947-сонли қарорига мувофиқ ЖДЛ/ТМга қарши курашиш бўйича Идоралараро комиссия ташкил этилди[11].

Комиссия таркибига манфаатдор вазирлик ва идоралар раҳбарларининг ўринбосарлари киритилган бўлиб, у ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизими доирасида асосий мувофиқлаштирувчи орган сифатида фаолият юритади. Комиссия раиси лавозими Ўзбекистон Республикаси Бош прокурорининг ўринбосари зиммасига юклатилган, Комиссиянинг ишчи органи сифатида эса Департаментнинг Хавфларни баҳолаш маркази белгиланган.

Хавфларни баҳолаш марказининг асосий вазифаларидан бири молиявий мониторинг субъектларидан келиб тушадиган шубҳали операциялар ҳақидаги хабарларни автоматлаштирилган тарзда қабул қилиш, йиғиш, қайта ишлаш ва тоифалашдан иборат. Мазкур функция ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизимининг таҳлилий ядросини шакллантиради ва молиявий ахборотни тизимли равишда таҳлил қилишга хизмат қилади.

Марказ фаолияти учта асосий йўналишда амалга оширилади.

Биринчи йўналиш — таҳлилий фаолият. Марказ турологик тадқиқотлар ва стратегик таҳлиллار ўтказди, шубҳали операциялар ҳақидаги хабарларни комплекс қайта ишлайди, молиявий хулқ-атвордаги тенденциялар ва аномалияларни катта ҳажмдаги маълумотларни автоматлаштирилган таҳлил қилиш воситалари орқали аниқлайди. Шунингдек, предикат жиноятлар билан боғлиқ хавфларни ўз вақтида фош этиш ва уларнинг молиявий изларини очишга қаратилган таҳлилий ишларни амалга оширади.

Иккинчи йўналиш — таваккалчиликларни баҳолаш. Марказ миллий ва секторлараро ЖДЛ/ТМга қарши курашиш таваккалчиликларини баҳолаш жараёнини ташкил этади, давлат органлари фаолиятини мувофиқлаштиради, таваккалчиликка асосланган ёндашувни методологик жиҳатдан қўллаб-қувватлайди ҳамда меъёрий ва методик ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашда иштирок этади. Шу билан бирга, Марказ қонун ижодкорлиги жараёнида иштирок этиш ваколатига эга бўлиб, ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва услубий материалларни ишлаб чиқишда иштирок этади.

Учинчи йўналиш — технологик таъминлаш. Марказ ЖДЛ/ТМга қарши курашиш соҳасига замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этади, ихтисослашган дастурий ечимларни ишлаб чиқади ва идоралараро тезкор ахборот алмашинувини таъминлайди. Бу эса оммавий назорат ва молиявий мониторинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Марказ фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири, бу ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизими иштирокчилари ўртасида тезкор ва ишончли ахборот алмашинувини таъминлашдир. Мазкур механизм ваколатли органлар ҳаракатларининг мувофиқлашганлиги, тезкорлиги ва натижадорлигини сезиларли даражада кучайтиради.

ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизимини ривожлантиришнинг устувор стратегик йўналишларини мустаҳкамлаш мақсадида, БМТнинг универсал конвенциялари, ФАТФ стандартлари ҳамда миллий таваккалчиликларни баҳолаш натижаларини инобатга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 28 июндаги ПФ-6252-сонли Фармони қабул қилинди[12].

Мазкур Фармон билан соҳада тизимли ислоҳотларни амалга оширишга қаратилган қуйидаги комплекс стратегик ҳужжатлар тасдиқланди:

- Ўзбекистон Республикасининг ЖДЛ/ТМга қарши курашиш тизимини ривожлантириш стратегияси;

- ушбу стратегияни амалга ошириш бўйича “Йўл харитаси”;

- ЖДЛ/ТМга қарши курашиш соҳасида иштирок этувчи вазирлик ва идоралар рўйхати.

Ушбу ҳужжатлар миллий тизимни халқаро стандартларга мувофиқ равишда такомиллаштириш, институционал ўзаро ҳамкорликни кучайтириш ҳамда таваккалчиликка асосланган ёндашувни амалиётга изчил жорий этиш учун меъёрий-стратегик асос бўлиб хизмат қилади.

Фармон ижросини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 29 июндаги 402-сонли қарори қабул қилиниб, у орқали ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизимининг ташкилий-ҳуқуқий асослари янада такомиллаштирилди[13].

Мазкур қарор билан қуйидаги учта низом тасдиқланди:

- ЖДЛ/ТМ билан боғлиқ ахборотни тақдим этиш тартиби, хусусан шубҳали операциялар тўғрисидаги хабарларни юбориш, қабул қилиш ва кўриб чиқиш механизми;

- халқаро ҳамкорликни амалга ошириш тартиби, шу жумладан ахборот алмашинуви ва халқаро сўровларни кўриб чиқиш ҳамда ижро этиш механизмлари;

- қонунчилик талабларига риоя этилиши устидан мониторинг ва назоратни амалга ошириш тартиби, жумладан ҳисоботларни масофавий таҳлил қилиш ҳамда жойига чиқиб текширувлар ўтказиш тартиби.

Шу тариқа, мазкур қарор ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий тизимида ахборот алмашинуви, халқаро ҳамкорлик ва назорат фаолиятини процессуал жиҳатдан таъминлашнинг ҳуқуқий асосини шакллантирди.

2024 йилда ЖДЛ/ТМ миллий тизимининг институционал ривожланиши Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 8 июлдаги ПФ-99-сонли Фармони билан янги босқичга кўтарилди[14].

Мазкур Фармон билан Департаментнинг даромадларни яшириш схемаларини аниқлаш ва бартараф этиш, яширин молиявий оқимлар каналларини тизимли таҳлил қилиш, шунингдек жиноий даромадларни легаллаштиришга имкон берувчи сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган вазифалари аниқлаштирилди. Бу орқали унинг ЖДЛ/ТМ қарши курашиш миллий тизимидаги етакчи субъект сифатидаги мақоми ва функционал вазифалари сезиларли даражада кучайтирилди.

Шунингдек, Бош прокуратура тузилмасида илмий-таҳлил тадқиқотлар ўтказиш, маълумотларни тизимли қайта ишлаш ҳамда яширин иқтисодиёт кўламини қисқартириш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқишга ихтисослашган таҳлилий механизм Марказни ташкил этиш назарда тутилди.

Шу тариқа, Ўзбекистон Республикасининг ЖДЛ/ТМ қарши курашишнинг ташкилий модели марказлаштирилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи турига асосланган бўлиб, унда таҳлилий ва процессуал ваколатлар Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти тузилмасида жамланган. Бундай ташкилий модель бошқарувнинг яхлитлигини таъминлайди, қарор қабул қилиш жараёнини тезлаштиради, жиноий даромадларни легаллаштириш ва у билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларга нисбатан тезкор ва мувофиқлаштирилган чора кўриш имконини беради.

Олиб борилган таҳлил шуни кўрсатадики, жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашишни ҳуқуқий таъминлаш молиявий хавфсизлик соҳасида давлат сиёсатини амалга оширишнинг яхлит механизми сифатида намоён бўлади. У меъёрий кўрсатмалар ва ташкилий механизмлар ўзаро уйғунлашган, маъмурий-ҳуқуқий тизим шаклида фаолият юритади. Жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашишни ҳуқуқий таъминлашни таҳлил қилишда уни фақат соҳавий меъёрлар йиғиндиси сифатида эмас, балки молиявий

хавфсизликни таъминлашга қаратилган мустақил оммавий-ҳуқуқий режим сифатида концептуаллаштириш зарур.

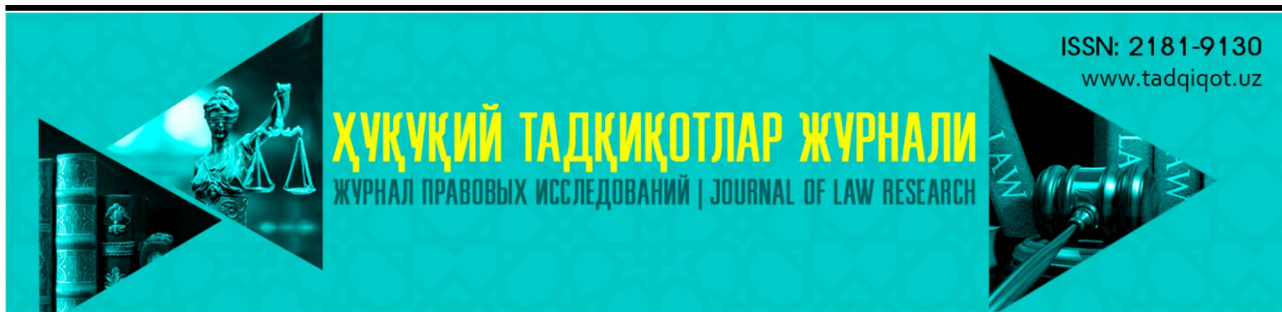
Муаллиф позициясига кўра, «ҳуқуқий жиҳатдан таъминлаш» категорияси мазкур соҳада уч даражали тузилма сифатида намоён бўлади: норматив даража — ҳуқуқий чегаралар ва умуммажбурий қоидаларни белгилайди; институционал даража — ушбу қоидаларни амалга оширувчи субъектлар тизимини шакллантиради; процессуал даража — ваколатларни амалга ошириш алгоритминини белгилайди. Айнан ушбу триада ЖДЛ/ТМга қарши курашиш миллий моделининг ички мантиғини очиб беради.

Ўзбекистон Республикасида шаклланган модель марказлаштирилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи типга мансуб бўлса-да, унинг мазмунини фақат тергов ёки жиноий таъқиб билан чекланмайди. Таҳлилий инфратузилма, хавфларни баҳолаш механизми, автоматлаштирилган мониторинг тизими ва идоралараро мувофиқлаштириш институти мазкур соҳанинг маъмурий-ҳуқуқий устуворлигини намоён қилади. Шу боис уни комплекс оммавий-ҳуқуқий бошқарув режими сифатида квалификация қилиш илмий жиҳатдан асослидир. Бундай режимда жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари якуний босқични ташкил этса, профилактика, молиявий мониторинг, таҳлилий қайта ишлаш ва таваккалчиликка асосланган бошқарув устувор аҳамият касб этади. Демак, ҳуқуқий таъминот самарадорлиги норматив ҳужжатлар сони билан эмас, балки норматив, институционал ва таҳлилий элементлар ўртасидаги функционал мувозанат даражаси билан белгиланади. Шу нуқтаи назардан, ЖДЛ/ТМга қарши курашишни ҳуқуқий таъминлаш молиявий хавфсизликни кафолатловчи адаптив ва динамик маъмурий-ҳуқуқий механизм сифатида баҳоланиши лозим. Мазкур ёндашув мазкур соҳани назарий жиҳатдан қайта англашга ва унинг давлат бошқаруви тизимидаги мустақил институционал мақомини асослашга хизмат қилади.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Ситник А.А. Финансово-правовой механизм публичного регулирования. — М.: Норма, 2019 (Sitnik A.A. Financial and legal mechanism of public regulation. - M.: Norma, 2019)
2. Алексеев С.С. Теория права. — М.: БЕК, 1995. — С. 217–220 (Alekseev S.S. Theory of law. - M.: BEK, 1995. - P. 217–220).
3. Ўзбекистон Республикаси Олдий суд Пленумининг қарори. Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга оид ишлар бўйича суд амалиётининг айрим масалалари тўғрисида // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси — lex.uz. (Resolution of the Plenum of the Pre-Trial Court of the Republic of Uzbekistan. On some issues of judicial practice in cases of legalization of proceeds from criminal activity // National database of legislative acts of the Republic of Uzbekistan — lex.uz)
4. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, 243-модда — «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш» // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси — lex.uz. (Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, Article 243 — “Legalization of proceeds from criminal activity” // National database of legislative acts of the Republic of Uzbekistan — lex.uz)
5. Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 августдаги «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни № 660-II // lex.uz. (Law of the Republic of Uzbekistan dated August 26, 2004 “On combating the legalization of proceeds from criminal activity, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction” No. 660-II // lex.uz)
6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 6 июлдаги 291-сонли «Иқтисодиёт ва солиқ соҳасидаги жиноятларга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори // lex.uz (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated July 6, 2001 No. 291 “On measures to strengthen the fight against crimes in the economic and tax spheres” // lex.uz)

7. Ўзбекистон Республикасининг 2001йил 29.августдаги «Прокуратура тўғрисида»ги Қонуни 257-II-сон (Law of the Republic of Uzbekistan dated August 29, 2001 “On the Prosecutor's Office” No. 257-II).
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 28 ноябрдаги 415-сонли «Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузуридаги солиққа оид жиноятларга қарши курашиш департаменти фаолиятини твкомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // lex.uz. (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated November 28, 2002 No. 415 “On measures to improve the activities of the Department for Combating Tax Crimes under the Prosecutor General's Office of the Republic of Uzbekistan” // lex.uz)
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 21 апрелдаги ПҚ-331-сонли «Молиявий-иқтисодий ва солиқ соҳасидаги жиноятларга, шунингдек жиноий даромадларни легаллаштиришга қарши курашишни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори // lex.uz (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated April 21, 2006 No. PP-331 “On measures to strengthen the fight against financial, economic and tax crimes, as well as money laundering” // lex.uz).
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 23 майдаги ПФ-5446-сонли «Бюджет маблағларидан фойдаланиш самарадорлигини тубдан ошириш ва иқтисодий жиноятларга қарши курашиш механизмларини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Фармони // lex.uz. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 23, 2018 No. PF-5446 “On measures to radically increase the efficiency of the use of budget funds and improve the mechanisms for combating economic crimes” // lex.uz)
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 сентябрдаги ПҚ-3947-сонли «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши кураш бўйича идоралараро комиссияни ташкил этиш тўғрисида» Қарори // lex.uz (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated September 20, 2018 No. PP-3947 “On the establishment of an interdepartmental commission to combat the legalization of proceeds from criminal activities, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction” // lex.uz).
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 28 июндаги ПФ-6252-сонли «Ўзбекистон Республикасининг жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш миллий тизимини ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида»ги Фармони // lex.uz (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 28, 2021 No. PF-6252 “On approval of the Strategy for the development of the national system of the Republic of Uzbekistan to combat the legalization of proceeds from criminal activities, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction” // lex.uz).
13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 29 июндаги 402-сонли «Жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштиришга, терроризмни молиялаштиришга ва оммавий қирғин қуролини тарқатишни молиялаштиришга қарши курашиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунини амалга оширишга доир қўшимча чора-тадбирлар ҳақида Қарори // lex.uz (Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated June 29, 2021 No. 402 “On additional measures to implement the Law of the Republic of Uzbekistan “On combating the legalization of proceeds from criminal activities, the financing of terrorism and the financing of the proliferation of weapons of mass destruction” // lex.uz).
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 8 июлдаги ПФ-99-сонли «Яширин иқтисодиётга қарши курашиш фаолиятини самарали ташкил этишга доир қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated July 8, 2024 No. PF-99 “On additional measures to effectively organize activities to combat the underground economy”) // lex.uz.

12.00.03-ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЕ ПРАВО. СЕМЕЙНОЕ ПРАВО. МЕЖДУНАРОДНОЕ ЧАСТНОЕ ПРАВО

Авлиякулова Матлуба Авазовна,
Ўзбекистон Республикаси Одил судлов академияси
мустақил изланувчиси
E-mail: yuristxonim1@gmail.com

КОРПОРАТИВ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБГА СОЛИШ БИЛАН БОҒЛИҚ МИЛЛИЙ ҚОНУНЧИЛИКНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

For citation: Avliyakulova Matluba Avazovna. ISSUES OF IMPROVING NATIONAL LEGISLATION RELATED TO THE LEGAL REGULATION OF CORPORATE LEGAL RELATIONS. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада хорижий давлатлар қонунчилиги ва назариячи олимларининг фикр мулоҳазалари таҳлили асосида корпоратив ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ миллий қонунчиликни такомиллаштириш бўйича амалдаги Фуқаролик кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Иқтисодий судлар томонидан корпоратив низоларни ҳал этишнинг айрим масалалари тўғрисида”ги Қарорига таклифлар берилган, илмий баҳс-мунозаралар юритилган. Жумладан, “корпорация”, “корпоратив ҳуқуқий муносабатлар” тушунчасига таъриф берилган, корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг таркибини, яъни объекти, субъекти ва мазмунини ёритишга ҳаракат қилинган.

Калит сўзлар: корпорация, корпоратив ҳуқуқий муносабат, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар объекти, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар субъекти ва корпоратив ҳуқуқий муносабатлар мазмуни.

Авлиякулова Матлуба Авазовна,
Самостоятельный соискатель
Академия правосудия Республики Узбекистан
E-mail: yuristxonim1@gmail.com

ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА, КАСАЮЩЕГОСЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ КОРПОРАТИВНЫХ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

В данной статье, на основе анализа законодательства зарубежных стран и мнений ученых-теоретиков, предлагается усовершенствовать национальное законодательство, касающееся

правового регулирования корпоративных правовых отношений, до действующего Гражданского кодекса и Постановления Пленума Верховного Суда Республики Узбекистан «О некоторых вопросах разрешения корпоративных споров экономическими судами», а также проводится научное обсуждение. В частности, определены понятия «корпорация», «корпоративные правовые отношения», и предпринята попытка уточнить структуру корпоративных правовых отношений, то есть их предмет, субъект и содержание.

Ключевые слова: корпорация, корпоративно-правовые отношения, предмет корпоративно-правовых отношений, субъект корпоративно-правовых отношений и содержание корпоративно-правовых отношений.

Avliyakulova Matluba Avazovna,

Independent Researcher of Academy of Justice
of the Republic of Uzbekistan
E-mail: yuristxonim1@gmail.com

ISSUES OF IMPROVING NATIONAL LEGISLATION RELATED TO THE LEGAL REGULATION OF CORPORATE LEGAL RELATIONS

ANNOTATION

This article, based on the analysis of the legislation of foreign countries and the opinions of theoretical scientists, proposes to improve the national legislation related to the legal regulation of corporate legal relations, to the current Civil Code and the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Uzbekistan "On Certain Issues of Resolving Corporate Disputes by Economic Courts", and conducts scientific discussions. In particular, the concepts of "corporation", "corporate legal relations" are defined, and an attempt is made to clarify the structure of corporate legal relations, that is, the object, subject and content.

Keywords: corporation, corporate legal relationship, object of corporate legal relationship, subject of corporate legal relationship and content of corporate legal relationship.

Ўзбекистоннинг ҳуқуқ тизимида янги ҳуқуқий институт сифатида яқинда кириб келган корпоратив ҳуқуқ тизимини такомиллаштиришга зарурат мавжуд. Амалдаги қонун ҳужжатларида корпоратив ҳуқуққа оид нормалар кам. Бу ҳолат ушбу ҳуқуқнинг ўзига хос жиҳатларини ёритишда, шу жумладан, корпоратив ҳуқуқ субъектлари фаолияти билан боғлиқ муносабатларни аниқлашда турли қийинчиликлар келтириб чиқармоқда. Ўз навбатида, корпоратив ҳуқуқни амалда қўллаш борасида судлар фаолиятида ҳам муайян хатоликлар, камчиликлар, муаммолар юзага келмоқда.

Суд амалиётидан кўринишича, тадбиркорлик субъектлари фаолияти билан боғлиқ ташкилий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг вужудга келишига таъсисчиларнинг умумий йиғилиш ваколатига кирадиган масалаларни бундай йиғилишни чақирмасдан ҳал этиш ёки у ҳақда барча таъсисчиларни хабардор қилмаслик, йиғилиш кун тартибини ўзгартириш ёхуд унинг баённомасини сохталаштириш каби ноқонуний ҳолатлар ҳам сабаб бўлмоқда. Амалдаги қонун ҳужжатларида ушбу ҳолатларни батафсил тартибга соладиган ҳуқуқий механизм етарлича ишлаб чиқилмаганлиги боис юридик шахсларни бошқарув органлари фаолияти билан боғлиқ ва бошқа хил мулкӣ тусда бўлмаган, ташкилий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этишда ҳуқуқни қўлловчилар қийинчиликларга дуч келишмоқда. Айниқса, судлар томонидан корпоратив ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этишга оид амалиётнинг етарлича шаклланмаганлиги қонунларни қўллашда турли хил ёндашувларга сабаб бўлмоқда.

“Корпоратив ҳуқуқий муносабатлар” феноменини ўрганиш корпорация тушунчасини аниқлашдан бошланиши керак. Лекин Ўзбекистонда “корпорация” тушунчасига ҳуқуқий жиҳатдан таъриф берилмаган. Қолаверса, Ўзбекистон қонунчилигида корпорация тушунчаси, унинг ҳуқуқий мақоми, турлари каби масалалар ёритиб берилмаган. Қонун ҳужжатларида

“корпорация” тушунчасининг ўрнига кўпчилик ҳолларда тадбиркорлик субъекти, корхона, тижорат ташкилоти ва бошқа шу каби вариантлари ишлатилади.

Одатда корпорация деганда, йирик корхона ёки тижорий бирлашма тушунилади. Албатта ушбу сўз ва тушунча Европада пайдо бўлган ва у мулккий улушларни киритиш ва ундан фойдаланиш орқали умумий мақсадларга эришиш учун хусусий шахслар томонидан ихтиёрий (битимлар асосида) ташкил этилган уюшмани англатади [1].

Сўзма-сўз таржима қилинганда иккита ёки ундан кўп шахсларнинг исталган мулккий бирлашмаси корпорация деб номланишини таъкидлаш мумкин. Ушбу конструкция қуйидаги асосий хусусиятларга эга:

- хусусий шахсларнинг (жисмоний ва юридик шахсларнинг) бирлашмаси эканлиги;
- бирлашувда ихтиёрийлик тамойилининг мавжудлиги;
- умумий мақсадларнинг муштараклиги (фойда олиш ёки нотижорий мақсадлар)
- мулккий улушнинг мавжуд бўлиши.

Аммо ҳар қандай корпорация ҳам юридик шахс сифатида қаралмаслигига эътибор бериш лозим. Капитал бирлашмаси сифатида корпорация юридик шахсни ташкил этган ҳолда ёки бундай юридик шахсни ташкил этмасдан ҳам таъсис этилиши мумкин.

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 65¹-моддасида берилган ҳуқуқий таърифга кўра, корпорациялар (корпоратив юридик шахслар) таъсисчилари (иштирокчилари) уларда иштирок этиш (аъзолик) ҳуқуқига эга бўлган ва ўзларининг олий органини (корпорация иштирокчиларининг умумий йиғилиши) ташкил этиш ҳуқуқига эга бўлган юридик шахслардир. Бундан ташқари, корпоратив ташкилотда иштирок этиш ҳуқуқи иштирокчиларининг улар ташкил этган юридик шахсга нисбатан корпоратив (аъзолик) ҳуқуқлари ва мажбуриятларини келтириб чиқаради [2].

Корпоратив ҳуқуқий муносабатлар айнан корпорация фаолиятида келиб чиқишини инобатга олсак, Россия Федерацияси қонунчилиги мазмунидан келиб чиқиб, миллий қонунчилигимизга аввалом бор “корпорация” тушунчасини киритиш ва шундан сўнг “корпоратив ҳуқуқий муносабатлар” тушунчасига таъриф берилиши ҳамда ушбу муносабатларнинг таркиби аниқ ёритилиши мақсадга мувофиқдир. Фикримизча, ушбу аниқликлар мамлакатимизда корпоратив ҳуқуқий муносабатлар ривожланишига сабаб бўлиши билан бир қаторда, бундай муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни судгача ҳал этиш тартибининг такомиллашувига ва иқтисодий судларда иш ҳажмининг муайян даражада камайишига олиб келган бўларди.

Корпорациянинг ўзига хос ҳуқуқий белгилари ҳақида сўз юритадиган бўлсак, биринчидан, корпорация деганда, асосан фойда олишни ўз фаолиятининг асосий мақсади қилиб олган, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган ташкилот тушунилади.

Иккинчидан, корпорация юридик шахс мақомига эга бўлиши керак.

Учинчидан, ташкилот корпорация ҳисобланиши учун у икки ёки ундан ортиқ шахслар (таъсисчилар) томонидан ташкил этилган бўлиши керак.

Тўртинчидан, юридик шахсларнинг бирлашмалари республикаимизнинг амалдаги қонун ҳужжатларига кўра, нотижорат ташкилотлар бўлганлиги сабабли корпорация ҳисобланмайди.

Бешинчидан, ташкил этилиши, фаолият кўрсатиши ва бошқарувни амалга ошириш тартиби ва усуллари мос келганлиги учун айрим тоифадаги нотижорат ташкилотлари ҳам корпорация ҳисобланади [3].

Юқоридаги Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 65¹-моддасида корпорацияга берилган ҳуқуқий таърифдан ва тадқиқотчи олим М.Н.Саидов томонидан берилган корпорация белгиларидан келиб чиқиб, амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 40-моддасидаги “тижоратчи ташкилот” атамасини “корпорация” атамасига алмаштириш ҳамда мазкур моддани қуйидаги тахрирда баён қилишни таклиф қиламиз:

Юридик шахс асосий мақсади фойда олиш бўлган ташкилот (корпорация) ёки асосий мақсади фойда олиш бўлмаган ташкилот (нотижорат ташкилоти) бўлиши мумкин.

Корпорация бўлган юридик шахс умумий шериклик, чекланган шериклик, ишлаб чиқариш ёки қишлоқ хўжалиги кооперативи, акциядорлик жамияти, масъулияти чекланган жамияти ёки қонунда назарда тутилган бошқа ҳар қандай ҳуқуқий шакл сифатида ташкил этилиши мумкин.

Нотижорат ташкилоти бўлган юридик шахс жамоат бирлашмаси, жамоат фонди, муассаса, истёъмол кооперативи ёки қонунда назарда тутилган бошқа ҳар қандай ҳуқуқий шакл сифатида ташкил этилиши мумкин.

Нотижорат ташкилоти ўзининг устав мақсадлари доирасида тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиши мумкин.

Юридик шахслар қонунга мувофиқ корпорацияларга бирлашиши мумкин. Корпорациялар таъсис ҳужжатлари асосида фаолият юритади.

Фикримизча, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар айнан тижоратчи ташкилотлар, яъни корпорациялар фаолиятида вужудга келади. Шу сабабли ҳам биз айнан қонунчилигимиздаги “тижоратчи ташкилот” атамаси ўрнига “корпорация” атамасини қўллашни лозим топдик.

Энди корпоратив ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ миллий қонунчилиқни такомиллаштириш масалаларидан яна бири корпоратив ҳуқуқий муносабатларга таъриф берамиз ва унинг таркиби ҳақида сўз юритамиз.

Рус олимлари В.К.Андреев ва В.А.Лаптев таъкидлаганидек, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар корпоратив бошқарув органлари, умуман жамият ва корпоратив бошқарув бўйича индивидуал иштирокчилар ўртасида юзага келадиган муносабатларнинг бутун мажмуасини ўз ичига олади [4].

В.Ф.Попондопулонинг фикрича, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар - бу корпоратив ташкилотларда ёки уларни бошқаришда иштирок этиш муносабати билан вужудга келадиган тенглик ва иштирокчиларнинг мулкӣ мустақиллигига асосланган мулкӣ (мажбурият) муносабатлардир [5].

Д.В.Ломакиннинг таъкидлашича, корпоратив ҳуқуқий муносабатлар - бу унинг иштирокчилари (аъзолари)нинг корпорация фаолиятида мулкӣ ва номулкӣ иштирок этиш муносабатларидир [6].

Рус олими Е.С.Сухановнинг фикрича, корпоратив ҳуқуқий муносабат деганда, корпорация иштирокчиларининг (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўзаро муносабатлари ҳамда корпорация ва корпорация иштирокчиси (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўртасидаги муносабатлар тушунилади [7].

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексининг 2-моддасига кўра, корпоратив муносабатлар корпоратив ташкилотларда иштирок этиш ёки бошқариш билан боғлиқ муносабатларни ўз ичига олади [8].

Фуқаролик ҳуқуқий муносабат деганда эса айнан юридик жиҳатдан тенг бўлган шахслар ўртасида бўладиган ва фуқаролик ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатга айтилади. Шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар, шунингдек давлат) ўртасида тузиладиган олди-сотди, маҳсулот етказиб бериш, бирор-бир ишни бажариш, ижара, қарз тўғрисидаги шартномалар фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар жумласига киради [9, Б.116].

Юқорида таъкидланганидек, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар турли-туман ва кенг камровлидир. Шу сабабли, фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар муайян асослар ва меъзонларга кўра турларга бўлиб ўрганилади. Бундай таснифлаш фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида муҳим ўрин тутди. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни турларга бўлишда ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиш асоси, ҳуқуқий муносабат субъектлари ваколатлари доираси, моддий ва номоддий неъматларнинг фуқаролик муомаласидаги ҳолати асосий меъзон сифатида белгиланади. Масалан, ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиш асосига кўра фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар – мулкӣ характердаги ва мулкӣ характерда бўлмаган шахсий ҳуқуқий муносабатларга, ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ваколатлари доирасига кўра - мутлақ ва нисбий ҳуқуқий муносабатлар, моддий ва номоддий неъматларнинг фуқаролик муомаласидаги ҳолатига кўра – мулкӣ ҳуқуқий ва мажбурият ҳуқуқий муносабатларга бўлинади [9, Б.122].

Фикримизча, корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос жиҳати шундан иборатки, улар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг бир тури сифатида ўрганилсада, бироқ фуқаролик ҳуқуқий муносабат, деганда юридик жиҳатдан тенг бўлган шахслар ўртасида бўладиган ва фуқаролик ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар тушунилса, корпоратив ҳуқуқий муносабатларда юридик жиҳатдан тенг бўлган шахслар (иштирокчи – иштирокчи, акциядор – акциядор) билан бир қаторда юридик жиҳатдан тенг бўлмаган шахслар (акциядор – акциядорлик жамияти, иштирокчи – масъулияти чекланган жамияти, иштирокчи – ҳўжалик жамияти) ўртасидаги (ташкилий ҳуқуқий муносабатлар) муносабатлар ҳам мавжуд бўлади.

Корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқли жиҳати айнан муносабат иштирокчилари ва муносабатнинг ҳам вертикал, ҳам горизонтал турлари мавжудлигида, бундан улар айнан корпорация фаолияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келади.

Россия Федерацияси Фуқаролик кодексидаги норма фикримизни тасдиқлайди. Яъни корпоратив ҳуқуқий муносабатлар айнан корпоратив ташкилотлар (корпорациялар)да вужудга келишини кўришимиз мумкин. Чунки корпоратив ҳуқуқий муносабатлар атамасидаги корпоратив сўзи айнан корпорация сўзидан келиб чиққан. Корпоратив ҳуқуқ фанидаги корпоратив сўзи ҳам шундан келиб чиққан.

Юқоридагиларга асосан, амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 2-моддасининг биринчи қисмини қуйидагича таҳрир қилиш таклиф қилинади:

“Фуқаролик қонунчилиги фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий мақомини, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларининг вужудга келиш асосларини ва уларни амалга ошириш тартибини белгилайди, корпоратив ҳуқуқий муносабатларни, шартномавий ва ўзга мажбуриятларни, шунингдек бошқа мулкӣ ҳамда у билан боғлиқ шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солади”.

Шунингдек амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 2-моддасига янги қисм киритиб, уни қуйидагича таҳрир қилиш таклиф қилинади:

Корпоратив ҳуқуқий муносабат деганда, корпорация иштирокчиларининг (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўзаро муносабатлари (мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар) ҳамда корпорация ва корпорация иштирокчиси (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўртасидаги муносабатлар (ташкилий муносабатлар) йиғиндисидан иборат.

Чунончи, фуқаролик ҳуқуқий муносабатда қатнашувчи шахслар бир-бирларига нисбатан тенг ҳуқуқли шахслар ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб фикримизча, корпоратив ҳуқуқий муносабатни фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ичига киритиш ноўриндир, корпоратив ҳуқуқий муносабат алоҳида муносабат ҳисобланади. Шунга асосан амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 2-моддасига янги қисм киритиб, корпоратив ҳуқуқий муносабатларга таъриф беришни лозим топдик.

Чунки корпоратив ҳуқуқий муносабатлар тарафларнинг тенглиги принципига асосланган мулкӣ ва номулкӣ характердаги муносабатлардан ташқари корпорацияни тузиш, унинг фаолиятини бошқариш, қайта ташкил этиш, тугатиш каби ташкилий масалаларни ўз ичига олган ташкилий характердаги муносабатлардан ҳам иборат бўлади.

Корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари деганда, айнан республикадаги корпорация белгиларига тўғри келадиган юридик шахсларнинг ташкилий ҳуқуқий шакллари бўйича турлари ҳисобланган акциядорлик жамияти, масъулияти чекланган жамияти, тўлиқ ширкат, коммандит ширкатлар ва уларнинг иштирокчилари (таъсисчилари), акциядорлари, бошқарув органлари, шунингдек корпорация билан ўзаро алоқада бўлган учинчи шахслар ўртасидаги муносабат тушунилади.

Корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг объекти - бу корпоратив ҳуқуқий муносабат субъектларининг ҳуқуқ ва бурчлари қаратилган мулкӣ, номулкӣ ҳамда ташкилий муносабатларидан иборат. Масалан, фойда олиш, улушни кўпайтириш, иштирокчини иштирокчилар сафидан чиқариш, юридик шахсни қайта ташкил этиш ва ҳ.клар.

Корпорациянинг мулки, мулкӣ ҳуқуқи, акциялари, дивидентлари, юридик шахс органларининг қарорлари ва ҳ.клар эса корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларнинг предмети ҳисобланади.

Корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларнинг мазмуни деганда, бундай муносабатлар субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунамиз. Масалан, корпоратив ҳуқуқӣ муносабат субъектларидан бири ҳисобланган масъулияти чекланган жамият иштирокчилари жамиятнинг ишларини бошқаришда иштирок этиш, жамиятнинг фаолияти тўғрисида ахборот олиш ҳамда унинг бухгалтерия дафтарлари ва бошқа ҳужжатлари билан танишиш, фойдани тақсимлашда иштирок этиш, жамиятнинг устав фондидаги (устав капиталидаги) ўз улушини ёхуд унинг бир қисмини Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисида”ги Қонуни ва жамиятнинг уставида назарда тутилган тартибда мазкур жамиятнинг бир ёки бир неча иштирокчисига сотиш ёки ўзга тарзда уларнинг фойдасига воз кечиш, исталган вақтда жамиятдан чиқиш, жамият тугатилган тақдирда, кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилинганидан кейин қолган мол-мулкнинг бир қисмини ёки унинг қийматини олиш каби ҳуқуқларга эга [10].

Тўғри, корпоратив ҳуқуқӣ муносабатлар фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатларнинг бир туридир. Корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларни фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатлардан ажратишдан мақсад, корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларда фуқаролик ҳуқуқӣ муносабатлардан фарқли ўлароқ, унда ташкилий муносабатлар, яъни иерархик муносабатлар ҳам мавжуд бўлади. Шунингдек улар субъектлари жиҳатидан ҳам бир-бири билан фарқланади. Бундай фикрга келишимизга сабаб - корпоратив ҳуқуқӣ муносабатлар одатда корпорация иштирокчиларининг (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўзаро муносабатлари (мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар) ҳамда корпорация ва корпорация иштирокчиси (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўртасидаги муносабатлар (ташкилий муносабатлар) йиғиндисидан иборат бўлади. Яъни ушбу муносабатлар тарафларнинг тенглиги принципига асосланган мулкӣ ва номулкӣ характердаги муносабатлардан ташқари корпорацияни тузиш, унинг фаолиятини бошқариш, қайта ташкил этиш, тугатиш каби ташкилий масалаларни ўз ичига олган ташкилий характердаги муносабатлардан ҳам иборат бўлади. Шундан келиб чиқиб, айнан корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларнинг ташкилий жиҳатларида юридик шахсларнинг бошқарув органлари ҳам, учинчи шахс ҳисобланган субъектлар ҳам қатнашади.

Шу билан бир қаторда, амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига берилган таклифлар асосида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Иқтисодий судлар томонидан корпоратив низоларни ҳал этишнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 2014 йил 20 июндаги 262-сонли Қарорининг 1-бандини ҳам қуйидагича таҳрирлашни таклиф қиламиз:

Судлар тижорат ташкилоти (корпорация) иштирокчиларининг (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўзаро муносабатлари (мулкӣ ва номулкӣ муносабатлар) ҳамда корпорация ва корпорация иштирокчиси (аъзолари, акциядорлари ва бошқалар) ўртасидаги муносабатлар (ташкилий муносабатлар)дан келиб чиқадиган корпоратив низоларни ҳал қилишда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси (бундан буён матнда ФК деб юритилади), Ўзбекистон Республикасининг Иқтисодий процессуал кодекси (бундан буён матнда ИПК деб юритилади), «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «Масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисида»ги, «Хўжалик ширкатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа қонун ҳужжатларини қўллашлари лозим.

Чунки иқтисодий судга тааллуқли бўлган корпоратив низолар айнан корпоратив ҳуқуқӣ муносабатлардан келиб чиқишини инобатга олиб, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Иқтисодий судлар томонидан корпоратив низоларни ҳал этишнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 262-сонли Қарорининг 1-бандига ўзгартириш киритиш таклифини бердик.

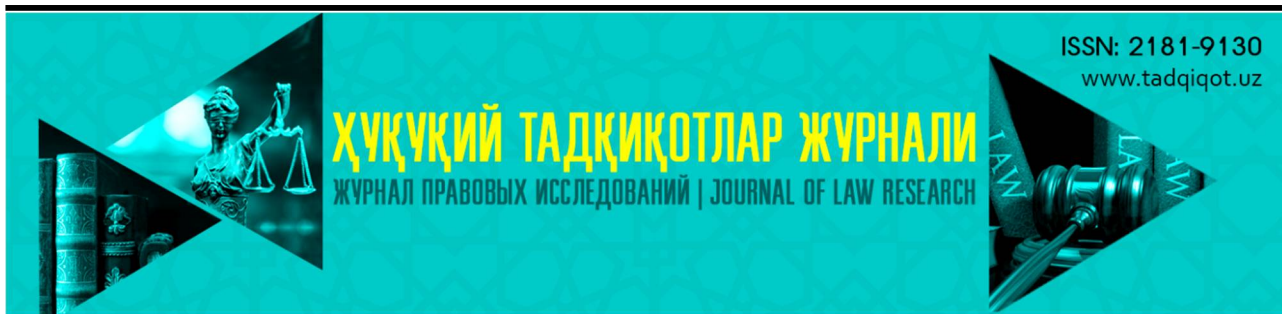
Хулоса қиладиган бўлсак, амалдаги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 2-моддасига корпоратив ҳуқуқӣ муносабатларни киритиш зарурати юзага келди. Сабаби бу

Ўзгаришлар корпоратив ҳуқуқнинг ривожланиши ҳамда корпорацияларда вужудга келадиган корпоратив ҳуқуқий муносабатларни бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқлай олишга ёрдам беради ҳамда қонунчиликда корпоратив ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси, унинг субъектлари ва ушбу субъектларнинг турлари, унинг объекти ҳамда мазмуни каби тушунчаларнинг кенг тарзда ёритиб берилиши орқали корпоратив ҳуқуқий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш билан боғлиқ миллий қонунчилигимиз такомиллашади. Чунки иқтисодий суд амалиётида бошқа низолардан корпоратив низоларни ажратишда корпоратив ҳуқуқий муносабатлар нима эканлигини билиш жуда муҳимдир. Сабаби корпоратив ҳуқуқнинг предмети ҳисобланган корпоратив ҳуқуқий муносабатлар натижасида корпоратив низолар вужудга келади.

Шу билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Иқтисодий судлар томонидан корпоратив низоларни ҳал этишнинг айрим масалалари тўғрисида”ги 2014 йил 20 июндаги 262-сонли Қарорининг 1-бандига таклифлар бериш айнан корпоратив низоларнинг судловга тааллуқлилиқ масаласидаги айрим муаммоли масалаларни ҳам ҳал қилишга ёрдам берган бўлар эди.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Е.А. Суханов, Сравнительное корпоративное право. – М.: Статут, 2014. стр. 16. (E.A.Sukhanov, Comparative corporate law. – М.: Statut, 2014. p. 16).
2. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая): Федер. закон от 30 ноября 1994 г. № 51-ФЗ // Справ.-правовая система «Консультант Плюс». (Civil Code of the Russian Federation (part one): federal law of November 30, 1994 No. 51-FZ // Reference and legal system "Consultant Plus".) URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.
3. М.Н. Саидов. Корпоратив низолар: тушунчаси, турлари ва уларни судда кўришнинг ўзига хос жиҳатлари. Амалий қўлланма. Тошкент 2019. 11-20-бетлар. (M.N. Saidov. Corporate disputes: concept, types and specific aspects of their consideration in court. Practical manual. Tashkent 2019. pp. 11-20).
4. <https://vestnik-muiv.ru/upload/iblock/482/4825af5e51cba50dac653b5a10c34b3f.pdf>
5. В.Ф. Попондопуло. Корпоративное право: понятие и природа // Юрист. -2014. -№20. стр. 5-13. (V.F. Popondopulo. Corporate law: concept and nature // Jurist. - 2014. - №20. pp. 5-13).
6. Д.В. Ломакин. Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах. -М., 2008. стр. 87. (D.V. Lomakin. Corporate legal relations: general theory and practice of its application in business entities. - М., 2008. p. 87).
7. Е.А. Суханов. Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова Гражданское право В 4-х томах Общая часть Учебник Том I 3-е издание, переработанное и дополненное. -М., 2006. стр. 38. (E.A. Sukhanov. Lomonosov Moscow State University Civil Law In 4 volumes General Part Textbook Volume I 3rd edition, revised and supplemented. -М., 2006. p. 38)
8. Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая): Федер. закон от 30 ноября 1994 г. № 51-ФЗ // Справ.-правовая система «Консультант Плюс». (Civil Code of the Russian Federation (part one): federal law of November 30, 1994 No. 51-FZ // Reference and legal system "Consultant Plus".) URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.
9. И.Б. Зокиров. Фукаролик ҳуқуқи. Дарслик. Тошкент 2009. 116-122-бетлар. (I.B. Zokirov. Civil law. Textbook. Tashkent 2009. p. 116-122).
10. Ўзбекистон Республикасининг “Масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисида”ги 2001 йил 6 декабрдаги Қонунининг 8-моддаси. (Article 8 of the Law of the Republic of Uzbekistan “On Limited Liability Companies” dated December 6, 2001).

Baratov Mirodiljon Xomudjonovich,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Davlat va huquq instituti bo'lim boshlig'i,
yuridik fanlar doktori, professor,
E-mail: mirodiljonborotov@gmail.com
Akramxodjayev Bori Toxtaxodjayevich,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Davlat va huquq instituti katta ilmiy xodimi,
yuridik fanlar nomzodi, dotsent
E-mail: 1370017a@gmail.com

TURISTIK MAHSULOTNING XUSUSIYATLARI VA BU SOHADAGI RAQOBATBARDOSHLIK

For citation: Baratov Mirodiljon Khomudjonovich, Akramkhodjaev Bori Tokhtakhodjaevich.
FEATURES OF THE TOURISM PRODUCT AND COMPETITIVENESS IN THIS SPHERE.
Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

ANNOTATSIYA

Jahon turizm xizmatlari bozori jahon iqtisodiyotining yuqori daromadli va dinamik rivojlanayotgan tarmoqlaridan biri sanaladi. Uning o'ziga xos xususiyatlari ko'p qirrali ijtimoiy-iqtisodiy hodisa – xalqaro turizm bilan belgilanadi. Bu ko'plab ta'riflar bilan tavsiflanadi. Ushbu ta'riflar turizm iqtisodiyotning mustaqil, o'ziga xos sektori sifatida tavsiflaydi, ammo turli pozitsiyalardan kelib chiqadi, bu bizga u haqida yaxlit tasavvur hosil qilish, turizm subyektlari va obyektlarini aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, asosiy ta'rif turizmning sayohatchilarga xizmat ko'rsatishga qaratilgan maxsus soha sifatidagi xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Mazkur ta'riflar mualliflar tomonidan tahlil qilinib, xorijiy mutaxassislar qarashlari asosida o'z xulosalarini keltiradilar.

Kalit so'zlar: turistik mahsulot, tariflar, mahsulotning xususiyatlari, turizm xizmatlari bozori, GOST, turizm sohasidagi raqobatdoshlik.

Баратов Миродилжон Хомуджонович,
Заведующий отделом Института государства и
права Академии наук Республики Узбекистан,
доктор юридических наук, профессор
E-mail: mirodiljonborotov@gmail.com
Акрамходжаев Бори Тохтаходжаевич,
Старший научный сотрудник Института государства
и права Академии наук Республики Узбекистан,
кандидат юридических наук, доцент
E-mail: 1370017a@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРОДУКТА И КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ В ЭТОЙ СФЕРЕ

АННОТАЦИЯ

Мировой рынок туристических услуг считается одним из наиболее прибыльных и динамично развивающихся секторов мировой экономики. Его специфику определяет многогранное социально-экономическое явление – международный туризм. Он характеризуется множеством определений. Эти определения характеризуют туризм как самостоятельный, специфический сектор экономики, но исходят из разных позиций, что позволяет сформировать целостную картину, определить субъектов и объекты туризма. Так, основное определение включает в себя особенности туризма как особой сферы, направленной на предоставление услуг путешественникам. Эти определения анализируются авторами, и их выводы сделаны на основе мнений зарубежных экспертов.

Ключевые слова: туристический продукт, тарифы, характеристики продукта, рынок туристических услуг, ГОСТ, конкурентоспособность в туристическом секторе.

Baratov Mirodiljon Khomudjonovich,

Head of Department, Institute of State and Law,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Doctor of Law, Professor

E-mail: mirodiljonborotov@gmail.com

Akramkhodjaev Bori Tokhtakhodjaevich,

Senior Researcher, Institute of State and Law,
Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,

Candidate of Law, Associate Professor

E-mail: 1370017a@gmail.com

FEATURES OF THE TOURISM PRODUCT AND COMPETITIVENESS IN THIS SPHERE

ANNOTATION

The global tourism market is considered one of the most profitable and dynamically developing sectors of the global economy. Its specificity is determined by a multifaceted socioeconomic phenomenon—international tourism. It is characterized by a multitude of definitions. These definitions characterize tourism as an independent, specific economic sector, but they draw on different perspectives, allowing for a comprehensive picture and the identification of tourism actors and objects. Thus, the primary definition encompasses the characteristics of tourism as a specific sphere focused on providing services to travelers. These definitions are analyzed by the authors, and their conclusions are based on the opinions of international experts.

Keywords: tourism product, tariffs, product characteristics, tourism market, GOST, competitiveness in the tourism sector.

Xalqaro turizm sohasidagi ilmiy mutaxassislar Assotsiatsiyasi turizmning “odamlarning doimiy yashash va ish joylaridan tashqari boshqa joylarda harakatlanishi va qolish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar va hodisalar to‘plami”, degan ta’rifini taklif qildi [1].

Jahon turizm tashkiloti Birlashgan Millatlar Tashkilotining Statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan statistik ta’rifdan foydalanadi: “Turizm – bu dam olish, biznes yoki boshqa maqsadlar uchun ketma-ket bir yildan oshmaydigan muddat davomida odatiy muhitidan tashqari joylarga sayohat qiluvchi va u yerda qoladigan shaxslarning faoliyati” [2].

Ushbu ta’riflar turizm iqtisodiyotning mustaqil, o’ziga xos sektori sifatida tavsiflaydi, ammo turli pozitsiyalardan kelib chiqadi, bu bizga u haqida yaxlit tasavvur hosil qilish, turizm subyektlari va obyektlarini aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, asosiy ta’rif turizmning sayohatchilarga xizmat ko’rsatishga qaratilgan maxsus soha sifatidagi xususiyatlarini o’z ichiga oladi. Statistik ta’rif bizga turistik sayohatlarni amalga oshiradigan odamlar doirasini aniqlash mezonlarini belgilash

imkonini yaratadi (odatiy muhitdan tashqarida sayohat qilish, cheklangan muddatga qolish, aniq sayohat maqsadlari).

Xalqaro turizm rivojlanishining tarixidan oldingi davri chuqur ildizlarga ega: aksariyat xorijiy tadqiqotchilar (masalan, M.B.Birjakov [3], E.V.Vavilova [2, 15], V.Yu.Voskresenskiy [4], N.I.Kabushkin [5], V.A.Kvartalnov [6], M.V.Sokolova [7], T.Lindsay [8], J.Towner va J.Wall [9], J.R.Walker [10] va boshqalar) sayohatlarning asosiy motivlarining paydo bo'lishini qadimgi davrlarga bog'laydilar. Turizmning jahon iqtisodiyotining tarmoqlaridan biri sifatida shakllanishining evolyutsiyasini turistik talabni qondirish uchun mo'ljallangan o'zaro bog'liq obyektlarning maxsus tizimi (transport, turar joy, oziq-ovqat sanoati, savdo, iste'molchilarga xizmat ko'rsatish, sayyohlar uchun qiziqarli obyektlar va boshqalar) sifatida turizm infratuzilmasining shakllanishi va rivojlanishi bilan o'zaro bog'liqlikda kuzatish mumkin. Turizmning faoliyat sohasi sifatida evolyutsion rivojlanishining boshlanishi 1840-yillar deb hisoblanishi mumkin, bu davrda sayohat birinchi marta tashkiliy asosga ega bo'lgan.

Ko'plab xorijiy tadqiqotchilar (masalan, E.Toffler [11], D.MacLeod [12], R.Sharpley va D.Telfer [13] va boshqalar) jahon iqtisodiyoti va alohida mamlakatlar iqtisodiyotini rivojlantirishda boshqa savdo xizmatlari turlari qatorida xalqaro turizmning ortib borayotgan rolga e'tibor qaratib, unga globallashuv jarayonlarini rag'batlantirishda muhim rol o'ynaganliklarini ta'kidladilar. Darhaqiqat, jahon iqtisodiyotidagi tendentsiyalar turizm va transport birgalikda so'nggi 30 yil ichida xizmatlarning jahon savdosida eng katta ulushni egallaganligini tasdiqlaydi.

Transport va turizm xizmatlarining jahon eksporti hajmining nisbati taxminan bir xil, ammo so'nggi yillarda uchinchi darajali sektorda ikkinchisining ulushining o'sishi aniq tendentsiyasi kuzatilmoqda, garchi turizm nisbatan yosh iqtisodiy faoliyat turi bo'lib, 19-asrning o'rtalarida tashkiliy asosga ega bo'lgan va Ikkinchi Jahon urushidan keyin keng tarqalgan.

D.Makleodning fikriga ko'ra, turizm globallashuv jarayonining bir qismidir, chunki mamlakatlararo sayyohlar oqimi bir mamlakatdan boshqasiga kapital, tovarlar va axborot oqimini va savdo, transport va aloqa tizimlarini rivojlantirishni osonlashtiradi. Sayyohlar turli mamlakatlardan eksport qilinadigan tovarlar iste'molchilari sifatida harakat qilib qolmay, balki globallashuv jarayonlarining o'tkazuvchilari sifatida ham harakat qilishi e'tirof etilgan [12].

E.Toffler mamlakatlar o'rtasida inson harakatining keng ko'lamda kengayishini jamiyatning rivojlanishining yangi bosqichiga, superindustrial bosqichga o'tishi bilan bog'ladi, bu bosqichda "harakat o'z-o'zidan ijobiy qiymatga, erkinlikning tasdiqlanishiga aylandi, shunchaki atrof-muhitga munosabat yoki undan qochish emas" [11]. Muallif shuningdek, sayohatni osonlashtirish va tezlashtirish uchun tegishli infratuzilmaning, birinchi navbatda transportning ahamiyatiga e'tibor qaratdi va "kosmos orqali harakatlanishning ko'payishi barcha texnik jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bir vaqtning o'zida sodir bo'lganini" ta'kidladi.

Zamonaviy turizm industriyasi global iqtisodiyotning uchinchi darajali sektorining bir qismidir, chunki xizmatlar turizm bozorlarida ishlab chiqariladigan va almashinadigan asosiy mahsulotni (taxminan 80 %) tashkil etadi. "Turizm xizmati" tushunchasi hozirda na ichki, na xalqaro amaliyotda aniq ta'riflanmagan; u aniqlashtirishni talab qiladi va maqsadga qarab turlicha talqin qilinishi mumkin.

Jahon savdo tashkiloti tomonidan taqdim etilgan ta'rif bizga turizm sohasi bilan bevosita bog'liq bo'lgan korxonalar doirasini belgilash imkonini beradi: "Turizm va sayohat bilan bog'liq xizmatlar mehmonxonalar va restoranlar (shu jumladan ovqatlanish), sayyohlik agentliklari va turoperatorlari, sayyohlik va ekskursiya tashkilotlari tomonidan ko'rsatiladigan xizmatlarni, shuningdek, boshqa tegishli xizmatlarni o'z ichiga oladi" (Tourism and travel-related services. URL.: http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/tourism_e/tourism_e.htm) [14]. Ushbu ta'rifda ushbu xizmatlar yo'naltirilgan obyekt ko'rsatilmagan, ya'ni turizm sohasiga tegishli bo'lishning yagona ko'rsatkichi bu xizmatlar turizm sohasidagi korxonalar tomonidan taqdim etilishidir.

Masalan, agarda biz MDH mamlakatlari ichida Rossiyaga e'tibor bersak, uning sanoat qonunchiligida turistik xizmat ta'rifi vaqti-vaqti bilan o'zgartirilib turilgan, aniqlashtirildi va to'ldirildi. Shunday qilib, GOST R 50690-94 [15] ga muvofiq, turistik xizmat turistik korxonaning turistlarning tegishli ehtiyojlarini qondirish faoliyati natijasi sifatida talqin qilindi. Ushbu ta'rif qaysi

korxonalarni turizm sektorining bir qismi sifatida tasniflash kerakligini to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatmadi, shuningdek turistlarning qaysi aniq ehtiyojlarini turistik xizmatlarga kiritish mumkinligini ham aniqlamadi.

Zamonaviy standart [16] turizmning muhim va mazmunli asosini ta'kidlab, aniqroq ta'rifni o'z ichiga oladi: "Turizm xizmati – bu sayyohlik tashkiloti yoki yakka tartibdagi tadbirkorning sayyohning turni yoki uning alohida komponentlarini tashkil etish va amalga oshirishdagi ehtiyojlarini qondirish faoliyati natijasidir".

V.S.Senin ushbu konsepsiyani aniqlab, turistik xizmatni korxonalar, tashkilotlar, muassasalar yoki fuqaro tadbirkorlarning tashrif buyuruvchilarning sayohat, dam olish yoki ekskursiyalarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish faoliyati sifatida ko'rib chiqadi, bu esa turning mumkin bo'lgan tarkibiy qismlarini bevosita belgilaydi [17].

M.B.Birjakov batafsil ta'rif beradi: "Turistik xizmat – bu xizmat ko'rsatish sohasidagi turist yoki ekskursionistning ehtiyojlarini ta'minlash va qondirishga, turizm maqsadlariga, turistik xizmat, tur yoki turistik mahsulotning mohiyati va yo'nalishiga javob beradigan va axloq va tartibning umumbashariy tamoyillariga zid bo'lmagan maqsadli harakatlar majmui" [3]. Biroq bu talqin turistik xizmatni ancha keng tushunishga imkon beradi, turizm maqsadlari, turning mohiyati va boshqalar bo'yicha qo'shimcha aniqlik kiritishni talab qiladi.

Ko'rib chiqilgan ta'riflarni umumlashtirib, biz turizm bilan bog'liq maqsadlarda sayohat qilayotgan odamlarga xizmat ko'rsatish jarayonining tavsifi asosida turistik xizmat tushunchasini aniqlaymiz (ya'ni, sayohat davomida daromad olishni o'z ichiga olmaydi). Turistik xizmat tushunchasi uning xususiyatlarini moddiy tovarlarga qarama-qarshi qo'yish asosida yoki uni ma'lum xususiyatlarga ega tovarlar turi sifatida ko'rib chiqish orqali shakllanadi: tovar sifatida harakat qilib, turistik xizmat moddiy shaklga ega emas, uni to'g'ridan-to'g'ri to'plash mumkin emas, uni iste'mol qilish mumkin faqat ishlab chiqarish vaqtida. Nomoddiy aktivlar turistik xizmatning sotib olish va sotish obyekti sifatidagi bir qator o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi [18]:

aniq iste'molchiga qaratilgan;

ko'p hollarda iste'molchi xizmat ko'rsatish obyekti hisoblanadi va/yoki uni ko'rsatish jarayonida bevosita ishtirok etadi (masalan, ekskursiya xizmatlari);

iste'molchilar foydali samara olishlarini ta'minlashda xodimlarning muhim roli;

turizm xizmatlariga talabning mavsumiy tabiati;

- obyekt va natijaga qarab, xizmatlar moddiy (masalan, transport) va nomoddiy (masalan, tur tanlash) ga bo'linadi;

turistik xizmatlar ko'rsatuvchi ko'plab korxonalar va turistik xizmatlar bo'yicha vositachilik korxonalari;

- turistik xizmat o'zining hayot aylanishining barcha bosqichlarida ishlab chiqaruvchining mulki emas;

- turistik xizmatning hayot aylanishining moddiy tovarlar bilan taqqoslaganda o'ziga xos mazmuni;

turistik xizmatlarning oldindan belgilangan qulaylik darajasi;

o'xshash turdagi turistik xizmatlar uchun tariflardagi farqlar.

Turistik xizmatlar hozirda savdoga qodir deb hisoblanadi: ular global iqtisodiy faoliyatda ishtirok etadi va mamlakatning to'lov balansida aks etadi. Turizmning mohiyatini va uning global iqtisodiy munosabatlarni rivojlantirish uchun ahamiyatini tushunish turistik xizmatlarni nomoddiy ishlab chiqarish sohasining alohida mahsuloti sifatida ta'riflashni murakkablashtiradi. Turistik xizmatlarning o'ziga xosligi ularning ko'p qirrali tabiatida va ularni boshqa xizmatlardan alohida yoki ma'lum moddiy aktivlardan foydalanmasdan taqdim etishning iloji yo'qligidadir.

Turizm sektorining global xizmatlar savdosidagi o'rnini aniqroq aniqlash uchun xalqaro tasniflash tizimlarida turizm xizmatlari toifasini ko'rib chiqaylik.

Zamonaviy uchinchi darajali sektorning tuzilishi xalqaro tashkilotlar tomonidan tuzilgan iqtisodiy faoliyatning ko'plab tasniflarida aks etgan (BMTning barcha turdagi iqtisodiy faoliyatning xalqaro standart sanoat tasnifi [19], JSTning xizmatlar sanoat tasnifi [20], Nitsa tovarlari va xizmatlarining xalqaro tasnifi [21] va boshqalar), shuningdek dunyo mamlakatlarining milliy

statistika organlari (masalan, OK 029-20073-sonli Iqtisodiy faoliyat turlarining Butunrossiya klassifikatori [22]).

Turli tasniflarda turizm xizmatlarining tasnifi turlicha va vaqti-vaqti bilan o'zgarib turadi, bu esa jahon bozorida sotiladigan xizmatlarning umumiy hajmida turizmning ulushining ortib borishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shunday qilib, 1980-yillarda transport xizmatlarining global eksporti turizm xizmatlari eksportidan sezilarli darajada oshgan bo'lsa, 1990-yillarning oxiriga kelib ikkala guruhning eksport hajmi tenglashdi va 2000-yillardan boshlab turizm tezroq rivojlanib bormoqda. Shunga ko'ra, bir qator tasniflash tizimlarida turizm xizmatlarining mavqei o'zgardi: transport xizmatlari bilan bog'liq faoliyatdan mustaqil xizmatlar guruhiga o'tdi. Boshqa tasniflarda turizm xizmatlari transport xizmatining bir turi hisoblanadi, bu ularning mavjud o'zaro bog'liqligini ta'kidlaydi.

Barcha iqtisodiy faoliyatning xalqaro standart sanoat tasnifi (ISIC) [19] ishlab chiqarish, qo'shilgan qiymat, bandlik va boshqa iqtisodiy statistika kabi keng ko'lamlı iqtisodiy va ijtimoiy statistika bo'yicha ma'lumotlarni xalqaro miqyosda taqqoslashni rag'batlantirishning asosiy vositasidir. Klassifikatorning asosiy qo'llanilish sohasi iqtisodiy statistika bilan cheklangan; bundan tashqari, ISIC ma'muriy maqsadlarda ham qo'llaniladi. 1948-yilda ISICning asl versiyasi tasdiqlanganidan beri ko'pgina mamlakatlar klassifikatordan o'zgarishsiz yoki milliy tasniflash tizimlarini ishlab chiqish uchun asos sifatida foydalanganlar. ISIC xalqaro miqyosda iqtisodiy faoliyat bo'yicha statistik ma'lumotlarni taqqoslash uchun muhim vositaga aylandi.

Turistik xizmatlar "Ma'muriy va tegishli xizmatlar" bo'limida alohida blokni tashkil qiladi va boshqa narsalar qatori, turistik sayohatlar uchun transport yordamini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib, ushbu tasnifda turistik xizmatlar asosan vositachilar (sayyohlik agentlari va turoperatorlar) xizmatlari sifatida taqdim etiladi, ular xizmat ko'rsatuvchi provayderlar va turistlar o'rtasida xizmatning oxirgi iste'molchilari sifatida bog'lovchi vazifasini bajaradi.

1957-yilda Belgilarni ro'yxatdan o'tkazish maqsadlari uchun tovarlar va xizmatlarning xalqaro tasnifi to'g'risidagi Nitsa kelishuvi bilan tasdiqlangan Tovarlar va xizmatlarning xalqaro tasnifi (ICGS) 1 savdo belgisini ro'yxatdan o'tkazish maqsadida savdo qilinadigan tovarlarni tizimlashtirishga mo'ljallangan. Turistik xizmatlar bir nechta toifalarda taqdim etiladi: sayohatni tashkil etish va vaqtinchalik turar joy. Tasnifdagi sayohatni tashkil etish asosan sayyohlik agentliklari tomonidan sayyohlar uchun taqdim etiladigan axborot xizmatlarini, shuningdek, transport, qadoqlash va omborxonani anglatadi. Turar joy bilan ta'minlash mehmonxonalarni bron qilish va boshqa sayyohlik turar joy xizmatlarini ko'rsatuvchi sayyohlik agentliklarining vositachilik xizmatlari hisoblanadi.

BMT sayohatlarning o'zi emas, balki vaqtinchalik yashash mamlakatida tashrif buyuruvchilar tomonidan iste'mol qilinadigan tovarlar va xizmatlar to'plamini turistlar tomonidan iste'mol qilinadigan mahsulotning o'ziga xos turi sifatida ko'rib chiqishni tavsiya qiladi. Biroq, bu guruhga tashrif buyuruvchilarni xalqaro tashish kirmaydi, bu "Transport operatsiyalarining bir qismi sifatida yo'lovchi tashish xizmatlari" moddasi bo'yicha hisobga olinadi.

BMT statistik maqsadlari uchun tashrif buyuruvchi mamlakatda bo'lish muddati bir yildan oshmaydigan va qolish maqsadi quyidagilardan boshqa bo'lgan norezident shaxs sifatida belgilanadi:

- harbiy bazada xizmat qilayotgan yoki o'z mamlakatining davlat muassasalarida xizmat qilayotgan (shu jumladan, diplomatik xodimlar va elchixonalar va konsulliklarning boshqa xodimlari), shuningdek, ro'yxatdagi shaxslarga hamrohlik qiluvchi qaramog'ida bo'lgan shaxslar;

- ma'lum bir mamlakat rezidenti bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish faoliyatida bevosita ishtirok etish.

Shunday qilib, "Sayohat" bandiga tashrif buyuruvchilar tashrif buyuradigan mamlakatlarda shaxsiy foydalanish uchun sotib olingan barcha tovarlar va xizmatlar (xalqaro yo'lovchi tashish to'lovlaridan tashqari) kiradi. BMT "Sayohat" bandiga kiritilgan eng keng tarqalgan tovarlar va xizmatlar turlari sifatida quyidagilarni tasniflaydi (iste'moli kelib chiqish mamlakati ichida amalga oshiriladi):

- turar joy;

- oziq-ovqat va ichimliklar;

- ko'ngilochar tadbirlar;

tashrif buyurilgan hududdagi mamlakatlar, transport xizmatlari

mehmonlar tomonidan shaxsiy foydalanish uchun sotib olingan va tashrif buyurilgan mamlakatdan olib chiqilgan sovg'alalar, esdalik sovg'alari va boshqa har qanday buyumlar.

Nihoyat, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi turizm xizmatlarini savdo buyumlari sifatida ularning to'lov balansida aks etishi nuqtai nazaridan taqdim etadi. XVJning To'lov balansi va xalqaro investitsiya pozitsiyasi qo'llanmasida [23] turizm faoliyati natijalarini "Sayohat" moddasi bo'yicha tasniflaydi, shaxsiy va ish safarlarini ajratib turadi. XVJ "Sayohat" moddasi bo'yicha nafaqat xizmatlarni, balki turizm iste'moli bilan bog'liq tovarlarni ham tasniflaydi. Shunday qilib, hisobning krediti norezidentlar tomonidan mamlakatga tashrif buyurish paytida sotib olingan tovarlar va xizmatlarni, debet esa rezidentlar tomonidan boshqa mamlakatlarda sotib olingan tovarlar va xizmatlarni aks ettiradi.

XVJ tasnifiga kiritilgan boshqa toifalardan farqli o'laroq, sayohat o'ziga xos xizmat turi emas, balki nafaqat to'g'ridan-to'g'ri, balki turli xil xizmatlarni ham qamrab oluvchi ishtirokchilarga asoslangan komponentdir nafaqat xizmatlar, balki tovarlar ham. Sayohat paytida iste'molchi boshqa mamlakat hududiga ko'chib o'tadi va u yerda sotib olgan xizmatlar va tovarlarini iste'mol qiladi. Shunday qilib, "Sayohat" toifasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u tashrif buyuruvchilarga ko'rsatiladigan, aks holda boshqa toifaga kiritilishi mumkin bo'lgan tovarlar va xizmatlarni (masalan, mahalliy transport xizmatlari yoki uskunalarini ijaraga berish) o'z ichiga oladi. Bu toifaga xalqaro transport xizmatlari, shuningdek, qayta sotish uchun tovarlar, iste'mol tovarlari va bojxona chegaralari oshib ketganda bojxona ma'lumotlarida aks ettirilgan qimmatbaho buyumlar kirmaydi. XVJ va JST tasniflariga ko'ra, moddiy ishlab chiqarish turizm sanoatining faoliyatida bilvosita ishtirok etadi va turistlarning (tashrif buyuruvchilarning) ma'lum ishlab chiqarilgan tovarlarga bo'lgan talabini qondiradi.

Turizm bozorining institutsional infratuzilmasini rivojlantirish jarayonida turizm raqobatni davlat tomonidan tartibga solishdan biznes uyushmalari va uyushmalar orqali o'zini o'zi boshqarishga bosqichma-bosqich o'tish amalga oshirilishi kerak. Bugungi sharoitda o'zini o'zi boshqarish turizm raqobat muhitini yaratishning eng muhim elementlaridan biriga aylanib bormoqda. O'zini o'zi boshqarishning joriy etilishi raqobatbardosh turizm bozorini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Xalqaro savdoda "turizm xizmati" toifasining xususiyatlaridan biri turli mamlakatlar va xalqaro tashkilotlarning statistik ma'lumotlar bazalaridagi ma'lumotlar va buxgalteriya hisobining heterojenligi degan xulosaga kelish mumkin. Masalan, JST tasniflash sxemasida turizm xizmatlari eng tor ma'noda tushuniladi: ushbu xizmatni sotishdan daromad keltiradigan subyektlar va obyektlarni ko'rsatmasdan, dam olish faoliyatini tashkil etish sifatida. Nitsa tasnifi va Tovarlarni va xizmatlarning xalqaro standartlarida (ICGS) turizm xizmatlari faqat vositachilar sifatida ko'rib chiqiladi, bu esa o'z navbatida turizm bo'yicha hisobga olinmaydigan boshqa xizmatlarni sotib olishga yordam beradi. Mualliflarning fikriga ko'ra, xalqaro savdo nuqtai nazaridan eng keng qamrovli variant – bu XVJ tasnifi bo'lib, u sayohatning turistik maqsadlarini (biznes va xususiy) aniq belgilaydi va ularning savdosi xalqaro turizmdan daromad keltiradigan tovarlar va xizmatlar turlarini belgilaydi.

Yuqorida keltirilgan tasniflarni ko'rib chiqib, biz turistik xizmatlar turistik, transport, ekskursiya, mehmonxona va boshqa korxonalarning ayrim yetkazib beruvchilari tomonidan taqdim etilishini ta'kidlaymiz, ularning birgalikdagi faoliyati turizm industriyasini turizm mahsulotlarini yaratish, targ'ib qilish va sotishga ixtisoslashgan iqtisodiy birliklar to'plami sifatida shakllantiradi.

Mualliflar shuningdek, nomuvofiqligi sababli qiyosiy sxemaga kiritilmagan Iqtisodiy faoliyat turlarining Butunrossiya klassifikatorini (OKVED) ko'rib chiqdilar xalqaro qamrov mezonida. Biroq ushbu klassifikator bizga Rossiya iqtisodiyoti uchun turizm xizmatlari savdosining ahamiyati haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. OKVED korxonalarni ularning iqtisodiy faoliyat turlari va faoliyatining yakuniy natijalari – ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar bo'yicha tavsiflash uchun yagona tasniflash sxemasi sifatida tuzilgan. OKVED turizm xizmatlarini alohida toifa sifatida ajratmaydi. Bir tomondan, ular tasniflash sxemasida mehmondo'stlik sanoatining

elementlari sifatida tarqalgan, ikkinchi tomondan, ular transport xizmatlariga kiritilgan. Ushbu klassifikator turizm xizmatlarini hisobga olishda yagona yondashuvning yo'qligini ko'rsatadi.

Bundan tashqari, Rossiyada turizm xizmatlari eksporti va importini hisobga olish to'lov balansida amalga oshiriladi, unda turizm xizmatlari quyidagilar sifatida belgilanadi: mamlakatlar bo'yicha turistik paketlarning o'rtacha qiymatiga asoslangan sayohat uchun birlik xarajatlari; Rossiya Moliya vazirligi tomonidan belgilangan chet elga qisqa muddatli ish safarlaridagi xodimlarning xarajatlarini qoplash standartlari; Rossiyada va chet elda jamoaviy turar joy binolarida turar joy narxi; va sayohat paytida shaxsiy xarajatlarning taxminiy bahosi. Biroq, ushbu tasniflagich turizm xizmatlarini shakllantiruvchi turizm sanoatining elementlarini tushunishni ta'minlamaydi.

UNWTO tomonidan ishlab chiqilgan va 1993-yilda BMT Statistika Komissiyasi tomonidan vaqtinchalik tasnif sifatida qabul qilingan Turizm Faoliyatining Standart Xalqaro Tasnifi (SICTA) turizm sanoati elementlarini va ularning iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari bilan o'zaro bog'liqligini eng keng qamrovli darajada qamrab oladi. Ushbu tasnifni tuzish prinsipi sayyohlarning xarajatlari va tashrif buyuruvchilar tomonidan tovarlar va xizmatlarni iste'mol qilish mezoniga asoslangan. Ushbu yondashuv bilan turizm turli sohalar faoliyatini qamrab oladi, chunki tashrif buyuruvchilar iqtisodiyotning deyarli barcha tarmoqlarida xarajatlarni amalga oshiradilar, ammo turistlarga sotishdan olingan daromadlarning ulushiga, shuningdek, iqtisodiyotning ma'lum bir sektoridagi sayyohlar iste'molining umumiy qiymatiga qarab turli darajadagi ishtiroki bilan bog'lik raqamlar ham inobatga olinadi. Ushbu ko'rsatkichlarga muvofiq, barcha iqtisodiy faoliyat turlari "to'g'ridan-to'g'ri" deb tasniflanadi turizm sanoatiga munosabat" va "sayyohlarga bilvosita xizmat ko'rsatish" bilan belgilanadi.

Xorijiy tadqiqotchilar H.S.Mironenko va I.T.Tverdoxlebov turizm sanoatining dam olish sohasi sifatidagi tuzilishi haqidagi o'z qarashlarini taqdim etadilar, turli korxonalarni sayyohlarga (dam olish bilan shug'ullanuvchilarga) xizmat ko'rsatish jarayonida ishtirok etish darajasiga qarab birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi korxonalarga ajratadilar [24].

Birlamchi korxonalar dam oluvchilarga xizmat ko'rsatadi, ularning doimiy yashash joylarida faoliyat yuritadi, ularga dam olish maskanlari, transport va ular foydalanishi mumkin bo'lgan xizmatlar haqida aniq ma'lumot beradi, dam olish maskanlarining sayyohlik agentliklari bilan sayyohlarni joylashtirish uchun shartnomalar tuzadi, ekskursiyalar tashkil qiladi va hokazo. Dam olish maskanlaridagi birlamchi korxonalarning funktsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: sayyohlarni mehmonxonalarga joylashtirish, ekskursiyalarni tashkil qilish, dam oluvchilarga xizmat ko'rsatish shartnomasi shartlarining bajarilishini nazorat qilish va boshqalar. Jahon amaliyotida bunday korxonalarning asosiy shakli sayyohlik kompaniyalari (turoperatorlar va sayyohlik agentliklari), turar joy korxonalari (turistik bazalar, mehmonxonalar va boshqalar), ovqatlanish korxonalari va boshqalardir. Bundan tashqari, birlamchi korxonalar dam oluvchilarni doimiy yashash joylaridan dam olish maskaniga va orqaga tashishni, shuningdek dam olish maskani ichida harakatlanishni ta'minlaydigan transport korxonalarni o'z ichiga oladi.

Ikkilamchi korxonalarga ovqatlanish tarmog'i, chakana savdo, kommunal xizmatlar va maishiy xizmat ko'rsatish, ichki transport, qurilish sanoati va sayyohlik transportiga ixtisoslashmagan tashqi transport kiradi. Mualliflar ikkilamchi korxonalarning turizm sanoatidagi ishtirok darajasini ularning dam olish uchun ixtisoslashuv darajasiga asoslanib, dam olishdan foydalanishning mahalliy aholiga nisbati bilan belgilanadigan masalalarga qaratadilar.

Nihoyat, uchinchi darajali korxonalar iqtisodiyotning boshqa sohalariga tegishli, ammo dam olish xizmatlari bilan shug'ullanadi, turizm sanoatining iqtisodiyotning boshqa sohalariga ta'sirini vositachilik qiladi. Bular, qoida tariqasida, butun aholiga xizmat ko'rsatadigan, ammo dam oluvchilarning ehtiyojlarini qondiradigan sanoat va qishloq xo'jaligi korxonalaridir. Ular turistik jihozlar: jihozlar, maxsus transport vositalari va boshqalarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanadi.

Turizm ko'p bosqichli sanoat sifatida ishlaydi, – degan qarashni qabul qilib, keling, turizmdagi ishlab chiqarish faoliyati natijasiga, tashqi bozorlarda sotiladigan yakuniy mahsulotga e'tibor qarataylik. Turizm xizmati global turizm bozorida mustaqil savdo obyekti sifatida harakat qila oladigan yoki turizm mahsulotini shakllantirishda asosiy element sifatida ishlatiladigan asosiy toifani ifodalaydi, bu umumiy narxda sotiladigan bir nechta (kamida ikkita) turizm xizmatlari majmuasidir.

Turizm bozori tadqiqotchilari turizm mahsuloti tushunchasiga turlicha qarashadi.

S.Medlik va V.Middleton [25] barcha sayyohlar turistik mahsulotning turli tarkibiy qismlarini alohida (turistik xizmatlar) yoki birgalikda (inklyuziv tur) sotib olishlarini ta'kidlaydilar, ammo sotib olish usulidan qat'i nazar, xaridor oxir-oqibat "qadoqlangan" to'plamni oladi. Yetkazib beruvchi kompaniyalar nuqtai nazaridan, ular sotadigan har bir xizmat (aviachiptalar yoki mehmonxonada joylashish) o'z-o'zidan individual mahsulotdir. Biroq iste'molchi nuqtai nazaridan, har bir alohida xizmat boshqa xizmatlar bilan birga paketda sotib olinadi. Bu nuqtai nazar, turistik sayohat turidan qat'i nazar, barcha turdagi turistik mahsulotlarga tegishli.

A.Jefferson va L.Licorish [26] turizm mahsuloti modeliga nisbatan turlicha qarashlarga ega bo'lib, uni ta'riflashda ikkita yondashuvni taklif qilishadi. Bir tomondan, turizm mahsuloti – bu xaridor aslida nimani olishni kutayotgani bilan ramziy bog'liqliklar asosida birlashtirilgan jismoniy va xizmat ko'rsatish imkoniyatlari to'plami. Boshqa tomondan, turizm mahsuloti – bu kerakli manzilda ehtiyojlarni qondiradigan faoliyat. Afsuski, mualliflar turizm mahsulotining tarkibiy qismlarini aniqlamaydilar, uning faqat funktsional va muhim asoslariga e'tibor qaratadilar.

H.Paul [27] turistik mahsulotning asosiy maqsadi turistning ham asosiy, ham ikkinchi darajali ehtiyojlarini qondirish ekanligini ta'kidlab, funktsional tomonga e'tibor qaratadi. Birlamchi turistik ehtiyojlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

bu shaxsni ularni qondirish uchun turistik sayohatga chiqishga undaydi. Ikkilamchi (hosil) turistik ehtiyojlar turistik sayohatni amalga oshirish to'g'risidagi qarordan kelib chiqadi. Shuning uchun turistik mahsulotning tuzilishi bir necha darajadan iborat nisbatan murakkab kompleks xarakatlari sifatida namoyon bo'ladi.

Bir qator xorijiy mutaxassislarning fikriga ko'ra, turizm mahsuloti faqat ma'lum bir yo'nalish bilan qat'iy bog'liqlikda ko'rib chiqilishi mumkin, unga tegishli bo'lish har bir turizm mahsulotini jahon bozorida noyob sifatiga ega qiladi [28, 6-bet]. Shunga ko'ra, turizm yo'nalishi xorijiy iste'molchilarga sotiladigan turizm mahsulotining ajralmas qismi bo'lib xizmat qiladi. Ideal holda, turizm mahsulotini ishlab chiqarish jarayoni bozor tomonidan shakllantirilgan turizm ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan, iqtisodiy jihatdan samarali va turistik yo'nalishning tabiiy va madaniy resurslaridan oqilona foydalanishga asoslangan [29].

Bizning talqinimizda, turizm mahsulotlarini ishlab chiqarish tuzilmasi ikki pog'onali tizimni ifodalaydi, bunda asosiy segment turistlarga bevosita xizmat ko'rsatuvchi korxonalar yig'indisidir. Turizm industriyasi turizm bilan bevosita bog'liq bo'lmagan boshqa sohalaridagi korxonalar tomonidan turizmga bo'lgan talabni rag'batlantirish va ularga xizmat ko'rsatish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratadi, bu esa milliy iqtisodiyotning rivojlanishiga multiplikativ ta'sir ko'rsatadi [30].

Turizm faoliyati turistlar iste'moliga xizmat ko'rsatish uchun moddiy tovarlar ishlab chiqaradigan tegishli va qo'llab-quvvatlovchi sanoat tarmoqlarini rivojlantirish uchun muhim rag'batlantiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Daromad eksport qiluvchi va import qiluvchi mamlakatlar tomonidan ham olinishi mumkin [31].

Bozor tendentsiyalarini aniqlash va yo'nalishlar o'rtasidagi raqobat mexanizmlarini va xalqaro raqobatbardoshlik omillarini shakllantirish jarayonlarini tushunishga yordam beradigan maxsus sxema bo'yicha global turizm xizmatlari bozorini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, turizm o'z rivojlanishida ibtidoiy infratuzilma yordamida ma'lum bir maqsadga erishish uchun zarur vosita va shartdan global iqtisodiyotning to'laqonli, yuqori daromadli tarmog'iga aylanish yo'lini bosib o'tdi.

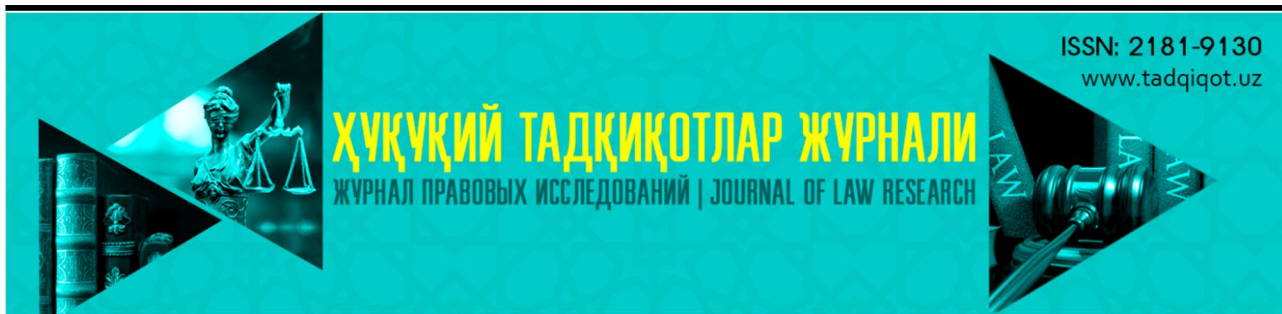
Demak, mega, makro, mezo va mikro darajalardagi turizm raqobati o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning kontseptual modeli turli darajalardagi raqobatning xususiyatlari va o'zaro bog'liqligini tavsiflaydi. Turizm tizimi raqobatbardoshligining sinergetik ta'siri barcha darajalarda raqobatbardoshlik ta'minlanganda paydo bo'la boshlaydi. Turizmning istalgan darajasida raqobatbardoshlikni oshirish kontseptsiyasini ishlab chiqishda tizimli yondashuvdan foydalanish va barcha darajalarda turizm bozori ishtirokchilarining raqobatbardoshligini muvofiqlashtirish zarur. Hozirgi vaqtda manzil darajasidagi raqobat kuchaymoqda. Turizm raqobat va turizm bozori ishtirokchilarining iqtisodiy muvofiqlashtirilishi o'rtasidagi bog'liqlik alohida ahamiyatga ega.

Turizm bozori ishtirokchilari o'rtasidagi faoliyatni to'g'ri tashkil etish bilan bu butun turizm tizimining raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. Александрова А.Ю. Международный туризм. – М., Аспект-Пресс, 2004. –С.67. (Aleksandrova A.Yu. International tourism. – М., Aspect-Press, 2004. –P.67.).
2. Вавилова Е.В. Основы международного туризма. – М., Гардарики, 2005. –С.23 (Vavilova E.V. Fundamentals of international tourism. – М., Gardariki, 2005. –P.23.).
3. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб., Герда, 2006. –С.12. (Birzhakov M.B. Introduction to tourism. – St. Petersburg, Gerda, 2006. –P.12.).
4. Воскресенский В.Ю. Международный туризм. – М., Юнити-Дана, 2006. –С.14 (Voskresensky V.Yu. International tourism. – М., Unity-Dana, 2006.–P.14.).
5. Кабушкин Н.И. Организация туризма. – Минск: Новое знание, 2003. –С.21 (Kabushkin N.I. Tourism organization. – Minsk: New knowledge, 2003. –P.21.).
6. Квартальнов В.А. Туризм. – М., Финансы и статистика, 2002. –С.42 (Kvartalnov V.A. Tourism. – М., Finance and Statistics, 2002. – P.42.).
7. Соколова М.В. История туризма: учеб. пособие. – М., Мастерство, 2002. –С.123. (Sokolova M.V. History of tourism: textbook. – М., Masterstvo, 2002. –P.123.).
8. Lindsay T. Cross-cultural behaviour in tourism: Concepts and analysis. Elsevier, 2003.
9. Towner J., Wall G. History and tourism // Annals of Tourism Research. 1991. Vol. 18.
10. Walker J.R. Tourism: Concept and Practice. Prentice Hall, 2010.
11. Тоффлер Э. Шок будущего. – М., АСТ, 2002. –С.67 (Toffler E. Future shock. – М., AST, 2002. – P.67.).
12. Macleod D. Tourism, globalisation, and cultural change: An island community perspective. Channel View Publication, 2004.
13. Sharpley R., Telfer D. Tourism and development: concepts and issues. Multilingual Matters, 2002. –С.220.
14. Tourism and travel-related services. URL: http://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/tourism_e/tourism_e.htm.
15. ГОСТ Р 50690-94. Туристско-экскурсионное обслуживание. Туристские услуги. Общие требования. –М., Стандартиформ, 1994 (GOST R 50690-94. Tourist and excursion services. Tourist services. General requirements. – М., Standartinform, 1994).
16. ГОСТ Р 50690-2000. Туристские услуги. Общие требования. –М., Стандартиформ, 2000 (GOST R 50690-2000. Tourist services. General requirements. – М., Standartinform, 2000).
17. Сенин В.С. Организация международного туризма. –М., Финансы и статистика, 2003. – С.167 (Senin V.S. Organization of international tourism. – М., Finance and Statistics, 2003. – P.167).
18. Стандартизация и сертификация в сфере услуг / Под ред. А.Ракова. –М., 2002 (Standardization and certification in the service sector / Ed. A. Rakov. –М., 2002).
19. Feketekuty G. International trade in services: an overview and blueprint for negotiation. – Cambridge, 1988.
20. Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности (МСОК). Четвертый пересмотренный вариант. – Нью-Йорк: ООН, 2009 (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC). Revision 4. New York: United Nations, 2009).
21. Sectoral Classification List (W/120). URL: http://tsdb.wto.org/Includes/docs/W120_E.doc.
22. Classification de Nice. URL: <http://www.wipo.int/classifications/nivilo/nice/index.htm?lang=FR#>.
23. Платежный баланс Российской Федерации. URL: http://cbr.ru/statistics/?Prtid=svs&ch=Par_1597#CheckedItem (Balance of payments of the Russian Federation).

24. Международная стандартная отраслевая классификация всех видов экономической деятельности (МСОК). Четвертый пересмотренный вариант. – Нью-Йорк: ООН, 2009 (International Standard Industrial Classification of All Economic Activities (ISIC). Revision 4. New York: United Nations, 2009).
25. Balance of Payments and International Investment Position Manual. 6 th edition (BPM6). Washington, D.C.: IMF, 2009.
26. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. –М., Изд-во Моск. ун-та, 1981 (Mironenko N.S., Tverdokhlebov I.T. Recreational Geography. –М., Publishing House of Moscow University, 1981).
27. Medlik S., Middleton V.T.C. Product formulation in tourism // Tourism and Marketing. 1973. Vol. 13.
28. Jefferson A., Lickorish L. Marketing tourism. – Harlow: Longman, 1988.
29. Paul H. Marketing of tourism. Frankfurt, 1977.
30. Koutoulas D. Understanding the tourist product. – Thessaloniki: University of Macedonia, 2004. –Р.6.
31. Smith S. The tourism product // Annals of Tourism Research. 1994. Vol. 21, no. 3.

Ergasheva Shohista O'ktam qizi,

Toshkent davlat yuridik universiteti doktoranti

E-mail: shohistaabdurahmonova09@gmail.com

KRIPTOVALYUTALARNING TRANSFER JARARAYONIDA QO'LLANILADIGAN HUQUQ MASALASI

For citation: Ergasheva Shokhista Uktam kizi. LEGAL ISSUE APPLICABLE TO CRYPTOCURRENCY TRANSFER PROCESS. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

ANNOTATSIYA

Raqamli aktivlarni, shuningdek, kriptovalyutalarni transferi ya'ni o'tkazish jarayoni turli huquqiy masalalarni yuzaga keltiradi. Shulardan biri, blokcheyn orqali amalga oshiriladigan o'tkazmalarga nisbatan qo'llaniladigan huquqni aniqlash masalasidir. Xalqaro xususiy huquqning an'anaviy tushunchalari va yondashuv usullari blokcheyn texnologiyasi tomonidan qo'llaniladigan huquqni belgilashda ko'plab qiyinchiliklarga duch kelmoqda. Vositalarsiz (disintermediation) tuzilish blokcheyn asosida ishlaydigan tizimlarda xizmat ko'rsatuvchi provayder yoki "asosiy ijrochi"ni aniqlashni qiyinlashtiradi. Ta'qsimlangan (distributed) reyestrning tabiati esa ushbu reyestr yoki blokcheyn hamda unda raqamli tarzda qayd etilgan aktivni real dunyodagi muayyan joyga mansub qilishda muammolarni yuzaga keltiradi, shuningdek, ma'lum bir joy bilan aloqadorlikning markazlashmaganligini ko'rsatadi. Blokcheyn asosidagi tizimlarda psevdonimlik ishtirokchilarni hamda ularning joylashuvini aniqlashda ko'plab qiyinchiliklar tug'diradi. Ushbu maqolaning maqsadi – kriptovalyutalar blokcheyn orqali o'tkazilishi misolida raqamli aktivlarni (raqamli) o'tkazishga nisbatan qo'llaniladigan huquq bilan bog'liq asosiy masalalarni o'rganishdir.

Kalit so'zlar: raqamli aktiv, kriptovalyutalar, blokcheyn, taqsimlangan reeystr texnologiyasi, amaldagi qonunchilik, xalqaro xususiy huquq

Эргашева Шохиста Уктам кизи,

Докторант Ташкентского государственного юридического университета

E-mail: shohistaabdurahmonova09@gmail.com

ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ, ПРИМЕНИМЫЕ К ПРОЦЕССУ ПЕРЕВОДА КРИПТОВАЛЮТЫ

АННОТАЦИЯ

Процесс передачи цифровых активов, включая криптовалюты, порождает множество правовых вопросов. Один из них — вопрос определения права, применимого к передачам, осуществляемым через блокчейн. Традиционные концепции и подходы международного частного права сталкиваются со многими трудностями при определении права, применимого к технологии блокчейн. Структура дезинтермедиации затрудняет идентификацию поставщика услуг или «принципал-исполнитель» в системах на основе блокчейна. Природа

распределенного реестра создает проблемы в отнесении этого реестра или блокчейна и цифрового актива, записанного в нем, к конкретному месту в реальном мире, а также указывает на децентрализацию связи с конкретным местом. Псевдонимия в системах на основе блокчейна создает множество трудностей в идентификации участников и их местонахождения. Цель данной статьи — рассмотреть основные вопросы, связанные с правом, применимым к передаче цифровых активов (цифровых), в случае передачи криптовалют через блокчейн.

Ключевые слова: цифровые активы, криптовалюты, блокчейн, технология распределенных реестров, действующее законодательство, частное международное право

Ergasheva Shokhista Uktam kizi,

Doctoral student of Tashkent State University of Law

E-mail: shohistaabdurahmonova09@gmail.com

LEGAL ISSUE APPLICABLE TO CRYPTOCURRENCY TRANSFER PROCESS

ANNOTATION

The process of transferring digital assets, including cryptocurrencies, raises various legal issues. One of these is the issue of determining the law applicable to transfers made via blockchain. Traditional concepts and approaches of private international law face many difficulties in determining the law applicable to blockchain technology. The disintermediation structure makes it difficult to identify the service provider or “principal executor” in blockchain-based systems. The nature of the distributed registry creates problems in attributing this registry or blockchain and the asset digitally recorded on it to a specific place in the real world, and also indicates the decentralization of the connection to a specific place. Pseudonymity in blockchain-based systems creates many difficulties in identifying participants and their locations. The purpose of this article is to examine the main issues related to the law applicable to the transfer of digital assets (digital), in the case of the transfer of cryptocurrencies via blockchain.

Keywords: digital asset, cryptocurrencies, blockchain, distributed ledger technology, applicable law, private international law

“Raqamli aktivlar” atamasi odatda texnologiya qo‘llanilishi natijasida vujudga kelgan turli xil aktiv turlarini, jumladan, kriptovalyutalarni o‘z ichiga oluvchi keng qamrovli tushunchadir. Masalan, Xalqaro xususiyl huquqni unifikatsiya qilish instituti (UNIDROIT) tomonidan ishlab chiqilgan “Raqamli aktivlar va xususiyl huquq bo‘yicha UNIDROIT tamoyillari” loyihasining 2(2)-tamoyiliga muvofiq, raqamli aktiv “nazorat obyekti bo‘lishi mumkin bo‘lgan elektron yozuv” sifatida ta’riflanadi.[1] Ushbu loyiha doirasida ommaviy blokcheynga asoslangan kriptovalyuta ham raqamli aktiv sifatida e’tirof etiladi.[2]

Angliya va Uels Qonunchilik komissiyasi esa raqamli aktivlar sohasidagi qonunchilik islohoti loyihasi doirasida chop etilgan yakuniyl hisobotida raqamli aktivni “raqamli yoki elektron shaklda ifodalangan har qanday aktiv” sifatida belgilab, ushbu atamani keng ma’noda qo‘llagan.[3] Shuningdek, Komissiya keng qamrovli raqamli aktivlar toifasiga “kripto-tokenlar”ni ham kiritgan. Bu toifaga, shuningdek, raqamli fayllar, raqamli yozuvlar, elektron pochta hisoblari, domen nomlari, onlayn o‘yinlardagi raqamli aktivlar, raqamli uglerod kreditlari hamda NFTlar kiradi.[4]

Yuqorida aytganimizdek, raqamli aktivlar tushunchasining keng qamrovli bo‘lib, boshqa ayrim raqamli aktiv turlariga nisbatan kriptovalyutalarning paydo bo‘lishi nisbatan yangi tushuncha bo‘lib, ular ilk bor 2009-yilda to‘lovlar uchun yangi texnologiya — ya’ni blokcheyn asosidagi birinchi kriptovalyuta, Bitcoin shaklida joriyl etilgan. Aytish mumkinki, **taqsimlangan reyestr texnologiyasi (distributed ledger technology, DLT)** turi sifatida blokcheynning joriyl etilishi, kriptovalyutalarning o‘zidan ham ko‘ra inqilobiy ahamiyatga ega bo‘ldi.

Blokcheyn butun dunyo bo‘ylab (**pseudonymous**) aniq shaxsi noma’lum ishtirokchilar o‘rtasida butunlay tengma-teng (**peer-to-peer**) shaklda, markaziy ishonchli organ aralashuvisiz, ya’ni

tomonlar o'rtasida bitimlarni bajarish va ularni markazlashgan reyestrlarga ro'yxatga olishda vositachilik qiluvchi subyekt ishtirokisiz ishlaydigan, to'laonli global tizimlarni yaratish imkonini berdi. **Blokcheyn** asosidan ishlaydigan bunday tizimlarda vositachilik (**intermediation**) o'rnini bevositachilik ya'ni (**disintermediation**) bilan almashtirildi, **markaziy reyestrlar** esa butun dunyo bo'ylab tizim ishtirokchilari o'rtasida **taqsimlangan va markazlashmagan reyestrlar** bilan almashtiriladi. Tabiiyki, blokcheyn asosidagi tizimlarda tartibga soluvchi qonun ham "kod" ya'ni texnologiya bilan almashtiriladimi, degan savol ilgari suriladi.[5] Vaqt o'tishi bilan xalqaro xususiy huquqda, blokcheyn qo'llanishidan kelib chiqqan muammolar paydo bo'lishi natijasida shu ma'lum bo'ldiki, qonun butunlay kod ya'ni texnologiya bilan almashtirilmaydi, biroq bu sezilarli darajada qiynchiliklarga olib keladi.[6] Bu holat ayniqsa, an'anaviy ravishda "lokalizatsiya" ya'ni joylashuvga asoslangan kollizion bog'lovchilardan foydalanadigan xalqaro xususiy huquqqa nisbatan kerakli nuqta hisoblanadi. Murakkab masalalardan biri shuki, bunday to'liq markazlashmagan va taqsimlangan blokcheyn asosidagi tizimlarda, odatda joylashuvi noma'lum bo'lgan va **pseudonymous** ya'ni shaxsi noma'lum bo'lgan taxallus ostidagi ishtirokchilar ishtirok etayotgan sharoitda, xalqaro xususiy huquqning an'anaviy uslublari qanday ishlashi dolzarb masaladir. Shu bois, kriptovalyutalarga oid xalqaro xususiy huquqning asosiy masalalaridan biri — ularning blokcheynda amalga oshiriladigan o'tkazmalariga nisbatan **qo'llaniladigan huquqni** aniqlashdir. Mazkur masala Xalqaro Xususiy Huquq bo'yicha Gaaga konferensiyasi (HCCH) tomonidan ham raqamli iqtisodiyot, jumladan, DLT va uning ayrim qo'llanilishlariga oid xalqaro xususiy huquqiy oqibatlar doirasidagi ishlarida ham qayd etilgan.[7]

Raqamli aktivlarni bunday o'tkazish usuli ba'zan **"on-chain"** o'tkazma deb ataladi, ya'ni tranzaksiya kriptovalyuta tizimi ichida, to'g'ridan-to'g'ri reyestrda yoki blokcheynda bajariladi va qayd etiladi.[8] Ushbu usulda bitim blokcheynda tarmog'ida yaratiladi va blokklar zanjiriga yozib qo'yiladi va bir qancha afzalliklarga ega bo'lib, transferlar shaffof, o'zgarmas, markazsiz bo'ladi.[9] Kriptovalyutalarning blokcheyn asosidagi tizimlarda o'tkazmalariga nisbatan **qo'llaniladigan huquqni** aniqlash, odatdagi kollizion normalar asosida murakkab kechadi. Buning sababi — bunday tizimlarning markazlashmagan va tizimlarda bog'lanish nuqtalarining yetarlicha jamlanmaganligi va ishtirokchilar shaxsining noma'lumligi (pseudonimligi)dir. Bundan tashqari, tranzaksiyalar ham shartnomaviy, ham mulkiy masalalarni keltirib chiqarishi mumkin va ular, odatda, bir xil qonunchilik bilan tartibga solinmasligi mumkin. Kriptovalyutalarni blokcheyn orqali o'tkazish jarayonida mulkiy va majburiy huquqlar o'rtasidagi chegaralar sezilarli darajada mavhumlashadi, chunki bunday raqamli o'tkazma moddiy narsaning o'zini o'tkazishni nazarda tutmaydi. Shu sababli, qo'llaniladigan huquqni aniqlashda huquqiy tasniflash jarayoni ham murakkablashadi.

Ushbu **maqolaning maqsadi** – kriptovalyutalarni blokcheyn orqali o'tkazishga nisbatan qo'llaniladigan huquqni tahlil qilishdir. Biroq, kriptovalyuta tizimlari o'zaro bog'langan va ichki yopiq tizim bo'lib, unda shartnomaviy hamda mulkiy huquqiy masalalar o'rtasidagi chegaralar aniq ajralmaganligi sababli, bunday blokcheyn orqali amalga oshiriladigan kriptovalyuta o'tkazmalaridan kelib chiqadigan barcha masalalar ya'ni shartnomaviy va mulkiy huquqiy masalaga bitta qo'llaniladigan huquqni tatbiq etish uchun asos bo'la olmaydi. Maqolada, avvalo, blokcheyn texnologiyasiga asoslangan kriptovalyutalarning paydo bo'lishini ko'rib chiqiladi, shundan so'ng ularning blokcheyn orqali o'tkazilishi masalasiga o'tadi. Shu asosda, keyingi bosqichda kriptovalyutalar tranzaksiyasining xalqaroligi ya'ni xalqaro tusga ega bo'lish, masalani tavsiflash (xarakterizatsiya) ya'ni masalaning huquqiy tabiati hamda mohiyatini belgilashdir va qo'llaniladigan huquqni aniqlash masalalarini tahlil qiladi. Bu jarayonda yagona yondashuv (**unitary approach** – barcha munosabatlarga bitta huquqni qo'llash) va segmentli yondashuv (**segmented approach** – turli masalalarga turli huquqni tatbiq etish) o'rtasidagi farqlar yoritiladi. Shu bilan birga, zarur holatlarda, blokcheyn orqali kriptovalyuta o'tkazmalari bilan bog'liq muammolarga yechim topishda alternativ yo'l tutish imkonini berish maqsadida elektron pul o'tkazmalari (EFT) va pul o'tkazish tizimlariga qiyosiy tahlil qo'llaniladi. Mazkur ilmiy ish ushbu sohada davom etayotgan ilmiy munozaralar va huquqiy islohot loyihalariga yangi nuqtai nazar bilan hissa qo'shishni maqsad qiladi.

XVI asrda ilk bora bank tizimi paydo bo'lgan davrdan boshlab, naqd pulsiz to'lovlar mahalliy va xalqaro miqyosda an'anaviy ravishda banklar tomonidan, to'lovchi va to'lovni qabul qiluvchilar

oʻrtasida vositachi sifatida amalga oshirib kelinadi. Bu jarayon bankdan-bankka (interbank) mablagʻ oʻtkazmalari shaklida bank hisobvaraqlari orqali bajarilib, banklar tomonidan markaziy reyestrlarda qayd etib borilgan.[10] Bitcoin tomonidan yaratilgan tizim zamonaviy toʻlov tizimlarini tubdan oʻzgartirdi, chunki u markazlashuvdan markazlashmagan boshqaruvga va vositachilikdan vositachiliksiz toʻlov mexanizmiga oʻtish imkoniyatini amalda namoyish etdi.

Tarqatilgan reyestr texnologiyasi (DLT) yoki blokcheyn asosida yaratilgan kriptovalyutalar va boshqa raqamli aktivlarga nisbatan, quyida IV qismda beriladigan xalqaro xususiy huquqiy tahlilga koʻmaklashish uchun **ikki jihatni** alohida taʼkidlash maqsadga muvofiqdir. **Birinchidan**, reyestr tizim ishtirokchilari oʻrtasida taqsimlangani bois, u yagona bir joyda mavjud emas. Bunga qoʻshimcha ravishda, DLT yoki blokcheyn tizimga haqiqiy xalqaro xarakter bera olishi sababli, tarqatilgan reyestr yoki blokcheynni hamda unda raqamli tarzda qayd etilgan aktivni aniq bir hudud bilan bogʻlash murakkablik tugʻdiradi. Xalqaro xususiy huquq nuqtayi nazaridan, bu holat amalda reyestr va unda qayd etilgan aktivni, qoʻllaniladigan huquqni aniqlash maqsadida reyestr yoki blokcheyn va aktivning joylashuvi kabi bogʻlovchi omillar asosida sunʼiy ravishda muayyan joyga nisbat berilishiga olib kelishi mumkin. **Ikkinchidan**, tizimlarda psevdonimlik mavjudligi sababli, ishtirokchilarning haqiqiy shaxslari oshkor qilinmaydi va nomaʼlum boʻlib qoladi. Xalqaro xususiy huquq nuqtayi nazaridan, bu holat amaldagi xalqaro xususiy huquq normalarida talab etilganidek, ishtirokchilarni va ularning joylashuvini aniqlash jarayonida, qoʻllaniladigan huquqni belgilash uchun maʼlum qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Blokcheyn asosida ishlaydigan kriptovalyuta tizimlarida har bir tizim ishtirokchisi maʼlumotlarni shifrlash uchun ishlatiladigan ochiq kalit va maʼlumotlarni shifrdan chiqarish uchun ishlatiladigan yopiq kalit juftligiga ega boʻlib, bu kalitlar blokcheyn orqali kriptovalyutalarni oʻtkazishni taʼminlaydi. Tranzaksiyalar ishtirokchilarning raqamli hamyonlari oʻrtasida amalga oshiriladi.[11] Har bir foydalanuvchining bankdagi hisob raqami orqali mablagʻ yuborish va qabul qilish, hamda hisobga kirishda foydalanuvchi nomi va parol ishlatilishi kabi, ushbu tizim ham tashqi koʻrinishidan bank hisobiga oʻxshashdir. Biroq kriptovalyuta tizimlarining tuzilishi hamda kriptovalyuta oʻtkazmalari tarqatilgan reyestrlar orqali amalga oshirilishi va qayd etilishi zamonaviy toʻlov tizimlari va odatiy mablagʻ oʻtkazmalari markaziy reyestrlar orqali qayd etilishidan tubdan farq qiladi.[12]

Odatda **elektron mablagʻ oʻtkazmalari** (EFT) banklar tomonidan va alohida bank hisobvaraqlari oʻrtasida amalga oshiriladi. Mablagʻ bir hisobdan ikkinchi hisobga bitta hisobdan maʼlum summani yechib olish (debetlash) va ikkinchi hisobga shu summani kiritish (kreditlash) orqali oʻtkaziladi. Bu jarayon texnik jihatdan ichki EFTlarda ham, xalqaro EFTlarda ham mohiyatan bir xil. Ular oʻrtasidagi asosiy texnik farq shundaki, xalqaro EFTlarda ishtirok etuvchi banklar soni koʻproq boʻladi, bu esa qoʻshimcha banklararo segmentlarni kiritadi. Anʼanaviy xalqaro EFTlarda toʻlovchi va toʻlov oluvchining banklariga qoʻshimcha ravishda, odatda bir yoki bir nechta korrespondent banklar hamda koʻpincha ichki EFTlarda ishtirok etuvchi markaziy bank boʻladi. Banklararo toʻlovlar kliring va hisob-kitob orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon ikki bank oʻzaro hisobvaraqlar yuritadigan ikki tomonlama asosda yoki umumiy korrespondent bank yoki markaziy bankning hisobvaraqlarida yuritiladigan koʻp tomonlama asosda bajarilishi mumkin. Shunday qilib, zamonaviy toʻlov tizimlari toʻliq markazlashuv va vositachilikka asoslangan boʻlib, bunda banklar ishonchli uchinchi tomon/vositachi sifatida tranzaksiyalarni bajaradi va ularni markaziy reyestrlarda qayd etadi. Boshqa tomondan, DLT yoki blokcheyn asosidagi kriptovalyuta tizimlarida markazlashuv talab qilinmaydi, chunki reyestr tizim boʻylab ishtirokchilar orasida taqsimlangan va ularga umumiy tarzda foydalanish imkoniyati berilgan. Shuningdek, vositachilik ham talab qilinmaydi, chunki tranzaksiyalar sof peer-to-peer asosida, yaʼni kriptovalyutalar bevosita bir ishtirokchidan boshqasiga oʻtkaziladi va tizimdagi boshqa ishtirokchilar — masalan, majburiy tasdiqlovchi sifatida mainyerlar yoki ishonchli tugunlar — tomonidan tasdiqlanadi. Bunday tizimlar tarqatilgan reyestrlarga va vositachiliksiz ishlashga asoslanadi.[13]

Xalqaro xususiy huquq nuqtayi nazaridan, II qismda qayd etilgan tarqatilgan tizimlarning joylashuvini aniqlashdagi murakkabliklar va psevdonimlikdan tashqari, vositachiliksiz ishlash (disintermediation) ham blokcheyn orqali amalga oshiriladigan kriptovalyuta oʻtkazmalariga nisbatan

qo'llaniladigan huquqni aniqlashda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. IV qismda batafsil tahlil qilinadiganidek, zamonaviy to'lov tizimlarida vositachilik mavjudligi qo'llaniladigan huquqni aniqlashda xizmat ko'rsatuvchi yoki xarakterli ijrochini (odatda bankni) aniqlash imkonini beradi. Bu esa, bog'lovchi omillar sifatida xizmat ko'rsatuvchi yoki xarakterli ijrochiga asoslangan kollizion normalarni qo'llashga yordam beradi. Kriptovalyuta o'tkazmalarida esa, vositachilik mavjud bo'lmagani sababli, bunday aniq xizmat ko'rsatuvchi yoki xarakterli ijrochi odatda aniqlanmaydi. Bu holat, xizmat ko'rsatuvchi yoki xarakterli ijrochiga asoslangan kollizion normalarni talqin qilishni qiyinlashtirishi yoki muayyan holatda ularni qo'llash imkonini butunlay istisno qilishi mumkin.

Kriptovalyuta transferining xalqaro xarakterini aniqlashdan keyingi bosqich — bu kollizion huquq tahlilida qo'llaniladigan tasniflash (klassifikatsiya yoki kvalifikatsiya) bo'lib, u orqali qo'llaniladigan huquq aniqlanadi. Kriptovalyutalarni huquqiy tasniflash masalasi hozirda bahsli masalalardan biridir. Ayrim olimlar kriptovalyutalarni pul, ashyo/mulk, yoki talab huquqi (claim) sifatida — va ushbu talab huquqi sessiya (assignment) yo'li bilan o'tkazilishi mumkin bo'lgan obyekt sifatida — tasniflash mumkinligini ta'kidlaganlar.[14] Har bir tasniflash turi kriptovalyuta transferlariga qo'llaniladigan huquqni turlicha belgilashi va yangi savollar hamda noaniqliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Pul sifatida tasniflash Kriptovalyutalarni pul sifatida tasniflashi **lex monetae** qoidasini qo'llashdagi noaniqliklarni keltirib chiqaradi. **Lex monetae** — bu qarz qaysi davlat valyutasida ifodalangan bo'lsa, o'sha davlat huquqini qo'llashni nazarda tutadigan qoida bo'lib, pul va valyutaga oid munosabatlarga keng tatbiq etiladi.[15] Ushbu qoida pul emissiyasini davlat suverenitetining ifodasi sifatida qaraydi va xususiy tartibda chiqarilgan kriptovalyutalarni qamrab olmaydi. Shunday qilib, chiqaruvchi davlati bo'lmagan, xususiy tartibda yaratilgan va davlat tomonidan kafolatlanmagan kriptovalyutalarga **lex monetae** qo'llanish doirasiga ega emas. Biroq, dunyoda birinchi bo'lib El-Salvadorning Bitcoin'ni[16] qonuniy to'lov vositasi sifatida qabul qilishi, undan so'ng Markaziy Afrika Respublikasining ham shunday qaror qabul qilishi, davlat tomonidan kafolatlangan bo'lsa-da, xususiy ravishda chiqarilgan kriptovalyutalarga **lex monetae** qo'llanishi mumkinmi degan savolni keltirib chiqardi. Bu borada yakdil javob hali mavjud emas.

Ashyo/mulk sifatida tasniflash Kriptovalyutalarni ashyo yoki mulk sifatida tasniflash **lex situs** qoidasini qo'llashdagi noaniqliklarga olib keladi. **Lex situs** — xalqaro mulk huquqida asosan qo'llaniladigan va mulk joylashgan davlat huquqini nazarda tutadigan qoidadir. Bu yerda asosiy muammo — blockchain yoki tarqatilgan reyestrning (yoki unda qayd etilgan aktivning) joylashuvini aniqlash mushkulligidir.

Odatda, jismoniy joylashuvi bo'lmagan boshqa nomoddiy obyektlar (masalan, pul qarzlar, aksiyalar, da'vo huquqlari, intellektual mulk) uchun kollizion huquqda ularni **“fictional legal situs”** asosida sun'iy tarzda ma'lum bir joyga bog'lash amaliyoti mavjud. **Fictional legal situs** — amaliyotda mulk yoki huquqning 'joylashgan joy'ini real geografik holatga emas balki qonunda belgilangan yoki shartnomada sun'iy tarzda belgilangan manzilga bog'lash tushunchasi.[17] Ammo kriptovalyutalar uchun bunday huquqiy yechimlar hali ishlab chiqilmagan, chunki ular boshqa nomoddiy obyektlardan farqli ravishda global tarzda tarqatilgan blockchain tarmog'ida mavjud bo'ladi. Buyuk Britaniyada kriptovalyutaning **situs** masalasi ilk bor *Ion Science Ltd v Persons Unknown*[18] ishida ko'rib chiqilgan va u kriptovalyutani egasi (yuridik shaxs yoki jismoniy shaxs) domicile ya'ni doimiy yashash joyiga bog'lash orqali talqin qilingan.[19] *Keyinchalik Fetch.AI Ltd v Persons Unknown* ishida ham shu yondashuv qo'llangan. Yaqinda *Tulip Trading Ltd v Bitcoin Association for BSV & Ors* ishida esa Angliya Oliy sudi kriptovalyutaning situsini egasining doimiy yashash joyi yoki biznes yuritish joyi bilan bog'lash mumkinligini bildirdi. Har uchala holatda ham gap Bitcoin haqida borgan.

Talab huquqi sifatida tasniflash Kriptovalyutalarni sessiya yo'li bilan o'tkazilishi mumkin bo'lgan talab huquqi sifatida tasniflash da'vo huquqlarining o'tkazilishi bo'yicha kollizion qoidalar (masalan, Roma I Reglamentining 14-moddasi) qo'llanishi masalasini keltirib chiqaradi.

Ammo, amalda bu qoidalar kriptovalyuta transferlariga deyarli tatbiq etilmaydi, chunki ko'pchilik holatlarda kriptovalyuta operatsiyalari huquqiy majburiyatdan kelib chiqadigan an'anaviy “talab” tushunchasini o'zida mujassam etmaydi.

Tizim ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarga tatbiq etiladigan huquq. Shu bois, qat'iy yuridik ma'noda, Rim I reglamentining 14-moddasida nazarda tutilgan "o'tkazilgan (topsilgan) talab"ni tartibga soluvchi huquq ham, "topsilgan qarzdor" ham mavjud bo'lmashligi mumkin.

Ko'rib turganimizdek, yuqorida bayon etilgan kvalifikatsiyalash (xarakterizatsiya) yondashuvlari kriptovalyutalarga nisbatan qo'llanganda ayrim kamchiliklarga ega. Bunday yondashuvlar nafaqat kriptovalyuta o'tkazmalariga tatbiq etiladigan huquqni aniqlashdagi qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi, balki natijada reyestr (ledger) yoki blokcheyn bir butun tizim sifatida yagona huquq tartibida bo'lish o'rniga, turli qismlari bo'yicha turli huquqlarga bo'linib ketishi mumkin. Shunday bo'lsa, bir kriptovalyuta tizimida turli o'tkazmalar turli davlatlarning huquqi bilan tartibga solinadi, bu esa ishtirokchilar o'rtasidagi ko'p tomonlama bitimlarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi tizimlar uchun odatda ma'qul bo'lmagan holatdir.

Shu sababli, kriptovalyuta o'tkazmalarini kvalifikatsiyalash bo'yicha, tatbiq etiladigan huquqqa ta'sirini hisobga olgan holda, muqobil yondashuv zarur. Bunday yondashuv elektron pul o'tkazmalari (EFT)ga o'xshatish orqali ishlab chiqilishi mumkin. Kvalifikatsiyaga qarab, EFTni "yagona yondashuv" (unitary approach) asosida bitta bitim sifatida yoki "segmentli yondashuv" (segmented approach) asosida ketma-ket ikki tomonlama amaliyotlar majmuasi sifatida ko'rish mumkin. To'lovchi va to'lov oluvchi nuqtayi nazaridan bu, albatta, bank hisobvarag'ini kreditlash va debetlash orqali amalga oshiriladigan bitta bitimdir. Biroq, ushbu o'tkazmada ishtirok etayotgan banklar nuqtayi nazaridan, bu bir nechta alohida to'lov topshiriqlaridan iborat jarayon bo'ladi.

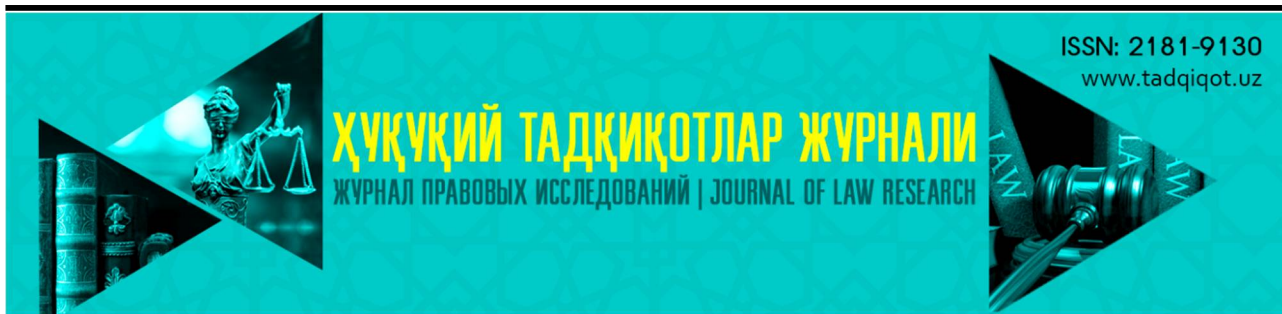
Yagona yondashuv barcha o'tkazmaga bitta huquqni tatbiq etishni ta'minlaydi, segmentli yondashuv esa o'tkazmaning turli qismlariga turli huquqlarni qo'llash imkonini beradi. Ushbu kvalifikatsiya kriptovalyuta o'tkazmalariga ham analogiya asosida moslashtirilishi mumkin: agar imkon bo'lsa, butun kriptovalyuta tizimini yagona huquq ostida ko'rib chiqish (yagona yondashuv) yoki aks holda, har bir o'tkazmani alohida huquqqa bo'ysundirish (segmentli yondashuv).

Xulosa

Ushbu tizimni tartibga soluvchi huquq, tizimning ichki kelishuv qoidalari yoki protokollari orqali barcha ishtirokchilar uchun majburiy bo'lgan huquqni tanlash sharti ya'ni **choice of law clause** bilan belgilanadi. Agar huquq tanlanmagan bo'lsa, u holda ushbu tizimga egalik qiluvchi yoki uni boshqaruvchi kompaniya mavjud bo'lsa — u joylashgan davlat huquqi qo'llanilishi ehtimoli yuqori bo'ladi. Bu — xizmat ko'rsatuvchi provayderning huquqi, xarakterli ijrochi (characteristic performer) joylashgan mamlakat huquqi yoki tizim bilan eng yaqin aloqaga ega bo'lgan davlat huquqi bo'lishi mumkin. Bunda forumning shartnomaviy munosabatlarga oid kollizion normalari asosiy o'rin tutadi. Agar tizim egasi yoki operatori mavjud bo'lmasa, butun tizimni, jumladan, uning ichidagi barcha transferlarni qamrab oluvchi muammolarga yagona huquqni tatbiq etish qiyinlashadi. Bunday hollarda segmentlangan yondashuv (segmented approach) ma'qulroq bo'lishi mumkin, ya'ni butun tizimning o'ziga emas, balki alohida, individual transferlarda paydo bo'lgan muammolarga nisbatan tatbiq etiladigan huquqni aniqlash maquldir. Bu esa, blokcheyn yoki reyestrning qo'llaniladigan huquq bo'yicha "bo'linishiga" olib keladi. Har bir transferga o'zining tegishli huquqi tatbiq etilishi mumkin. Bu huquqni tomonlar — ya'ni, o'tkazuvchi (transferor) va qabul qiluvchi (transferee) tanlashi mumkin. Agar tanlov qilinmagan bo'lsa, tegishli huquq, agar tomonlarining joylashuvini aniqlash mumkin bo'lsa, kelishuv ularning asosiy huquqiy munosabatlari kabi tegishli aloqalarni baholash orqali belgilanadi. Biroq bu oson vazifa emas va xalqaro miqyosda qabul qilingan yagona kollizion normalar mavjud bo'lmagan sharoitda, turli sudlar bir xil transferga nisbatan turlicha huquqni belgilashi yoki **"lex fori"** (forum huquqi) yondashuvini qo'llashi mumkin. Bu esa **forum shopping** — tomonlarning ya'ni da'vogarlarining o'zlariga qulay va foydali bo'lgan davlat sudini yoki yurisdiksiyasini tanlash imkoniyatlarini kuchaytirishi ehtimoli mavjud. Shu nuqtai nazardan, HCCH'ning ushbu sohada olib borayotgan ishlari bunday noxush oqibatlarini kamaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, kelgusidagi texnologik yangiliklar va huquq tizimlari o'rtasidagi farqlarni moslashtirish uchun texnologik neytrallik prinsipini qabul qilish muhim bo'lsa-da, bu sohadagi har qanday huquqiy islohotlarda moslashuvchanlikni ta'minlash va huquqiy aniqlikni kafolatlash ham birdek ahamiyatlidir.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. For the most-up-to-date draft of the Principles, see UNIDROIT, Adoption of Draft UNIDROIT Instruments (c) Principles Digital Assets and Private Law (2023) 10-77 <www.unidroit.org/wp-content/uploads/2023/04/C.D.-102-6-Principles-on-Digital-Assets-and-Private-Law.pdf> accessed 31 July 2023.
2. Lord Collins of Mapesbury and others (n 67) para 22-025; Elizabeth Crawford and Janeen M Carruthers, *International Private Law: A Scots Perspective* (4th edn Wood Green 2015) para 17-04.
3. Callens E. Financial Instruments Entail Liabilities: Ether, Bitcoin, and Litecoin Do Not, 40 *Computer Law & Security Review* (Article 105494) (2021). <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2020.105494>
4. De Vauplane H. Les prestataires de services sur actifs numeriques de la loi PACTE [Digital Asset Service Providers under the PACTE Law], 4 *Revue Trimestrielle de Droit Financier* 78 (2018).
5. Drummond F. Bitcoin du service de paiement au service d'investissement [Bitcoin: From Payment Service to Investment Service], 5 *Bulletin Joly Bourse* 249 (2014).
6. Garcia-Teruel R.M. & Simón-Moreno H. The Digital Tokenization of Property Rights: A Comparative Perspective, 41 *Computer Law & Security Review* (Article 105543) (2021). <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2021.105543>
7. Geiregat S. Cryptocurrencies Are (Smart) Contracts, 34(5) *Computer Law & Security Review* 1144 (2018). <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2018.05.030>
8. Guadamuz A. All Watched Over by Machines of Loving Grace: A Critical Look at Smart Contracts, 35(6) *Computer Law & Security Review* 1 (2018). <https://doi.org/10.1016/j.clsr.2019.105338> 0267-3649
9. Marraud des Grottes M. Bitcoin, fork et prêt: un arrêt structurant vient d'être rendu [Bitcoin, Fork and Loan: A Structuring Stop Has Just Been Made] (2020).
10. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System (2009).
11. Sarnakov I. Digital Financial Assets: Segments and Prospects of Legal Regulation in the BRICS Countries, 6(4) *BRICS Law Journal* 95 (2019). <https://doi.org/10.21684/2412-2343-2019-6-4-95-113>
12. Михеева Л. Цифровые активы в системе объектов гражданских прав // Закон. 2018. [Mikheyeva L. Digital Assets in the System of Objects of Civil Law, 5 *Law* 16 (2018)].
13. Новоселова Л., Полежаев О. О правовом режиме объектов гражданских прав, выраженных в цифровых активах // Закон. 2020. № 11. С. 165–172 [Novoselova L. & Polezhaev O. On the Legal Regime of Objects of Civil Law Expressed in Digital Assets, 11 *Law* 165 (2020)].
14. [Legislation.gov.uk](http://legislation.gov.uk)
15. Satoshi Nakamoto, 'Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System' <<https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>> accessed June 2021
16. <https://news.bitcoin.com/china-law-cryptocurrency-inheritance>
17. UNIDROIT, 'Digital Assets and Private Law: Study LXXXII Digital Assets and Private Law Project' <www.unidroit.org/work-in-progress/digital-assets-and-private-law/> accessed 31 July 2023.
18. Charles Proctor, *Mann on the Legal Aspect of Money* (7th edn, OUP 2012) para 1.12.
19. Yüksel Ripley and Heindler (n 12). For the lex monetae in relation to obligations denominated in Bitcoin or analogous cryptoassets, see Dickinson (n 66) 120-121.

12.00.07-СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ. ПРОКУРОРСКИЙ НАДЗОР. ОРГАНИЗАЦИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ. АДВОКАТУРА

Абжалов Абдижаббор Махаммадиевич,
Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Малака ошириш институти
Махсус-касбий фанлар кафедраси профессори,
Сиёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент, подполковник
E-mail: abdujabbornmaxammadiyevich@gmail.com

ПРОФИЛАКТИКА ИНСПЕКТОРИНИНГ ЖАМОАТ ИНСТИТУТЛАРИ БИЛАН ҲАМКОРЛИГИ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШНИНГ ҲУҚУҚИЙ ВА ТАШКИЛИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

For citation: Abjalov Abdijabbor Makhamadievich. LEGAL AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF COOPERATION BETWEEN THE PREVENTION INSPECTOR AND PUBLIC INSTITUTIONS. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.0000000000>

АННОТАЦИЯ

Мақолада ҳуқуқбузарликлар профилактикасини самарали ташкил этишда профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги тизимли таҳлил қилиниб, унинг назарий-ҳуқуқий асослари, фуқаролик жамияти институтлари иштирокининг институционал механизмлари, ижтимоий реабилитация ҳамда қайта ижтимоийлаштириш жараёнларидаги ҳамкорлик шакллари очиб берилган. Шунингдек, профилактика инспекторининг оммавий ахборот воситалари ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан ўзаро ҳамкорлигининг амалий самарадорлиги асослантирилиб, ҳамкорликни кучайтиришга қаратилган ташкилий-ҳуқуқий механизмлар бўйича таклифлар илгари сурилган.

Калит сўзлар: профилактика инспектори, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси, жамоатчилик институтлари, маҳалла, жамоат хавфсизлиги, ижтимоий реабилитация, ҳуқуқий онг, ахборот ҳамкорлиги, халқаро тажриба, ташкилий-ҳуқуқий механизмлар.

Абжалов Абдижаббор Махаммадиевич,
Профессор кафедры специальных профессиональных дисциплин
Института повышения квалификации Министерства
внутренних дел Республики Узбекистан,
доктор философии по политическим наукам (PhD), доцент, подполковник
E-mail: abdujabbornmaxammadiyevich@gmail.com

ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ СОТРУДНИЧЕСТВА ПРОФИЛАКТИЧЕСКОГО ИНСПЕКТОРА С ОБЩЕСТВЕННЫМИ ИНСТИТУТАМИ

АННОТАЦИЯ

В статье системно проанализировано сотрудничество профилактического инспектора с общественными институтами в эффективной организации профилактики правонарушений, раскрыты его теоретико-правовые основы, институциональные механизмы участия институтов гражданского общества, а также формы взаимодействия в процессах социальной реабилитации и ресоциализации. Кроме того, обоснована практическая эффективность взаимодействия профилактического инспектора со средствами массовой информации и органами местного самоуправления, предложены организационно-правовые механизмы, направленные на усиление данного сотрудничества.

Ключевые слова: инспектор профилактики, профилактика правонарушений, общественные институты, махалля, общественная безопасность, социальная реабилитация, правовое сознание, информационное взаимодействие, международный опыт, организационно-правовые механизмы.

Abjalov Abdijabbor Makhamadievich,
Professor of the Department of Special Professional Disciplines
of the Institute for Advanced Studies of the Ministry of Internal Affairs
of the Republic of Uzbekistan, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Science,
Associate Professor, Lieutenant Colonel
E-mail: abdujabbormaxammadiyevich@gmail.com

LEGAL AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS FOR IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF COOPERATION BETWEEN THE PREVENTION INSPECTOR AND PUBLIC INSTITUTIONS

ANNOTATION

The article provides a systematic analysis of the cooperation between the prevention inspector and public institutions in the effective organization of crime prevention, revealing its theoretical and legal foundations, the institutional mechanisms of civil society participation, and the forms of interaction within social rehabilitation and resocialization processes. In addition, the practical effectiveness of the prevention inspector's cooperation with mass media and local self-government bodies is substantiated, and organizational and legal mechanisms aimed at strengthening this cooperation are proposed.

Keywords: prevention inspector, crime prevention, public institutions, mahalla, public safety, social rehabilitation, legal consciousness, information cooperation, international experience, organizational and legal mechanisms.

Ҳозирги кунда ҳуқуқбузарликлар профилактикасини самарали ташкил этиш ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш масаласи давлат сиёсатида устувор йўналишлардан бири ҳисобланади. Мазкур жараёнда профилактика инспектори марказий ўринни эгаллайди, чунки у аҳоли билан бевосита ишлайдиган, ҳуқуқбузарликларни барвақт аниқлайдиган ва уларнинг сабаб ҳамда шарт-шароитларини бартараф этишга қаратилган чора-тадбирларни амалга оширадиган асосий субъект ҳисобланади. Бироқ бу вазифаларни фақат ички ишлар органлари доирасида амалга ошириш самарали натижа бермайди, шу боис профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимида профилактика инспекторининг ўрни нафақат амалий, балки назарий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Мазкур фаолиятнинг мазмун-моҳияти, аввало, ҳуқуқбузарликлар профилактикаси соҳасидаги муносабатларни тартибга солишчи қонунчилик нормалари, шунингдек жамият институтлари билан ўзаро ҳамкорликка доир концептуал ёндашувлар билан белгиланади. Хусусан,

Ўзбекистон Республикасининг “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги Қонунида ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг асосий вазифалари сифатида шахс ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамиятда ҳуқуқий онгни юксалтириш, ҳуқуқбузарлик сабаб ва шарт-шароитларини бартараф этиш ҳамда профилактика субъектлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни таъминлаш белгилангани мазкур институтнинг ҳуқуқий пойдеворини ташкил этади [2].

Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимида профилактика инспекторининг ўрни нафақат амалий, балки назарий-ҳуқуқий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этишини оила ва турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликлар мисолида ҳам яққол кузатиш мумкин. Чунки мазкур соҳада профилактика фаолияти қонунчиликда белгиланган вазифаларнинг бевосита ижросини таъминлаш билан бирга, жамият институтлари билан институционал ҳамкорликни талаб этади. Хусусан, 2024 йилда Ички ишлар вазирлиги томонидан 41 126 та оилавий жанжал қайд этилгани, шундан 12 847 таси оилавий зўравонлик, 3 214 таси эса болаларга нисбатан зўравонлик билан боғлиқ экани оилавий муҳитдаги хавф омиллари жамоат хавфсизлигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатишини кўрсатади [4]. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикасининг “Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуни билан профилактика инспекторининг маҳалла фуқаролар йиғини, хотин-қизлар тузилмалари, “Маҳалла еттилиги”, “Оила” маркази ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотлари билан ҳамкорликда юқори хавф гуруҳига кирувчи оилалар билан манзилли профилактик иш олиб бориши белгилангани ҳамкорликни ихтиёрий ташаббус эмас, балки ҳуқуқий мажбурият ва институционал талаб даражасига кўтарилганини англатади [3]. Бу эса профилактика инспекторининг назарий-ҳуқуқий мақоми амалиётда аниқ ташкилий механизмлар орқали ифодаланишини кўрсатади.

Илмий адабиётларда профилактика инспектори фаолияти жамият хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим ижтимоий механизми сифатида баҳоланади. Жумладан, Д.Д.Худойкулов ва Ф.Т.Ғаниевнинг фикрича, профилактика инспекторлари ҳамда фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ҳамкорлик жинойтчиликни камайтириш, фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими самарадорлигини оширишга хизмат қилади [5]. Улар бу ҳамкорликни жамиятда ижтимоий барқарорликни таъминловчи комплекс механизм сифатида талқин қиладилар.

Назарий жиҳатдан қаралганда, профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги ижтимоий шериклик тамойилига асосланади. Бу ерда давлат органлари ва нодавлат тузилмалар ўзаро ахборот алмашиш, ҳуқуқий таълим-тарбия ишларини амалга ошириш ҳамда аҳоли билан мулоқотни кучайтириш орқали ягона профилактик муҳитни шакллантиради. Юқоридаги тадқиқотчилар фикрига кўра, бундай ёндашув жинойтларни барвақт олдини олишда энг самарали усуллардан бири ҳисобланади.

Профилактика фаолиятининг назарий-ҳуқуқий асосларини очиб беришда ижтимоий реабилитация тушунчаси алоҳида аҳамиятга эга. Ҳ.Қ.Бабаханов таъкидлаганидек, жинойт содир этган шахсларни жамиятга қайта мослаштириш, уларнинг ижтимоий-психологик муаммоларини бартараф этиш ҳамда ҳуқуқий маданиятини ошириш профилактика тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланади [9]. Унинг илмий қарашларига кўра, профилактика инспектори ва ижтимоий реабилитация марказлари ўртасидаги ҳамкорлик шахсни қайта ижтимоийлаштириш орқали такрорий ҳуқуқбузарликларни камайтиришга хизмат қилади.

Шу билан бирга, профилактика фаолиятининг назарий асослари жамоатчилик билан очиқ мулоқот ва ахборот шаффофлиги тамойиллари билан ҳам боғлиқ. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш шароитида жамоат институтлари билан ҳамкорликнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари ҳам мустаҳкамланиб бормоқда [1]. Айниқса, оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик назорати ва очиқлик тамойиллари профилактика фаолиятининг шаффофлиги ҳамда жамоат ишончи ошишига хизмат қилади.

А.А.Амановнинг илмий қарашларига кўра, оммавий ахборот воситалари фуқаролик жамиятининг муҳим институти сифатида ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ошириш ва давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини таъминлашда катта роль ўйнайди [8]. Бу ҳолат профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги кенг ҳуқуқий майдонда амалга оширилишини кўрсатади.

Профилактика инспектори фаолиятининг назарий-ҳуқуқий мазмунини тушунишда маҳалла ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг ўрни ҳам муҳимдир. Д.Д.Вахобжоновнинг таъкидлашича, мазкур тузилмалар билан ҳамкорлик аҳоли ҳуқуқий онгини юксалтириш, ижтимоий хавфли оилаларни аниқлаш ва жамоат тартибини сақлашда самарали натижалар беради [6]. Унинг фикрига кўра, профилактика инспектори фаолиятини ушбу институтлар билан узвий боғлиқ ҳолда ташкил этмасдан туриб, ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг тўлиқ тизимини шакллантириш мумкин эмас.

Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тизимини самарали ташкил этишда фуқаролик жамияти институтларининг иштироки алоҳида институционал мазмун касб этади. Бу иштирок жамиятда ҳуқуқий тартибни таъминлашга қаратилган давлат чора-тадбирларини қўллаб-қувватлаш, ижтимоий муносабатларда барқарорликни мустаҳкамлаш ва аҳолининг ҳуқуқий фаоллигини ошириш каби вазифалар орқали намоён бўлади. Мазкур жараёнда фуқаролик жамияти институтлари давлат органларининг фаолиятини тўлдирувчи мустақил ижтимоий механизм сифатида ҳаракат қилади.

Илмий адабиётларда фуқаролик жамияти институтлари ҳуқуқбузарликлар профилактикасида жамоатчилик иштирокини таъминловчи асосий субъектлардан бири сифатида баҳоланади. Жумладан, Д.Д.Худойкулов ва Ф.Т.Ғаниевнинг илмий қарашларига кўра, бундай институтлар аҳоли билан тўғридан-тўғри мулоқот қилиш, ижтимоий муҳитни кузатиш ва ҳуқуқбузарлик хавфини барвақт аниқлаш имкониятига эга бўлганлиги сабабли профилактика жараёнида муҳим ўрин тутади. Муаллифлар фуқаролик жамияти тузилмалари иштирокини жиноятчиликка қарши курашишда жамоавий масъулиятни шакллантирувчи омил сифатида талқин қиладилар [5].

Фуқаролик жамияти институтларининг институционал механизми, аввало, уларнинг функционал йўналишлари орқали намоён бўлади. Биринчи навбатда, бу тузилмалар аҳоли манфаатларини ифода этиш ва ижтимоий муаммоларни эрта босқичда аниқлаш имконини беради. Шу орқали ҳуқуқбузарликларга олиб келиши мумкин бўлган ижтимоий омиллар ҳақида давлат органларига ахборот етказилади. Бу ҳолат профилактика фаолиятида қарор қабул қилиш жараёнининг янада асосли ва манзилли бўлишини таъминлайди.

Иккинчидан, фуқаролик жамияти институтлари жамоатчилик назорати элементларини амалга ошириш орқали профилактика тизимининг очиқлиги ва ишончлилигини мустаҳкамлайди. Бундай назорат шакллари аҳолида қонун устуворлигига нисбатан ишончни кучайтиради ҳамда давлат органлари фаолиятининг ижтимоий самарадорлигини оширади. Илмий ёндашувларга кўра, жамоатчилик иштирокининг институционаллашуви ҳуқуқбузарликларнинг яширин шакллари камайтиришга хизмат қилади.

Учинчидан, мазкур институтлар профилактик фаолиятда ижтимоий мулоқот майдонини кенгайтириш вазифасини бажаради. Аҳоли турли қатламлари билан ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш орқали жамоатчилик фикри шакллантирилади, ҳуқуқий кадриятлар оммалаштирилади ва қонунга ҳурмат муҳити кучаяди. Бу жараёнда фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий тарбия ва маънавий таъсир воситаси сифатида намоён бўлади.

Институционал нуқтаи назардан қараганда, фуқаролик жамияти институтларининг профилактика жараёнидаги иштироки кўп босқичли ҳамкорлик тизимини шакллантиради. Бунда давлат органлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа ижтимоий тузилмалар ўртасида вазифалар тақсимооти юзага келади. Бундай тақсимоот профилактика чораларининг такрорланишини олдини олади ва ҳар бир субъектнинг аниқ функциялар асосида ҳаракат қилишини таъминлайди.

Шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари иштирокининг яна бир муҳим жиҳати – ижтимоий ташаббусларни қўллаб-қувватлаш имконияти билан боғлиқ. Жамоатчилик ташаббуслари орқали маҳаллий муаммоларни ҳал этиш, аҳолининг ҳуқуқий фаоллигини рағбатлантириш ва профилактик тадбирларни ихтиёрийлик асосида ташкил этиш мумкин бўлади. Бу эса профилактика тизимини марказлашган бошқарувдан ташқари жамоавий иштирокка таянган ҳолда ривожлантириш имконини беради.

Ижтимоий реабилитация ва қайта ижтимоийлаштириш ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимида мустақил, бир вақтнинг ўзида профилактик аҳамиятга эга бўлган йўналиш ҳисобланади. Бу жараён шахснинг жамият билан узилган ижтимоий алоқаларини тиклаш, унинг ҳуқуқий ва маънавий қадриятларга мослашувини таъминлаш ҳамда келгусида ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатларнинг такрорланиш эҳтимолини камайтиришга қаратилган ташкилий чора-тадбирлар мажмуини қамраб олади. Шу нуқтаи назардан, профилактика инспекторининг мазкур соҳадаги иштирокини тўғри ташкил этиш институционал самарадорликнинг муҳим шарти сифатида намоён бўлади.

Халқаро тадқиқотлар шуни кўрсатадики, реабилитация ва ижтимоий мослаштириш дастурлари соғлиқни сақлаш, таълим, профессионал кўникмаларни ошириш, иш билан таъминлаш ва маслаҳат хизматлари каби комплекс ёрдамни ўз ичига олиш орқали жиноят содир этган шахсларни жамиятга қайта интеграция қилишда самарали бўлади [11]. Бу чоралар уларнинг ўз ушлашларига ишончни оширади ва бошқа ҳуқуқбузарликлар содир этиш эҳтимолини камайтиради.

Илмий адабиётларда реабилитация тушунчаси кенг ижтимоий мазмунга эга экани таъкидланади. Ҳ.Қ.Бабахановнинг илмий қарашларига кўра, реабилитация фақат ҳуқуқий таъсир чоралари билан чекланмай, балки тиббий, психологик ва педагогик ёрдамни ҳам ўз ичига олган ҳолда шахснинг йўқолган ижтимоий функцияларини тиклашга қаратилган комплекс жараён сифатида қаралади. Муаллиф ижтимоий реабилитацияни шахсни жамиятга қайта интеграция қилиш, унинг ижтимоий муаммоларини бартараф этиш ва фаол ҳаёт тарзига қайтаришга хизмат қилувчи тизимли механизм сифатида баҳолайди [9].

Профилактика инспекторининг ушбу жараёндаги ташкилий иштироки, аввало, турли ижтимоий хизматлар фаолиятини мувофиқлаштириш орқали намоён бўлади. Чунки ҳуқуқбузарлик содир этган ёки ижтимоий хавф гуруҳига мансуб шахслар билан ишлаш биргина ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар имкониятлари доирасида самарали ҳал этилмайди. Шу сабабли профилактика инспектори реабилитация марказлари, ижтимоий ҳимоя муассасалари ва таълим тизими субъектлари ўртасида ўзаро алоқадорликни таъминловчи боғловчи бўғин вазифасини бажаради. Бу эса шахсга нисбатан таъсир чораларининг узлуксизлиги ва манзиллилигини таъминлайди.

Ҳ.Қ.Бабаханов таъкидлаганидек, жиноят содир этган шахсларни қайта ижтимоийлаштириш жараёнида профилактика инспектори ахборот тўплаш, шахс ҳолатини мониторинг қилиш ҳамда уни реабилитация дастурларига йўналтириш каби вазифаларни амалга оширади [9]. Шу билан бирга, реабилитация марказлари шахснинг ижтимоий-психологик муаммоларини бартараф этиш, ҳуқуқий маданиятини ошириш ва уни жамият ҳаётига қайта мослаштиришга қаратилган ўқув-тарбиявий тадбирларни ташкил этади. Муаллифнинг фикрича, мазкур икки субъект фаолиятининг уйғунлиги такрорий ҳуқуқбузарликларни камайтиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ташкилий жиҳатдан қараганда, профилактика инспектори иштирокидаги реабилитация жараёни бир нечта босқичларда амалга оширилади. Биринчи босқич – шахснинг ижтимоий ҳолатини баҳолаш ва унинг эҳтиёжларини аниқлашдан иборат. Бу босқичда ҳуқуқий, психологик ва маиший омиллар таҳлил қилиниб, кейинги таъсир чоралари режалаштирилади. Иккинчи босқич – реабилитация дастурларини амалга ошириш бўлиб, унда шахснинг ижтимоий муҳитга мослашуви таъминланади. Учинчи босқич эса назорат ва кузатув жараёнидан иборат бўлиб, унда профилактика инспектори шахснинг хулқ-атворидаги ўзгаришларни баҳолайди ҳамда зарур ҳолларда қўшимча чоралар кўради.

Мазкур ҳамкорлик шакллари билан яна бир муҳим жиҳати – оила институти билан боғлиқликдир. Илмий қарашларга кўра, шахснинг ижтимоий муҳитга қайтишида оилавий кўллаб-қувватлаш асосий омиллардан бири ҳисобланади. Шу боис профилактика инспектори реабилитация жараёнида фақат шахснинг ўзи билан эмас, балки унинг яқин ижтимоий муҳити билан ҳам иш олиб боради. Бу ёндашув шахснинг барқарор ижтимоий мослашувини таъминлашга хизмат қилади.

Профилактика йўналишида оммавий ахборот воситалари (ОАВ) ва маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан ўзаро ҳамкорликнинг амалий самарадорлиги, энг аввало, таъсир кўлами ва натижани тез ўлчаш имконияти билан белгиланади. А.А.Амановнинг илмий қарашларига кўра, ички ишлар органлари профилактика хизматларининг ОАВ билан ҳамкорлиги бошқа институтлар билан ҳамкорликдан фарқи равишда бир вақтнинг ўзида кенг аудиторияга профилактик таъсир кўрсатиш имконини беради ҳамда жамоатчиликка тезкор, тушунарли ва оммабоп форматда мурожаат қилиш орқали профилактик сигналлар “масофадан туриб” ҳам ишлай бошлайди [8]. Шу маънода, ОАВ билан ишлаш амалиётда “кенг қамровли профилактика” натижасига хизмат қилади: маълум бир хавfli тенденцияга оид хабарни, расмий огоҳлантиришни ёки ҳуқуқий тушунтиришни қисқа муддатда аҳоли қатламларига етказиш мумкин.

Тадқиқотчи ОАВ билан ҳамкорликни самарали ташкил этиш замон талаби эканини таъкидлар экан, унинг амалиётдаги афзаллигини айнан коммуникация тезлиги ва таъсир радиуси билан изоҳлайди. Бунда самарадорликни оширадиган муҳим ташкилий ечимлардан бири – профилактик контентни режалаштиришдир. Масалан, хавф тури ҳақида оддий статистик фактлар, кейин ҳуқуқий оқибатлар, сўнг амалда ўзини тутиш алгоритми (қайси рақамларга мурожаат қилиш, қайси “қизил чизиқлар”дан ўтмаслик) берилади.

ОАВ билан ҳамкорликнинг яна бир амалий кўрсаткичи – профилактика субъектларининг иши ҳақида ишончли ва тизимли ахборот бериш ҳисобига жамоатчилик ишончини мустаҳкамлашдир. А.А.Аманов қайд этган норматив йўналишлардан келиб чиқиб, таянч пунктларининг вазифалари қаторида ОАВ ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан профилактика ва ҳуқуқий маданият масалалари бўйича ҳамкорлик қилиш белгилангани амалиёт учун ташкилий-ҳуқуқий “йўл харитаси” вазифасини ўтайди [8]. Демак, ОАВ билан ишлаш тасодифий эмас, балки хизмат вазифаларида белгилаб қўйилган асосий йўналишлардан бири сифатида ўрин олади.

Амалиётда ҳамкорлик самарадорлигини оширадиган муҳим омил – ресурс ва рағбатлантириш механизмларидир. Б.И.Латиповнинг таклифига кўра, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан фуқаролик жамияти институтлари ўртасидаги ҳамкорликни молиявий таъминлаш учун бюджет ва корпоратив манбалар асосида тегишли жамғармаларни шакллантириш, тадбирларда иштирок этганларни моддий рағбатлантириш ҳамкорликнинг пировард самарасини оширишга хизмат қилиши мумкин [7, Б.72]. Бу ёндашув ОАВ билан ишлашда ҳам қўл келади: ижтимоий роликлар, махсус лойиҳалар, жойлардаги профилактик чиқишлар ва медиаконтент ишлаб чиқариш харажатлари доимий манбага эга бўлса, ишлар узлуксиз ва тизимли тус олади.

Маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорликнинг амалий самарадорлиги эса сабаб ва шарт-шароитларни жойида бартараф этиш имкониятини беради. Д.Д.Вахобжоновнинг илмий қарашларига кўра, профилактика инспектори ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ўртасида мақсад ва вазифаларнинг бирлиги, ваколатларнинг ҳуқуқий жиҳатдан мавжудлиги ҳамда ҳамкорликда ишлаш шартлиги белгилангани мазкур ҳамкорликни натижага йўналтирилган моделга айлантиради [6]. Амалиёт нуқтаи назаридан бу, биринчидан, ҳудуддаги криминоген вазиятни биргаликда ўрганиш, иккинчидан, сабаб ва шарт-шароитларни бартараф этиш бўйича вазифаларни тақсимлаш, учинчидан, аҳолининг хушёрлигини оширишга қаратилган манзилли тадбирларни ўтказиш билан ўлчанади.

Халқаро тажриба ҳам шуни кўрсатадики, жамоат институтлари билан ҳамкорлик фактлари полиция ва жамоатчилик ўртасидаги ишончни мустаҳкамлайди. Масалан, кўплаб давлатларда маҳаллий фуқаролар гуруҳлари полиция билан ҳамкорликда “жамоат

хавфсизлиги гуруҳлари”ни ташкил этишади ва бу гуруҳлар жиноятчиликнинг олдини олиш, яширин маълумотларни топшириш ҳамда ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда фаол иштирок этади [10].

Бундан ташқари, маҳалла ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорлик профилактика инспекторига ёшлар билан ишлаш бўйича самарали дастурлар ташкил этиш имконини беради. Бу дастурлар доирасида спорт, маданият тадбирлари ва маърифий йиғинлар ўтказилиши мумкин, бу эса ёшларнинг бўш вақтини мазмунли ўтказишга ва салбий таъсирлардан узоқлашишга хизмат қилади.

Юқоридаги илмий ва амалий таҳлиллар шуни кўрсатадики, профилактика инспектори билан ижтимоий реабилитация марказлари ўртасидаги ҳамкорлик нафақат шахсларнинг жамиятга интеграция қилинишига имкон беради, балки уларнинг ҳудудда ҳуқуқбузарликлар содир этиш эҳтимолини сезиларли даражада камайтиради. Бу эса умумий жамоат хавфсизлигини таъминлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

Халқаро тажриба таҳлили ҳам профилактика инспектори фаолиятида жамоат институтлари билан ҳамкорлик самарадорлигини ошириш зарурлигини кўрсатади. Хусусан, АҚШда шерифлар судлар, маҳаллий жамоалар ва жамоат ташкилотлари билан узвий ҳамкорликда иш олиб бориб, маъмурий ҳуқуқбузарликлар профилактикасида юқори натижаларга эришмоқда [5]. Бу тажриба профилактика инспекторларининг фаолиятида ахборот алмашинуви, рақамли технологиялардан фойдаланиш ва жамоатчилик иштирокини кучайтириш орқали самарадорликни ошириш мумкинлигини кўрсатади.

Профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги самарадорлигини ошириш учун ҳуқуқий механизмлар билан бир қаторда ташкилий механизмларни ҳам такомиллаштириш талаб этилади. Шу муносабат билан қуйидаги ташкилий-ҳуқуқий механизмларни такомиллаштириш мақсадга мувофиқ:

биринчидан, профилактика инспекторлари ва жамоат институтлари ўртасида ахборот алмашинувининг ягона электрон тизимини жорий этиш;

иккинчидан, маҳалла, таълим муассасалари ва ОАВ иштирокида мунтазам профилактик дастурлар ишлаб чиқиш;

учинчидан, ижтимоий реабилитация марказлари билан ҳамкорликни кучайтириш орқали такрорий ҳуқуқбузарликларни камайтириш;

тўртинчидан, халқаро илғор тажрибаларни миллий тизимга босқичма-босқич татбиқ этиш.

Хулоса қилиб айтганда, профилактика инспекторининг жамоат институтлари билан ҳамкорлиги ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг самарадорлигини оширишда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Ҳуқуқий асосларнинг мавжудлиги билан бирга, ушбу ҳамкорликни амалий жиҳатдан тўғри ташкил этиш, жамоатчилик иштирокини кенгайтириш ва халқаро тажрибани инобатга олиш орқали жамоат хавфсизлигини таъминлашда барқарор натижаларга эришиш мумкин.

Иктибослар/Сноски/References:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси – Т., 2023 йил (The Constitution of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, 2023.)
2. Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 14 майдаги “Ҳуқуқбузарликлар профилактикаси тўғрисида”ги ЎРҚ-371-сон Қонуни (Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prevention of Offences” No. ORQ-371, dated 14 May 2014.)
3. Ўзбекистон Республикасининг 2023 йил 11 апрелдаги “Хотин-қизлар ва болалар ҳуқуқлари, эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш тизими янада такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-829-сон Қонуни (Law of the Republic of Uzbekistan No. ORQ-829 dated 11 April 2023 “On Introducing Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Uzbekistan in Connection with the Further

Improvement of the System for Reliable Protection of the Rights, Freedoms and Legitimate Interests of Women and Children.”)

4. Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг 2024 йил оилавий-турмуш доирасидаги ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги йиллик ҳисоботи (Annual Report of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan on Offences Committed within the Family and Domestic Sphere for 2024.)

5. Xudoyqulov D.D., G‘aniyev F.T. Profilaktika inspektorining fuqarolik jamiyati institutlari bilan o‘zaro hamkorligi faoliyatini takomillashtirish va xorijiy davlatlarning tajribalari // CAJMRMS. 2025. №1 (Khudoyqulov D.D., Ganiyev F.T. Improving the activities of cooperation between the prevention inspector and civil society institutions and the experience of foreign countries // CAJMRMS. 2025. No. 1.)

6. Вахобжонов Д.Д. Профилактика инспекторининг фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари билан ҳамкорлиги // CAJMRMS. 2024. №6 (Vakhobjonov D.D. Cooperation of the prevention inspector with citizens’ self-government bodies // CAJMRMS. 2024. No. 6.)

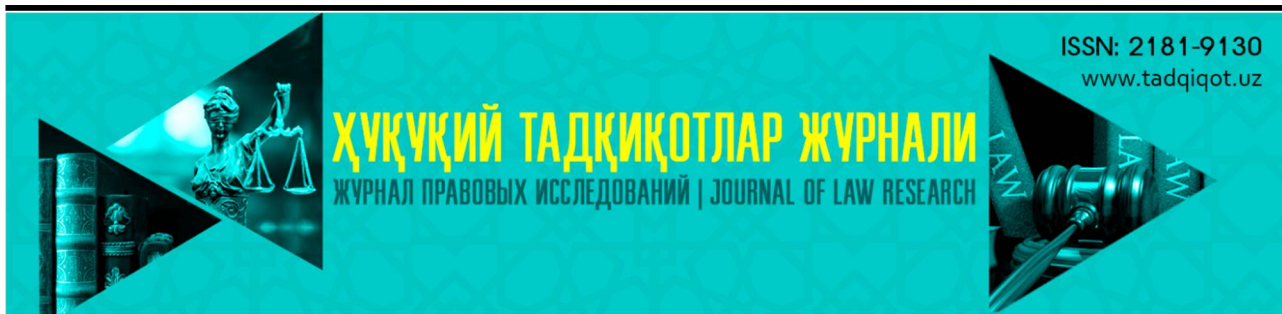
7. Латипов Б.И. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро ҳамкорлигини такомиллаштириш. ю.ф.б.ф.д. (PhD) диссертацияси. - Т. 2019 (Latipov B.I. Improving cooperation between law enforcement agencies and civil society institutions. PhD dissertation in Law. – Tashkent, 2019.)

8. Аманов А.А. Ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда ички ишлар органлари ҳуқуқбузарликлар профилактикаси хизматларининг оммавий ахборот воситалари билан ҳамкорлиги // CAJAR. 2025. №10-2 (Amanov A.A. Cooperation of the preventive services of the internal affairs bodies with mass media in the prevention of offences // CAJAR. 2025. No. 10-2.)

9. Бабаханов Ҳ.Қ., Ихволиддинов Ф.Х. Профилактика инспекторининг ижтимоий реабилитация марказлари билан ҳамкорлигини такомиллаштириш: янги ёндашувлар ва амалий чора-тадбирлар // CAJMRMS. 2025. №3 (Babakhanov H.Q., Ikhvoliddinov F.Kh. Improving cooperation between the prevention inspector and social rehabilitation centers: new approaches and practical measures // CAJMRMS. 2025. No. 3.)

10. Neighbourhood Watch (United Kingdom) – [https://en.wikipedia.org/wiki/Neighbourhood_Watch_\(United_Kingdom\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Neighbourhood_Watch_(United_Kingdom))

11. Public Safety Canada. Social Reintegration: A Framework for Community Corrections in Canada / Public Safety Canada. – Ottawa, 2018. – 52 б. – URL: <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/scl-rntgrtn/scl-rntgrtn-eng.pdf>

Ғайбуллаев Фаррух Юлдашевич,

Юридик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

E-mail: gaybullaev1983@bk.ru

ПРОКУРАТУРА ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИ ВА УНИНГ ҲУҚУҚИЙ ЧЕГАРАЛАРИ

For citation: Gaibullaev Farrukh Yuldashevich. PUBLIC CONTROL IN THE ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR'S OFFICE AND ITS LEGAL BOUNDARIES. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АНОТАЦИЯ

Мақолада прокуратура органлари фаолиятида жамоатчилик назорати, прокурорларнинг мустақиллиги ва ҳисобдорлиги масалалари ҳамда уларнинг ҳуқуқий-демократик давлатдаги роли таҳлил қилинади. Жамоатчилик назорати фуқаролар, нодавлат ташкилотлар ва бошқа жамият субъектлари томонидан прокуратуранинг қонунийлик, одиллик, шаффофлик ва ҳисобдорлик принципларига риоя этилишини таъминлайди. Мақолада прокуратуранинг мустақиллиги билан жамоатчилик назорати ўртасидаги мувозанат, халқаро тажриба (Европа, Германия, Нидерландия, Франция), БМТ ва Европа Кенгаши стандартлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги таҳлили асосида муҳокама қилинади. Шу билан бирга, прокурорлар фаолияти устидан суд орқали назорат ва процессуал чекловлар механизмлари, жамоатчилик босими ва сиёсий аралашувнинг чекланиши муҳимлигини кўрсатади. Мақола прокуратура мустақиллиги ва ҳуқуқий ҳисобдорлик ўртасидаги мувозанатни таъминлашнинг замонавий ҳуқуқий давлат учун аҳамиятини таъкидлайди.

Калит сўзлар: прокуратура, жамоатчилик назорати, прокурор мустақиллиги, ҳисобдорлик, қонунийлик, ҳуқуқий давлат, суд назорати, процессуал чекловлар, халқаро стандартлар.

Ғайбуллаев Фаррух Юлдашевич,

Доктор философии (PhD) по юридическим наукам

E-mail: gaybullaev1983@bk.ru

ОБЩЕСТВЕННЫЙ КОНТРОЛЬ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ И ЕГО ПРАВОВЫЕ ГРАНИЦЫ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются вопросы общественного контроля за деятельностью органов прокуратуры, независимости и подотчетности прокуроров, а также их роль в правовом и демократическом государстве. Общественный контроль осуществляется гражданами, неправительственными организациями и другими субъектами общества с целью обеспечения соблюдения прокуратурой принципов законности, справедливости, прозрачности и подотчетности. В статье рассматривается баланс между независимостью прокуратуры и

общественным контролем, анализируется международный опыт (Европа, Германия, Нидерланды, Франция), стандарты ООН и Совета Европы, а также законодательство Республики Узбекистан. Также обсуждаются механизмы судебного контроля и процессуальные ограничения, ограничение давления со стороны общества и политического вмешательства. Статья подчеркивает значимость поддержания баланса между независимостью прокуратуры и правовой подотчетностью для современного правового государства.

Ключевые слова: прокуратура, общественный контроль, независимость прокурора, подотчетность, законность, правовое государство, судебный контроль, процессуальные ограничения, международные стандарты.

Gaibullaev Farrukh Yuldashevich,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law
E-mail: gaybullaev1983@bk.ru

PUBLIC CONTROL IN THE ACTIVITIES OF THE PROSECUTOR'S OFFICE AND ITS LEGAL BOUNDARIES

ANNOTATION

The article examines the issues of public oversight of the activities of prosecution authorities, the independence and accountability of prosecutors, and their role in a legal and democratic state. Public oversight is carried out by citizens, non-governmental organizations, and other societal actors to ensure that the prosecution adheres to the principles of legality, fairness, transparency, and accountability. The article discusses the balance between prosecutorial independence and public oversight, analyzes international experience (Europe, Germany, the Netherlands, France), UN and Council of Europe standards, and the legislation of the Republic of Uzbekistan. It also highlights mechanisms of judicial control and procedural limitations, as well as the restriction of public pressure and political interference. The article emphasizes the importance of maintaining the balance between prosecutorial independence and legal accountability for a modern rule-of-law state.

Keywords: prosecution, public oversight, prosecutorial independence, accountability, legality, rule of law, judicial control, procedural limitations, international standards.

Прокуратура органлари фаолиятида жамоатчилик назорати — бу фуқаролар, нодавлат ташкилотлар ва бошқа жамоатчилик субъектлари томонидан прокуратуранинг қонунийлик, адолат, шаффофлик ва ҳисобдорлик принципларига риоя этилиши устидан амалга ошириладиган назоратдир. Ушбу назорат давлат мустақиллиги, суд-ҳуқуқий демократик тизим ва инсон ҳуқуқларини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Жамиятда қонун устуворлигини таъминлашда давлат органлари билан бирга жамоатчиликнинг иштирок этиши жамиятда келажакка ишонч ва адолатни мустаҳкамлайди.

Илмий адабиётларда тўғри таъкидланганидек, ривожланган жамиятда ўзини-ўзи тийиб турувчи жамоатчилик назорати институтлари самарали фаолият кўрсатиши натижасида мамлакатимизда прокуратуранинг “умумий назорати”га зарурат қолмайди.[1]

Прокуратура органлари демократик ҳуқуқий давлатда икки қарама-қарши, аммо ўзаро боғлиқ бўлган қуйидаги талаб ўртасида фаолият юритади:

биринчиси, прокуратура мустақиллиги — қонун устуворлиги, одил судлов ва жиноий таъқибнинг ҳолислигини таъминлаш шарт;

иккинчиси, жамоатчилик назорати ва ҳисобдорлик — прокуратура фаолиятининг қонунийлиги, очиқлиги ва жамият ишончи учун зарур механизм.

Таъкидлаш керакки, ҳозирги кунда прокуратура институтининг мустақиллиги ва унинг демократик ҳисобдорлиги ўртасидаги мувозанат масаласи замонавий конституционализм ва халқаро ҳуқуқ назариясининг энг долзарб йўналишларидан бири ҳисобланади.

Халқаро ҳуқуқ ва суд-ҳуқуқ назариясида прокуратура ва бошқа давлат органларининг мустақиллиги ҳамда жамоатчилик назорати ўртасидаги мувозанат жиҳатида функционал

мустақиллик ва жамоатчилик ҳисобдорлиги (functional independence with public accountability) модели кенг қўлланилади.[2]

Таъкидлаш жоизки, бир нечта йирик ҳуқуқшунос олимларнинг ишларида “прокуратура — кучли давлат ва ҳуқуқий давлат ўртасидаги чегара институти” деган концептуал ёндашув шаклланиган.[3] Бинобарин, прокуратура органлари давлатнинг хавфсизликни таъминлашга қаратилган эҳтиёжи (“кучли давлат”) билан шахснинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза қилиш (“ҳуқуқий давлат”) ўртасида мувозанатни таъминловчи муҳим “чегара институти” сифатида фаолият юритади.

Прокуратура жиной оидил судлов тизимида “фильтр” ва “кафолатчи” вазифасини бажариб, қонунийликни таъминлайди, тергов органлари фаолияти устидан назоратни амалга оширади ҳамда жамоат манфаатларини ифода этади. Шу орқали прокуратура ижро ҳокимиятининг мажбурлов ваколатларини ҳуқуқий давлат тамойиллари билан уйғунлаштиради.

Прокуратура бир вақтнинг ўзида давлатнинг мажбурлов ваколатларини амалга оширади, инсон ҳуқуқларининг ҳимоячиси сифатида намоён бўлади. Шу сабабли, унинг чекланмаган мустақиллиги — “прокурор ихтиёрийлиги” (prosecutorial discretion abuse) хавфини туғдиради, лекин ортиқча иерархик ёки сиёсий назорат эса уни репрессив аппаратга айлантириши ҳам мумкин. Шунинг учун ҳам мувозанат ҳуқуқий демократик давлатнинг ўзаги ҳисобланади.

М.Каппеллетти давлат ҳокимиятининг кучли ваколатлари институционал кафолатлар билан мувозанатланмаса, ҳуқуқий давлат емирилишини таъкидлайди.[4] Прокуратура эса айнан давлат мажбурлов механизмини ҳаракатга келтирувчи, бир вақтнинг ўзида уни чекловчи институт сифатида намоён бўлади. Damaška давлатни икки идеал моделга ажратади: Hierarchical (policy-implementing state) — кучли, марказлашган давлат; coordinate (conflict-resolving state) — ҳуқуқий, процессуал давлат. Прокуратура айнан шу икки модель кесишган нуктада жойлашган.[5]

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди доктринасида прокурорнинг асосий позицияси шундан иборатки, унга кўра, прокуратура органлари кўпинча ижро этувчи ҳокимият таркибий қисми ёки маъмурий орган сифатида тавсифланади. Бироқ, прокурорлар томонидан қабул қилинадиган қарорлар (айблов эълон қилиш, ушлаб туриш, шахс эркинликларини чеклаш каби) инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига бевосита таъсир кўрсатиши сабабли, улар қатъий процессуал чекловлар доирасида фаолият юритиши лозим. Прокурорлар қонун устуворлигини таъминлаш, ҳолисликка риоя қилиш ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Шу маънода, улар ижро этувчи ҳокимият фаолияти устидан ҳуқуқий чеклов ва мувозанат вазифасини бажарадиган институт сифатида намоён бўлади.[6]

БМТнинг “Прокурорлар роли тўғрисидаги қўлланмаси” (1990) прокурорларнинг касбий мустақиллигини асосий тамойил сифатида белгилайди (4–6-бандлар),[7] бироқ шу билан бирга уларнинг жамият олдида ҳисобдорлиги инкор этилмайди.

Прокуратура фаолиятида жамоатчилик назоратининг асосий ҳуқуқий чекловларига қуйидагилар қиради:

1) Аралашувни тақиқлаш тамойили. Унга кўра, жамоатчилик, оммавий ахборот воситалари ёки сиёсий кучлар томонидан жинойт ишлари бўйича амалга оширилаётган тергов ёки суд муҳокамаларига босим ўтказилиши прокурорларнинг ҳолислигини, объективлик ва қонунийлик асосида қарор қабул қилишини таъминлаш мақсадида қатъий чекланади. Бунинг натижасида тергов ва суд жараёнларида сиёсий, ижтимоий ёки медианинг босими натижасида қарорлар қабул қилинишининг олди олинади.

Халқаро прокурорлар ассоциацияси томонидан 1999 йил 23 апрелда қабул қилинган “Прокурорлар касбий масъулият стандартлари ва прокурорларнинг асосий мажбуриятлари ва ҳуқуқлари баёни”да белгиланишича, прокурорлар фаолиятининг асосий принциплари қаторида аралашмаслик (non-interference) тамойили белгиланган, Унга кўра, прокурорлар

ташқи босимдан, сиёсий ёки фуқаролар таъсиридан холи фаолият юритиши лозим. Жамоатчилик назорати ва очиқлик принциплари бу тамойилга зид бўлмаслиги керак.[8]

Европа иқтисодий ҳамкорлик ва ҳамкорлик ташкилотининг Жамоат ҳалоллиги бўйича қўлланмаси (OECD Public Integrity Handbook) ва Европа қонунчилигига мувофиқ, прокурорлар фаолиятига сиёсий ва ижтимоий аралашувни чеклаш адолат ва қонунийликни таъминлайди. Бу ерда функционал мустақилликни сақлаш ҳамда жамоатчилик ҳисобдорлигини таъминлаш каби мувозанатни сақлаш муҳим ҳисобланади. Лекин жиноят ишларига таъсир қилиш ёки босим ўтказиш қатъий тақиқланади.[9]

Ўзбекистонда “Прокуратура тўғрисида”ги қонун ва “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонун билан юқоридаги тамойил қонуний асосда белгиланган бўлиб, прокурорлар тергов ва суд жараёнида сиёсий, жамоатчилик ва оммавий ахборот воситаларининг аралашувидан холи фаолият юритади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси “Прокуратура тўғрисида”ги қонуннинг 5-моддаси бешинчи қисмига кўра, прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ҳамда мансабдор шахслардан мустақил равишда, фақат қонунга бўйсунган ҳолда амалга оширадилар. Прокуратура органларининг фаолиятига аралашиш тақиқланади.[10]

Жамоатчилик назорати механизмлари фақат қонун доирасида, очиқ ҳисоботлар ва мониторинг орқали амалга оширилади.

2) Мустақиллик билан боғлиқ чекловлар. Прокуратура органлари очиқлик ва шаффофлик тамойилларига амал қилган ҳолда иш юритиши мумкин бўлса-да, улар ўз асосий ваколатларини амалга оширишда ижро этувчи ёки қонун чиқарувчи ҳокимиятга бўйсунмайди.

Прокуратура органларининг мустақиллиги мутлақ тусга эга эмас, балки конституциявий ва функционал чекловлар доирасида амалга ошириладиган институционал мустақиллик сифатида намоён бўлади. Шу маънода, халқаро ҳуқуқ назарияси ва замонавий давлат-ҳуқуқ концепцияларида прокуратура-нинг мустақиллиги очиқлик ва шаффофлик принциплари билан уйғун ҳолда, бироқ ижро этувчи ёки қонун чиқарувчи ҳокимиятга иерархик бўйсунмасдан таъминланиши лозим деб қаралади.

Илмий адабиётлар таҳлили ҳам кўпчилик олимлар прокуратура органлари идоравий тегишлилигидан қатъи назар мустақил ва ўзига хос ўринга эгалигини таъкидлайдилар.[11] Хусусан, ҳуқуқшунос олим ва амалиётчи А.Махмудовнинг фикрича, бу мустақиллик энг аввало одил судловга кўмаклашиш, давлат айбловини қўллаб-қувватлаш ва қолаверса, давлат бошқарув органлари (ижро ҳокимияти) фаолиятида қонунлар ижросини назорат қилиш учун зарурий бир ҳокимиятдир.[1-142 б]

Прокуратура органлари мустақиллигининг конституциявий моҳияти шундаки, прокуратуранинг мустақиллиги, аввало, унинг жиноят ишларини кўзғатиш, жиноят таъқибини амалга ошириш, айбловни қўллаб-қувватлаш, қонунийлик устидан назорат қилиш каби асосий ваколатларини амалга ошириш жараёнида ташқи ҳокимият органларининг кўрсатмаларига бўйсунмаслигини англатади.

Европа Кенгашининг Венеция комиссияси таъкидлаганидек, прокуратура ўзининг асосий функцияларини амалга оширишда ижро ҳокимиятига бўйсунмаслиги керак, гарчи у умумий жавобгарлик механизмларига бўйсунishi мумкин.[12]

Айниқса, Бош прокурорни тайинлаш ва лавозимдан озод қилиш механизмлари орқали институционал мустақилликка таъсир кўрсатиш эҳтимоли юқори бўлгани сабабли, ушбу жараён халқаро эксперт органлари, жумладан Европа Кенгаши қошидаги Демократия орқали ҳуқуқни таъминлаш бўйича комиссия (Венеция комиссияси) томонидан доимий таҳлил қилиб келинмоқда.

Венеция комиссияси Бош прокурорни тайинлаш жараёнида жамоатчилик иштирокини таъминлаш масаласини демократик легитимлик ва ҳисобдорлик-нинг муҳим институционал элементи сифатида қараб келади. Комиссия таъкидлашича, бундай иштирок тўғридан-тўғри сиёсий таъсир шаклида эмас, балки маслаҳатчи ва баҳоловчи механизмлар орқали амалга оширилиши лозим. Бинобарин, Венеция комиссияси қуйидагилардан иборат маслаҳатчи муҳитни шакллантиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди:

- ҳуқуқшунос олимлар ва илмий муассасалар;
- прокурорлар ва судьялар корпуси;
- адвокатура ва юридик профессионал уюшмалар;
- фуқаролик жамияти институтлари.

Бу каби ёндашув Германия ва Нидерландия амалиётида яққол намоён бўлади. Германияда Федерал адлия суди ҳузуридаги Федерал Бош прокурор ҳамда федерал прокурорлар Федерал Адлия вазирлиги томонидан Федерал кенгаш (Bundesrat) розилиги билан тақдим этилади ва Федерал Президент (Bundespräsident) томонидан лавозимга тайинланади (§ 149 GVG).[13] Бироқ германиялик олим Майкл Жашнинг фикрича, демократик давлатлар прокурорларнинг адолатли ва сиёсий таъсирлардан ҳоли равишда ўз вазифаларини бажаришини кафолатлаб бериши лозим. Ҳукуматнинг алоҳида ишлар бўйича тўғридан-тўғри кўрсатма бериш ҳуқуқи бу мақсадга таҳдид солиши, шунингдек, жиной оидил судлов тизими обрўси ва жамоатчилик қабул қилинишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Германияда мавжуд бўлган бундай ҳуқуқ имкон қадар тезроқ бекор қилиниши керак.[14]

Нидерландияда эса прокуратура раҳбариятини тайинлашда мустақил маслаҳат кенгашлари ва очиқ профессионал баҳолаш амалиёти мавжуд.[15]

М.Каппеллеттининг таъкидлашича, “жамоатчилик иштироки мустақил-ликни заифлаштирмайди, аксинча унинг ижтимоий легитимлигини мустаҳкамлайди”.[4]

Венеция комиссияси ўз хулосаларида прокуратура органлари мустақиллигини таъминлашда бир томонлама сиёсий назоратнинг олдини олиш, тайинлаш ва озод қилиш жараёнларини институционал жиҳатдан мувозанатлаштириш, жамоатчилик ва касбий жамоанинг иштирокини таъминлаш масалаларига алоҳида урғу беради. Бу ёндашув прокуратурани ижро этувчи ҳокимият аппаратининг бир қисми эмас, балки қонунийликни таъминловчи мустақил институт сифатида қарашга асос бўлади. Ҳуқуқшунос олим А.А.Махмудов ҳам ўз илмий ишида прокуратура органларида ходимларни танлаш ва тайинлашда, уларнинг Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ходимларининг Ахлоқ кодексига риоя этишларини таъминлашда коллегиял органлар ролини кучайтириш мақсадида Малака кенгаши ва Одоб-ахлоқ кенгаши фаолиятини йўлга қўйиш, прокурорларни тайинлаш ва лавозимидан озод этишда халқаро стандартларни миллий қонунчиликка имплементация қилиш бўйича таклифларни илгари сурган.[1-260 б]

3) Процессуал чекловлар. Ҳуқуқий давлат шароитида прокуратура органлари фаолиятининг қонунийлиги ва асослилиги устидан самарали назорат механизмларини таъминлаш долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Айниқса, прокуратура органлари қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилиш масаласи давлат ҳокимиятининг мажбурлов ваколатлари билан шахс ҳуқуқлари ва эркинликлари ўртасидаги мувозанатни таъминлаш нуктаи назаридан муҳим аҳамият касб этади. Шу маънода, бундай шикоятлар фақат қонунда белгиланган процессуал тартибда, хусусан маъмурий суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунчилик нормаларига мувофиқ амалга оширилиши зарур. Бевосита жамоатчилик аралашуви ёки босимига йўл қўйиш эса ҳуқуқий давлат принципларига зид ҳолат сифатида баҳоланади.

Илмий адабиётларда таъкидланганидек, прокуратура – давлат номидан жиноят таъкибини амалга оширувчи ва қонунийликни таъминловчи махсус институт бўлиб, унинг қарорлари кўп ҳолларда шахснинг фундаментал ҳуқуқларига бевосита таъсир кўрсатади. М.Каппеллеттининг фикрича, “давлатнинг мажбурлов ваколатлари қанчалик кучли бўлса, улар устидан суд назорати ҳам шунчалик мустаҳкам бўлиши шарт”.[4]

Шу нуктаи назардан, прокурорнинг қарорлари устидан шикоят қилиш институти прокуратура мустақиллигини чеклаш эмас, балки унинг ҳуқуқий ва процессуал чегараларда амал қилишига хизмат қилувчи кафолат сифатида қаралади.

Шунинг учун ҳам илмий адабиётларда суд орқали назорат — ягона легитим механизм эканлиги кўп бор таъкидланади. Хусусан, суд назорати тамойилининг жорий этилиши жараён иштирокчиларининг ҳуқуқлари амалга оширилишини таъминлайди, уларни мансабдор шахслар ва жиной таъқиб қилиш функциясини бажарадиган органларнинг ноқонуний

ҳаракатларидан ҳимоя қилади. Суд назорати институтининг кенгайиши жиноят процессида шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг умумэтироф этилган халқаро стандартларини жорий этиш имконини беради.[16]

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди амалиётида ҳам давлат органлари, жумладан прокуратура қарорлари устидан шикоят қилиш мустақил ва ҳолис суд органи орқали амалга оширилиши кераклиги таъкидланади.[17]

Маъмурий суд ишларини юритиш тартиби эса қарор қабул қилиш жараёнининг қонунийлигини, ваколатдан четга чиқилмаганини, процессуал ҳуқуқлар бузилмаганини текширишга қаратилган бўлиб, айнан шу жиҳатлари билан у жамоатчилик босими ёки сиёсий таъсирдан фарқ қилади.

Илмий нуктаи назардан, прокуратура қарорларига нисбатан бевосита жамоатчилик аралашуви бир қатор салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Масалан, Х. Пакернинг “due process model” концепциясига кўра, ҳар қандай жиноят-процессуал қарор ҳуқуқий процедуралар доирасида қабул қилиниши лозим.[18] Яна бир хорижлик олим Т.Гинсбург таъкидлаганидек, ҳисобдорлик суд ва қонун орқали таъминланмаса, у популист босим шаклига айланиб, ҳуқуқий давлатни заифлаштиради.[19]

Ҳуқуқий давлат тамойилининг асосий мезонларидан бири — давлат ҳокимияти органлари фаолиятининг қонун асосида амалга оширилиши ва уларнинг қарорлари устидан самарали, институционал назорат механизмларининг мавжудлигидир. Шу нуктаи назардан, прокуратура органларининг қарорлари, ҳаракатлари ёки ҳаракатсизлиги устидан шикоят қилиш тартиби алоҳида аҳамият касб этади. Бироқ бу назорат жамоатчилик ёки парламентнинг бевосита аралашуви эмас, балки қонунда белгиланган процессуал механизмлар орқали амалга оширилиши лозим. Германия Федератив Республикаси тажрибаси мазкур масалада классик ҳуқуқий давлат модели сифатида хизмат қилади. Унда прокуратура қарорлари устидан шикоят қилиш суд ёки юқори турувчи прокурор орқали амалга оширилади, аммо алоҳида ишларга нисбатан жамоатчилик ёки парламент босими қатъий рад этилади.

Германияда прокуратура фаолиятини тартибга солишчи асосий манбалар Германия Асосий Қонуни (Grundgesetz), Жиноят-процессуал кодекс (Strafprozessordnung — StPO), Федерал ва ер (Länder) қонунлари ҳисобланади. Германия Жиноят-процессуал кодексининг 172-моддасига мувофиқ, жиноят ишини қўзғатишдан бош тортилган тақдирда манфаатдор шахс айбловни мажбурий қўзғатиш тартиби орқали судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.[20] Шу билан бирга, прокуратура иерархик тизимга эга бўлгани сабабли, қарорлар устидан юқори турувчи прокурорга хизмат тартибида шикоят қилиш имконияти мавжуд.

Муҳим жиҳат шундаки, ушбу механизмлар фақат процессуал-ҳуқуқий доирада амал қилади ва жамоатчилик ёки сиёсий органларнинг алоҳида ишга аралашуви истисно қилинади.

Немис олими Клаус Роксин (Claus Roxin) прокуратурани “жиноят адолатининг дарвозабони” сифатида тавсифлаб, унинг қарорлари устидан назорат фақат процессуал қонун доирасида бўлиши лозимлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, жамоатчилик босими адолатли айблов юритиш тамойилига зид келади.[21]

Франция ҳуқуқ тизимида прокуратура органлари институционал жиҳатдан ижро ҳокимияти тизимига яқин ҳисобланади. Франция Конституциясига мувофиқ, прокуратура Адлия вазирига иерархик боғланган бўлиб, бу ҳолат узоқ вақт давомида унинг мустақиллиги масаласида илмий баҳсларга сабаб бўлиб келган. Бироқ шу билан бирга, француз ҳуқуқ доктринасида прокуратура “магистратуранинг алоҳида тармоғи” сифатида қаралади ва у суд ҳокимияти доирасида жинойи одил судловни таъминловчи институт сифатида фаолият юритади. Бу иккиёклама табиат прокуратура қарорлари устидан назорат механизмларида яққол намоён бўлади.

Прокуратура қарорлари устидан шикоят қилишнинг процессуал тартибига тўхталдиган бўлсак, Францияда прокуратура қарорлари, хусусан: жиноят ишини қўзғатишдан бош тортиш, иш юритишни тугатиш, жиноят таъқибини давом эттириш устидан шикоят қилиш фақат суд орқали, аниқроқ айтганда, тергов судьяси ёки ваколатли суд инстанциясига мурожаат қилиш йўли билан амалга оширилади.

Франция Жиноят-процессуал кодекси (Code de procédure pénale) 40⁻¹ ва 85-моддаларига мувофиқ, жабрланувчи шахс прокуратура қароридан норози бўлган тақдирда суд орқали жиноят таъқибини бошлаш ташаббусини кўтариши мумкин. Бу ҳолатда прокуратура қарорининг қонунийлиги ва асосланганлиги суд томонидан баҳоланади, жамоатчилик фикри эса процессуал аҳамиятга эга бўлмайди.[22]

Европа Иттифоқи прокуратураси фаолиятида ҳам қарорлар устидан шикоят қилиш Европа Иттифоқи судлари юрисдикцияси доирасида амалга оширилади. Бу масалада жамоатчилик назорати эмас, суд орқали ҳуқуқий ҳисобдорлик устувор ҳисобланади.

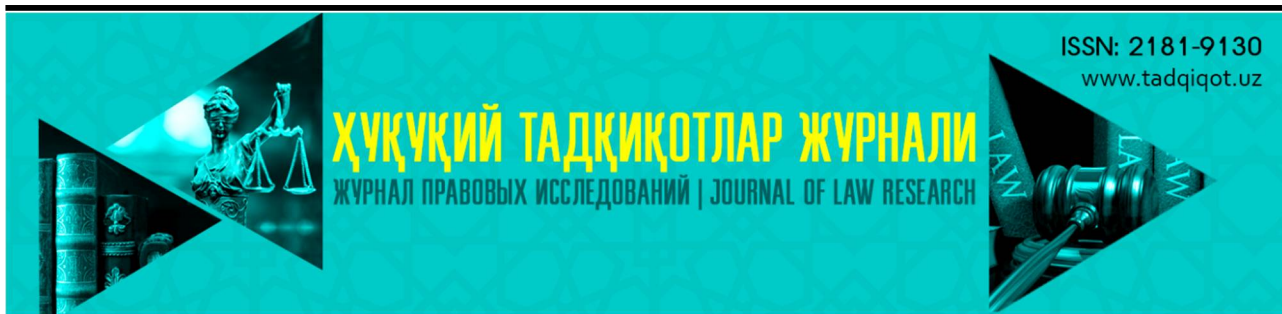
Германия ва Франция каби ривожланган давлатлар ҳамда Европа Иттифоқи тажрибаси ва халқаро стандартлар таҳлили шуни кўрсатадики, прокуратура қарорлари устидан шикоят қилишнинг самарали механизми ҳуқуқий давлатнинг зарур элементи ҳисобланади. Бироқ мазкур механизм фақат қонунда белгиланган процессуал тартибда — суд ёки юқори турувчи прокурор орқали амалга оширилиши лозим. Жамоатчилик ёки парламентнинг алоҳида ишга аралашуви эса ҳокимиятлар бўлиниши ва одил судлов принципларига зид ҳисобланади.

Шу маънода, прокуратура мустақиллиги ва қонуний ҳисобдорлик ўртасидаги мувозанатни сақлаш — замонавий ҳуқуқий давлатнинг энг нозик, аммо ҳал қилувчи вазифаларидан биридир.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Махмудов А.А. Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш // Юридик фанлар доктори (Doctor of Science) илмий даражасини олиш учун тайёрланган диссертация. -Тошкент. Ўзбекистон Республикаси Ҳуқуқни муҳофаза қилиш академияси. 2025. – 86 бет. (Makhmudov A.A. Improving the Organizational and Legal Foundations of the Prosecutor's Office Activities in the Republic of Uzbekistan // Dissertation prepared for obtaining the degree of Doctor of Science in Legal Sciences. -Tashkent. Law Enforcement Academy of the Republic of Uzbekistan. 2025. - 86 pages.)
2. Ginsburg T. Judicial Review in New Democracies: Constitutional Courts in Asian Cases. Cambridge University Press, 2003.
3. Makhmudov A.A. Legal status of the prosecutor's office as a state body. The American Journal of Political Science Law and Criminology, (2024). 6(12), 47–53.; <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume06Issue12-09>; Mariarosaria Guglielmi. The independence of prosecutors in europe: where are we going? Ponta Delgada, March 2, 2024.; Babajanov S.A. Issues of Improving the Role of the Prosecutor's Office in Public Administration and the Legal Basis of its Activities // American Journal of Public Diplomacy and International Studies Volume 02, Issue 08, 2024 ISSN (E):2993-2157
4. Cappelletti M. Who Watches the Watchmen? The American Journal of Comparative Law Vol. 31, No. 1 (Winter, 1983), pp. 1-62 (62 pages) Published By: Oxford University Press.
5. Damaška, M. The Faces of Justice and State Authority // https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9780300191288_A23633838/preview-9780300191288_A23633838.pdf
6. Consultative council of europeanprosecutors (CCPE). Opinion No.9 (2014) of the Consultative Council of European Prosecutors to the Committee of Ministers of the Council of Europe on European norms and principles concerning prosecutors. Strasbourg, 17 December 2014 // <https://rm.coe.int/168074738b#:~:text=Definition%20of%20a%20prosecutor,national%20legal%20system%20so%20provides.>
7. Guidelines on the Role of Prosecutors // <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/guidelines-role-prosecutors>
8. Standards of professional responsibility and statement of the essential duties and rights of prosecutors adopted by the International Association of Prosecutors on the twenty third day of April 1999 // <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/03/IAP-Standards-of-professional-responsibility-duties-rights-prosecutors-instruments-1999-eng.pdf>

9. OECD Public Integrity Handbook. OECD (2020), OECD Public Integrity Handbook, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/ac8ed8e8-en>
10. Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни (Law of the Republic of Uzbekistan “On the Prosecutor's Office”) // <https://www.lex.uz/acts/106197#106217>
11. Ашурбеков Т.А. Правовые и организационные основы надзорной и иной функциональной деятельности прокуратуры в сфере национальной безопасности: дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2009. – С. 108. (Ashurbekov T.A. Legal and Organizational Foundations of Supervisory and Other Functional Activities of the Prosecutor's Office in the Field of National Security: Diss.... Doctor of Juridical Sciences. - M., 2009. - P. 108.)
12. Report on European standards as regards the independence of the judicial system: Part II – the prosecution service. Adopted by the Venice Commission at its 85th plenary session (Venice, 17-18 December 2010). Strasbourg, 3 January 2011. Study N° 494 / 2008. CDL-AD (2010)040.
13. Gerichtsverfassungsgesetz (GVG) // https://www.gesetze-im-internet.de/gvg/_149.html
14. Майкл Жаш. Германияда прокуратура ва сиёсат: мустақиллик учун кураш. Прокурорларга босимнинг кучайиши: Германиядан сўнги мисоллар. Давлат бошқаруви ва бошқаруви учун амалий фанлар университети. Гелзенкирхен, Германия (Michael Jash. Prosecutor's Office and Politics in Germany: Struggle for Independence. Increased pressure on prosecutors: recent examples from Germany. University of Applied Sciences for Public Administration and Management. Gelzenkirchen, Germany) // https://www.researchgate.net/publication/329026302_Prosecution_and_Politics_in_Germany_The_Struggle_for_Independence
15. Independence of the European Public Prosecutor's Office in the context of the appointment procedures // Balázs Márton <https://orcid.org/0000-0001-5485-3509> Marton.Balazs@uni-nke.hu View all authors and affiliations. Volume 15, Issue 2 // <https://doi.org/10.1177/20322844241228721>
16. Людмила Югай Л., Хўжаев Ш. “Суд назорати институти”: янгиланаётган Конституциядаги бу тушунча нимани англатади? (Lyudmila Yugay L., Khodzhaev Sh. "Institute of Judicial Control": what does this concept mean in the updated Constitution?) // <https://sudyalariy.kengashi.uz/uz/news/625#/>
17. Kudla v. Poland, 2000; Menchinskaya v. Russia, 2009.
18. Herbert L. Packer. The Limits of the Criminal Sanction // <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2512&context=ilj>
19. Aziz Huq, Tom Ginsburg. How to Save a Constitutional Democracy, 2018 // <https://scispace.com/pdf/how-to-save-a-constitutional-democracy-5g7brheqqc.pdf>
20. Strafprozeßordnung // <https://www.gesetze-im-internet.de/stpo/>
21. Claus Roxin. Strafverfahrensrecht Ein Studienbuch. Juristische Kurzlehrbücher. Verlag: C.H.Beck Recht - Wirtschaft - Steuern, München 2019.
22. Code de procédure pénale // https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154/

Matkarimov Quдрat Qalandarovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti Sud, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va advokatura kafedrası dotsenti,

Yuridik fanlar doktori (DSc)

E-mail: matkarimovkudrat79@gmail.com

ISHKI ISHLAR ORGANLARIDA QONUNLAR IJROSI USTIDAN PROKUROR NAZORATINING O'ZIGA HOS HUSUSIYATLARI

For citation: Matkarimov Kudrat Kalandarovich. SPECIFIC FEATURES OF PROSECUTORIAL SUPERVISION OVER THE ENFORCEMENT OF LAWS IN INTERNAL AFFAIRS BODIES. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratining o'ziga hos hususiyatlari o'rganilgan. Shuningdek O'zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan prokuratura organlarining qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati, Huquqbuzarliklarning oldini olish va jamoat xavfsizligini ta'minlash, Ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati huquqiy mexanizmlarining shakllanishi va rivojlanishi, Ishki ishlar organlarining qonunlar ijrosini ta'minlashdagi faoliyati bevosita huquqbuzarliklarning oldini olish, ularning sabablarini aniqlash va bartaraf etish bo'yicha ijobiy natijalarga erishish mumkinligi bo'yicha fikr va mulohazalar bildirilgan. **Kalit so'zlar:** ichki ishlar organlari, huquqbuzarliklarning oldini olish, qonun ustuvorligi, inson huquqlari, jamoat xavfsizligini ta'minlash, normativ-huquqiy hujjatlar, Prokurorlarning mustaqilligi.

Маткаримов Кудрат Каландарович,

Доцент кафедры Суд, правоохранительные органы и адвокатуры
Ташкентского государственного юридического университета

Доктор юридических наук, (DSc)

E-mail: matkarimovkudrat79@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ПРОКУРОРСКОГО НАДЗОРА ЗА ИСПОЛНЕНИЕМ ЗАКОНОВ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

АННОТАЦИЯ

В данной статье изучены особенности прокурорского надзора за исполнением законов в органах внутренних дел. Кроме того, на основании законодательства Республики Узбекистан рассмотрен прокурорский надзор за исполнением законов, предотвращение правонарушений и обеспечение общественной безопасности, формирование и развитие правовых механизмов прокурорского надзора за исполнением законов в органах внутренних дел. Высказаны также мнения о том, что деятельность органов внутренних дел по обеспечению исполнения законов

непосредственно способствует предупреждению правонарушений, выявлению и устранению их причин, что позволяет добиться положительных результатов.

Ключевые слова: органы внутренних дел, профилактика правонарушений, верховенство закона, права человека, обеспечение общественной безопасности, нормативно-правовые акты, независимость прокуроров

Matkarimov Kudrat Kalandarovich,

Associate professor of the Department Court, law enforcement agencies
and advocacy of Tashkent State University of Law,

Doctor of Laws

E-mail: matkarimovkudrat79@gmail.com

SPECIFIC FEATURES OF PROSECUTORIAL SUPERVISION OVER THE ENFORCEMENT OF LAWS IN INTERNAL AFFAIRS BODIES

ANNOTATION

This article examines the specific features of prosecutorial supervision over the enforcement of laws in the internal affairs bodies. It also analyzes, based on the legislation of the Republic of Uzbekistan, prosecutorial oversight of the implementation of laws, the prevention of offenses and the ensuring of public security, as well as the formation and development of legal mechanisms of prosecutorial supervision within internal affairs bodies. The article further presents views and opinions on how the activities of internal affairs bodies in ensuring the enforcement of laws directly contribute to preventing offenses, identifying their causes, and eliminating them, thereby achieving positive results.

Keywords: internal affairs bodies, prevention of offenses, rule of law, human rights, ensuring public safety, normative-legal acts, regulatory legal acts, independence of prosecutors.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar doirasida Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasining 17-maqsadi sifatida huquqni muhofaza qiluvshi organlarning yangi qiyofasini shakllantirish, ularning faoliyatini xalq manfaatlarini, inson qadr-qimmatini, huquq va erkinliklarini samarali himoya qilishga yo'naltirish ustuvor vazifa etib belgilangani alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtai nazardan ishki ishlar organlarini xalqning ishonshli himoyashisi sifatida xalqshil va professional tuzilmaga aylantirish, ularning faoliyatini aholi bilan samarali va maqsadli ishlashga yo'naltirish, shuningdek, qonuniylikni qat'iy ta'minlovshi, oshiq va adolatli prokuratura faoliyati ushuncha mustahkam huquqiy asoslarni yaratish dolzarb vazifa sifatida belgilandi.

Bunda, ayniqsa, ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini yanada takomillashtirish alohida o'rin tutadi. Zero, "Qonun — ustuvor, jazo — muqarrar" [1] tamoyilini amalda ro'yobga shiqarish, tezkor-qidiruv va tergov faoliyati ustidan samarali nazoratni o'rnatish hamda fuqarolarning qadr-qimmatini va erkinliklarini ishonshli himoya qilish ushuncha prokuror nazoratining zamonaviy va ta'sirchan shakllarini ishlab shiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining huquqni muhofaza qiluvshi organlar faoliyatini isloh qilishga oid farmon va qarorlarida belgilangan vazifalarga hamohang bo'lib, amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ilmiy izlanishlar doirasiga kiradi.

Huquqbuzarliklarning oldini olish va jamoat xavfsizligini ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda Ichki ishlar organlarining o'rni alohida e'tiborga loyiqdir. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni hamda O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi konsepsiyasiga [2] muvofiq, 2025-yilda "Har bir mahallada huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish" ustuvor vazifa etib belgilangani ichki ishlar organlari zimmasiga yanada katta mas'uliyat yuklaydi. [3]

Bugungi kunda prokuratura organlari tomonidan qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishini nazorat qilishda davlat va jamoatshilik nazoratini uyg'unlashtiruvshi yangi tizimni joriy etish,

faoliyatda oshkoralik va jamiyat oldida hisobdorlikni ta'minlash, prokuratura tizimi boshqaruvida kollegiallik prinsiplarini mustahkamlash talab etilmoqda. Shu sababli, ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini takomillashtirish imkoniyatlarini tizimli o'rganish va amaliy takliflar ishlab shiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazorati huquqiy mexanizmlarining shakllanishi va rivojlanishi O'zbekiston Respublikasining asosiy qonunshilik manbalarida – O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “Prokuratura to'g'risida”gi Qonun, Jinoyat-protsessual kodeksi, Jinoyat-ijroiya kodeksi, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarda o'z ifodasini topgan. Mazkur hujjatlar prokuror nazorati institutining tashkiliy-huquqiy asoslarini belgilab beradi hamda prokuratura organlarining faoliyatini tartibga soladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining XXV bobida prokuratura faoliyatining asosiy konstitutsiyaviy tamoyillari belgilangan bo'lib, 143-moddaga muvofiq, mamlakat hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni Bosh prokuror va unga bo'ysunuvshi prokurorlar amalga oshiradi. Bu norma ishki ishlar organlari faoliyatida qonuniylik ustidan doimiy prokuror nazoratini o'rnatishning konstitutsiyaviy asosini belgilaydi. 144-moddada prokuratura organlarining markazlashtirilgan va vertikal bo'ysunuvi bo'lgan tuzilmasi belgilanib, Bosh prokurorning rahbarligi ostida barsha hududiy prokurorlar yagona tartibda tayinlanishi va boshqarilishi ta'minlangan. Bu holat prokuror nazoratining izshil va umumiy standartlar asosida amalga oshirilishini kafolatlaydi. 145-moddaga binoan, prokuratura organlari o'z vakolatlarini mustaqil amalga oshiradi hamda siyosiy neytrallikni saqlagan holda faqat Konstitutsiya va qonunlarga asoslanib ish yuritadi. Mazkur norma ishki ishlar organlarida qonun ijrosini xolis va ob'yektiv baholash imkonini beradi. Shuningdek, 146-modda jinoyatshilikka qarshi kurash bo'yisha mustaqil nodavlat tuzilmalar tuzishni taqiqlab, faqat davlat prokuraturasi va unga bo'ysunuvshi organlar orqali qonunshilikka rioya etilishi ustidan nazorat yuritilishini kafolatlaydi. Bu holat ishki ishlar tizimi ustidan bevosita va huquqiy jihatdan asoslangan nazorat faqat prokuratura organlari zimmasida ekanligini ko'rsatadi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining “Prokuratura to'g'risida”gi Qonuni prokuratura organlarining vazifalari, faoliyat tamoyillari va vakolatlari batafsil yoritilgan asosiy normativ-huquqiy hujjatdir. Ushbu “Prokuratura to'g'risida”gi Qonunning 1-moddasiga binoan, prokuratura O'zbekiston Respublikasi hududida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshiradilar.

Prokuror nazorati — bu O'zbekiston Respublikasi prokuratura organlari tomonidan qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishini ta'minlash, inson huquqlari va erkinliklarini, fuqarolarning qonuniy manfaatlarini himoya qilish maqsadida amalga oshiriladigan davlatning huquqiy nazorat faoliyatining o'ziga xos shaklidir.

Prokuror nazorati davlat faoliyatidagi mustaqil va o'zga xos turi hisoblanadi. Ushbu faoliyatni prokuratura organlaridan boshqa hech bir davlat idorasi, tashkilotlari, jamoat tashkilotlari yoki boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlari shuningdek mansabdor va yuridik shaxslar amalga oshira olmaydilar. [4]

Mazkur nazorat shakli prokuratura organlarining davlat boshqaruvida mustaqil subyekt sifatida ishtirok etishini ifodalaydi va qonun ustuvorligini ta'minlash vositasi sifatida xizmat qiladi. Prokuror nazorati qonun hujjatlari va Konstitutsiyada belgilangan vakolatlar[5] doirasida, ijtimoiy hayotning barcha sohalarida — qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud hokimiyati organlari, shuningdek, xo'jalik subyektlari, jamoat birlashmalari va fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari faoliyatida qonunlarga rioya qilinishini tekshirish orqali amalga oshiriladi.

F.Raximovning [6]ta'kidlashicha, prokuratura organlari faoliyati yo'nalishlari ikki turga bo'lingan bo'lib, birinchisi – prokuratura organlarining o'z nazorat faoliyatini amalga oshirish, ikkinchisi – prokuratura organlarining nazorat bilan bog'liq bo'lmagan faoliyat yo'nalishlaridan iborat.

Shuningdek, prokurorlar ishki ishlar organlari tomonidan jinoyat va ma'muriy ishlarni ko'rib shiqish, tergov va tezkor-qidiruv tadbirlarini olib borish jarayonida qonunlarning aniq va bir xilda bajarilishi ustidan nazoratni amalga oshirish vakolatlarga ega;

Normativ-huquqiy hujjatlarda prokurorlarning mustaqilligi, ularning vakolatlarining aniq belgilanishi va barsha davlat organlari ushuni majburiylik mustahkamlangan;

Amaliyotda bu normativ hujjatlar asosida prokurorlarning o'z vaqtida va samarali nazorat olib borishi qonunbuzarliklarning oldini olishda va fuqarolarning huquqlarini himoya qilishda asosiy rol o'ynaydi.

Shu bilan birga, "Ishki ishlar organlari to'g'risida"gi[7] Qonun ham ishki ishlar organlarining faoliyatini tartibga soluvshi asosiy manba bo'lib, ular faoliyati ustidan prokuratura tomonidan amalga oshiriladigan nazorat mexanizmlarining huquqiy asoslarini belgilaydi. Mazkur qonunga ko'ra, ishki ishlar organlari o'z faoliyatida qonuniylik, oshiqlik va fuqarolarning huquqlari va erkinliklariga hurmat tamoyillariga amal qilishi lozim. Prokuratura esa bu tamoyillarga rioya qilinishi ustidan tizimli nazoratni amalga oshiradi.

Ishki ishlar organlarining qonunlar ijrosini ta'minlashdagi faoliyati bevosita huquqbuzarliklarning oldini olish, ularning sabablarini aniqlash va bartaraf etish bilan shambarsas bog'liq bo'lib, ushbu jarayonda xizmat tekshiruvlari va profilaktika shoralari muhim amaliy vosita hisoblanadi. "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunga muvofiq, Ishki ishlar organlari jamiyatda huquqiy madaniyatni oshirish, kriminogen holatni baholash va jismoniy hamda yuridik shaxslarning huquqlari buzilishini oldini olish borasida kompleks faoliyat olib boradi. Shu bilan birga, qonunlar ijrosini ta'minlashda prokuratura organlari mazkur qonunlar ijrosini bevosita nazorat qiladi, profilaktika shoralari muvofiqligini baholaydi va boshqa vakolatli subyektlar faoliyatini koordinatsiya qiladi. Xususan, prokurorlar huquqbuzarliklar profilaktikasini amalga oshiruvshi ishki ishlar tuzilmalarining qonuniy faoliyatini nazorat qilish orqali ularning xatti-harakatlarini huquqiy mezonlar asosida baholash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa ishki ishlar tizimida qonuniylik va javobgarlik prinsiplarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning "Yangi O'zbekiston" strategiyasi[8] doirasida huquqni muhofaza qiluvshi organlar faoliyatini samaradorligini oshirish va qonun ustuvorligini ta'minlashga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Mazkur hujjatlar, xususan:

- prokurorlar va ishki ishlar xodimlarining malakasini oshirish;
- ular o'rtasida o'zaro axborot almashinuvini avtomatlashtirish;
- ishki ishlar organlarining oshiqligi va shaffofligini ta'minlash

yo'nalishida amaliy mexanizmlar ishlab shiqildi. Bu esa, prokuror nazoratini zamonaviy texnologiyalar va ma'lumotlar bazalari bilan integratsiyalashgan holda olib borish imkoniyatini yaratdi.

Ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini takomillashtirish zarurati amaldagi statistika va mavjud muammolar tahlili asosida yaqqol namoyon bo'lmoqda. So'nggi yillarda ishki ishlar organlari xodimlarining harakatlari va qarorlaridan norozilik bilan O'zbekiston Respublikasi Korruptsiyaga qarshi kurashish agentligiga yuborilgan murojaatlar soni[9] quyidagisha o'zgarib borgan:

- 2021-yilda – 343 ta murojaat (7,0%);
- 2022-yilda – 134 ta murojaat (5,8%);
- 2023-yilda – 281 ta murojaat (7,9%);
- 2024-yilda – 151 ta murojaat (3,6%).

Yuqoridagi raqamlardan ko'rinib turibdiki, murojaatlar soni yillar davomida sezilarli darajada o'zgarib kelgan. Xususan, 2022-yilda murojaatlar soni kamaygan bo'lsa-da, 2023-yilda yana ortgan. Bu esa ishki ishlar organlarida ayrim huquqbuzarlik holatlari va tartib-intizom muammolari mavjudligidan darak beradi. 2024-yilda esa murojaatlar sonining kamaygani ishki ishlar organlarida qonuniylik va tartibni ta'minlash borasida amalga oshirilgan ijobiy o'zgarishlar natijasidir, deb baholash mumkin.

Shu bilan birga, murojaatlar sonidagi o'zgarishlar ishki ishlar organlarida prokuror nazoratini yanada kushaytirish va takomillashtirish zaruriyatini ko'rsatadi. Shunki har bir murojaat – fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzilayotganining, prokuratura tomonidan esa bu holatlarni o'z vaqtida aniqlab, qonuniy shoralar ko'rish lozimligining belgisi hisoblanadi.

Ishki ishlar organlari faoliyatida qonuniylik prinsipining ustuvorligini ta'minlash, huquqni muhofaza qiluvchi organlar o'rtasidagi o'zaro muvofiqlashtirilgan hamkorlikni kushaytirish va fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari hamda erkinliklarini ishonshli himoya qilish maqsadida prokuror nazoratini takomillashtirish zarurati tobora ortib bormoqda.

Shuningdek, ayrim xorijiy mamlakatlarda hususan, Germaniya, Fransiya va AQShda ishki ishlar organlari faoliyati ustidan prokuror nazorati mustahkam institut sifatida shakllangan bo'lib, bu tajribani mahalliy sharoitga moslashtirib tatbiq etish orqali prokuror nazoratining samaradorligini oshirish mumkin.

AQShda ichki ishlar organlari faoliyati ustidan nazorat qilish tizimi ko'p darajali va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Avvalo, mamlakatda federalizm tamoyili asosida har bir shtat o'zining ichki ishlar tizimini va unga nisbatan nazorat mexanizmlarini shakllantirgan. Shunga ko'ra, federal darajada ham, shtat darajasida ham prokuratura organlari mavjud bo'lib, ular turli darajada ichki ishlar organlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiradi.

AQSh prokuraturasi (Attorney's Office) [10] ichki ishlar idoralari tomonidan amalga oshirilayotgan tergov va hibsga olish, qamoqda saqlash amaliyotiga nisbatan keng vakolatlar asosida nazorat olib boradi. Shuningdek, AQShda Federal qidiruv byurosi (FBI) [11], Ichki xavfsizlik departamenti (DHS) [12] kabi idoralar faoliyati ham Adliya vazirligi huzuridagi Bosh prokuror (Attorney General) [13] tomonidan nazorat qilinadi.

Mazkur tizimda "Civil Rights Division" (Fuqarolik Huquqlari Bo'limi) [14] alohida rol o'ynaydi. Ushbu bo'lim, politsiya tomonidan fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari buzilganda, masalan, nohaq hibsga olish, qiynoq va tazyiq holatlari yuzaga kelganda, mustaqil tergov va prokuror nazoratini amalga oshiradi. Ayniqsa, politsiya tizimida tizimli diskriminatsiya yoki kuch suiste'mol qilinishi holatlari aniqlansa, butun idoraga nisbatan majburiy islohot choralari joriy etish vakolatiga egadir.

Shuni alohida qayd etish joizki, AQShda ommaviy axborot vositalari va fuqarolik jamiyati institutlari ichki ishlar organlari faoliyati ustidan mustaqil monitoring va jamoatchilik nazoratini ham faol amalga oshirib, prokuror nazoratini to'ldirib boradi. Prokurorlarning ichki ishlar organlari ustidan olib boradigan nazorat faoliyati doirasida ommaviy ravishda sud ishlari ochilishi va xizmat tekshiruvlarining o'tkazilishi amaliyotda keng qo'llaniladi.

Xulosa qilib aytganda, ishki ishlar organlarida qonunlar ijrosi ustidan prokuror nazoratini takomillashtirish zamonaviy huquqiy davlat qurilishi jarayonining muhim tarkibiy qismi sanaladi. Takomillashtirish shora-tadbirlari esa normativ-huquqiy bazani optimallashtirish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish, malakali kadrlarni tayyorlash, ishki nazorat tizimlarini kushaytirish va jamoatshilik nazoratini kengaytirishga qaratilgan kompleks yondashuv asosida amalga oshirilishi lozim. Faqatgina shunday holatda fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini to'laqonli himoya qilish, davlat organlari faoliyatida qonuniylik va adolat prinsiplarini amalda ro'yobga shiqarish imkoniyati yaratiladi.

Birinchidan. Prokuror nazorati tizimida xizmat tekshiruvi o'tkazilish o'rni juda muhim bo'lib, bu xodimning xizmat majburiyatlari yoki qonunbuzarlik holatlari bo'yisha yo'l qo'yilgan xatti-harakatlarni aniqlash va huquqiy baho berish maqsadida o'tkaziladigan ishki surishtiruv shaklidir. Ammo hozirgi vaqtda xizmat tekshiruvlari shuningdek xizmat tekshiruv amaliyoti ustidan nazorat prokuratura organlari va ishki ishlar organlari o'rtasida qog'oz shaklda yuritiladi. Prokuror nazoratini samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi taklif etiladi:

"Xizmat tekshiruvini raqamlashtirish va xizmat tekshiruvlarini prokuratura organlariga integratsiyalashgan holda nazorat qilish mexanizmini joriy etish"

Taklifning maqsadi - xizmat tekshiruvlari ustidan prokuror nazoratini amalda kushaytirish, xizmat tekshiruvini raqamlashtirish, ishki ishlar organlarida qonunbuzarliklarning oldini olish, xizmat intizomi va xolislikni ta'minlashdir.

Taklifga ko'ra, xizmat tekshiruvining barsha bosqishlari:

- tekshiruv tayinlash to'g'risidagi buyruq,
- xizmat tekshiruvi tayinlangan vaqt va barcha jarayondagi hujjatlar muddatlar,
- tekshiruv jarayonidagi hujjatlar,

- yakuniy xulosalar va intizomiy shoralar to'g'risidagi ma'lumotlar prokuratura organlariga real vaqt rejimida elektron tarzda nazorat qilish va taqdim etilishi nazarda tutiladi.

Bu orqali:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi "O'zbekiston-2030" strategiyasi to'g'risida"gi PF-158 son farmonining ustuvor maqsadlariga erishishni bir darajaga ko'tarish;

- tekshiruvlarda qonuniylik va xolislik oshadi,

- prokuror nazorati bevosita va uzluksiz amalga oshiriladi,

Mazkur mexanizmni amalda joriy etish ushuni Ishki ishlar vazirligi va Bosh prokuratura axborot tizimlari o'rtasida texnik integratsiyani ta'minlash tavsiya etiladi. Ushbu taklifni Yo'riqnomada aks ettirish maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunining 11-moddasiga muvofiq, prokuratura organlari huquqbuzarliklarning oldini olishga oid qonunlarning ijro etilishi ustidan nazoratni amalga oshiradi.

Ushbu vakolatning samaradorligini oshirish maqsadida, Ishki ishlar organlarining profilaktika faoliyati (profilaktik hisobda turgan shaxslar, olib borilayotgan ishlar va natijalari, statistik ma'lumotlar) real vaqt rejimida prokuratura organlariga taqdim etilishi hamda nazorat tizimiga axborot integratsiyasi orqali ulanishi taklif etiladi.

Mazkur mexanizmning joriy etilishi orqali prokurorlar qonunshilik ijrosi ustidan bevosita tahliliy nazorat o'rnatish imkoniga ega bo'ladi. Shuningdek, Ishki ishlar organlarining profilaktika faoliyatida qonuniylikni kushaytirish, qonunlar ijrosi ustidan real va faol prokuror nazoratini ta'minlash hamda profilaktika samaradorligini huquqiy asosda oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu taklifni amalga oshirish ushuni: Qonunshilikka o'zgartirishlar kiritish – "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonunga tegishli moddalarni kiritish;

Axborot tizimlari integratsiyasi – Ishki ishlar vazirligi va Bosh prokuratura axborot tizimlarini yagona nazorat platformasiga ulash;

Mazkur taklifni qonunshilik darajasida mustahkamlash profilaktika jarayonini yanada samarali va shaffof qiladi, prokuror nazoratini esa real va ta'sirshan mexanizmga aylantiradi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida qarori va "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonuni ijrosi nazorati ijobiy taminaladi.

Uchinchidan. Ishki ishlar organlari faoliyati ustidan prokuror nazoratini samarali tashkil etish ushuni yagona nazorat mexanizmni ishlab shiqilishi lozim. Ushbu nazorat mexanizm prokurorning qachon, qanday holatda va qanday shaklda nazorat o'tkazishini aniq belgilaydi. Nazorat obyekti sifatida ishki ishlar organlarining normativ-huquqiy hujjatlarga rioya qilishi, xizmat faoliyatining qonuniyligi va xodimlarning vazifalarni bajarish holatlari olinadi. Tekshirish shartlari sifatida qonun buzilishi haqidagi murojaatlar, jinoyat sodir etilganligi xabarlar va davlat organlarining taqdimnomalari asos qilib olinadi. Tekshirish turlari rejalashtirilgan, rejasiz va murojaat asosidagi tekshiruvlarga bo'linadi. Har bir tekshiruv yakuni bo'yisha rasmiy hisobot tayyorlanadi va unda aniqlangan kamshiliklar, qonunbuzarliklar hamda ularning bartaraf etish shoralari ko'rsatiladi. Ushbu standartlar qonunshilik darajasida mustahkamlanib, prokuratura va ishki ishlar organlari o'rtasida aniq hamkorlik mexanizmlari o'rnatiladi. Shu orqali nazorat samaradorligi oshirilib, qonun buzilishlarining oldi olinadi.

To'rtinchidan. Ishki ishlar organlari xodimlari bilan tuziladigan mehnat shartnomasi tuzilishi va bekor qilinishi jarayonlarida qaror kuchga kirgan vaqtdan boshlab keshiktirilmagan, elektron axborot tizimi orqali avtomatik ravishda tegishli hududiy prokuratura organlariga yuborilishi, bunda qabul qilish va bekor qilish to'g'risidagi buyruqlar, lavozim, xizmat staji, shaxsiy ma'lumotlar, intizomiy tarix, tegishli normativ huquqiy hujjatlarga havola, tushuntirish xati va xizmat tekshiruvi materiallari elektron shaklda taqdim etilishi tavsiya etiladi. Prokuror ushbu ma'lumotlar asosida qonuniylikni tahlil qilib, zarur hollarda qarorni bekor qilish yoki xodimning huquqlarini tiklash

yuvasidan qonuniy taqdimnoma kiritish vakolatiga ega bo'ladi. Mazkur jarayon Ishki ishlar vazirligi va Bosh prokuratura o'rtasida integratsiyalashgan axborot tizimi orqali real vaqt rejimida amalga oshiriladi. Mazkur mexanizm orqali quyidagi muammolarga yechim topiladi: byurokratik kechikishlar va oshiqcha qog'ozbozlik bartaraf etiladi; mehnat shartnomalarining tuzilishi va bekor qilinishi jarayonlari tezkor va shaffof amalga oshiriladi; ichki ishlar organlarida noqonuniy ishdan bo'shatish yoki qabul qilish holatlari real vaqt rejimida nazorat qilinadi; qonunga zid qarorlar aniqlanganda tezkor choralar ko'riladi; nazorat samaradorligi oshadi; korrupsiyaviy xavflar kamayadi; xodimlarning huquqlari himoya qilinadi; integratsiyalashgan tizim orqali Ichki ishlar vazirligi va Bosh prokuratura o'rtasida tezkor aloqa ta'minlanadi.

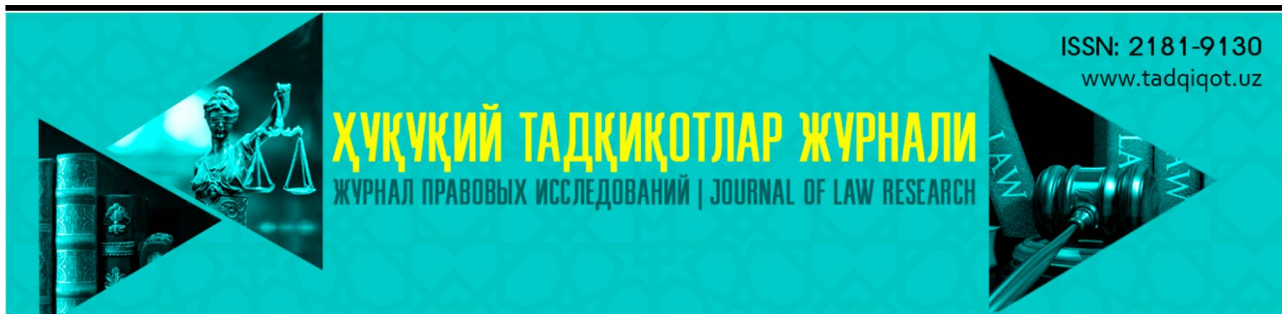
Beshinchidan. Ishki ishlar organlari faoliyati ustidan jamoatshilik nazorati tizimi yetarli darajada rivojlanmagan. Ishki ishlar organlari faoliyati ustidan jamoatshilik nazoratini kushaytirish maqsadida, Ishki ishlar vazirligi va uning hududiy bo'limlarida jamoatshilik asosida doimiy faoliyat yurituvshi maslahat-kengash organi hisoblangan, soha olimlari, faxriylari va jurnalistlardan iborat jamoatshilik kengashlari tuzish zarur. Bu kengashlar ishki ishlar organlari faoliyatida qonunchilik hujjatlari talablariga rioya etilishi ustidan jamoatshilik nazoratini amalga oshirish, soha bo'yisha ijtimoiy fikrni o'rganish va tizimli monitoring olib borish kabi vazifalarni bajaradi.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son. 17-maqсад (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", No. PF-60 dated 28.01.2022. Goal 17)
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi jamoat xavfsizligi konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" Farmoni, 29.11.2021 yildagi PF-27-son (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On approval of the Concept of Public Security of the Republic of Uzbekistan and measures for its implementation", No. PF-27 dated 29.11.2021)
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2025-yilda respublika mahallalarida xavfsiz muhitni yaratish va huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimi samaradorligini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" qarori, 03.01.2025 yildagi PQ-1-son (Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan "On measures to create a safe environment in the neighborhoods of the republic in 2025 and further increase the effectiveness of the system of timely prevention of crimes", No. PQ-1 dated 03.01.2025)
4. Prokuror nazorati. Darslik. Umumiy qism. 2012. O.M.Madaliyev. 37-bet (Prosecutorial supervision. Textbook. General part. 2012. O.M. Madaliyev. Page 37)
5. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. XXV bob. (Constitution of the Republic of Uzbekistan. Chapter XXV.)
6. Raximov F.X. Prokuror nazorati va uning yo'nalishlari: ilmiy-amaliy maqolalar to'plami 2008. – B. 115. (Rakhimov F.Kh. Prosecutorial supervision and its directions: collection of scientific and practical articles 2008. – P. 115.)
7. O'zbekiston Respublikasining "Ichki ishlar organlari to'g'risida" gi Qonuni, 16.09.2016 yildagi O'RQ-407-son (The Law of the Republic of Uzbekistan "On Internal Affairs Bodies", No. O'RQ-407 dated 16.09.2016)
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the Development Strategy of New Uzbekistan for 2022-2026", No. PF-60 dated 28.01.2022)
9. <https://anticorruption.uz/uz> (<https://anticorruption.uz/uz>)
10. United States Code, Title 28, Section 547, Powers of United States Attorneys
11. United States Code, Title 28, Section 533, Investigation; appointment of officials
12. United States Code, Title 6, Section 111, Establishment of the Department of Homeland Security

13. United States Code, Title 28, Section 503, Attorney General

14. United States Department of Justice, Civil Rights Division

12.00.08-УГОЛОВНОЕ ПРАВО. УГОЛОВНО-ИСПОЛНИТЕЛЬНОЕ ПРАВО

A'zamov Akbarxon Izzatbek o'g'li,
Toshkent davlat yuridik universiteti Jinoyat huquqi,
kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish sho'bası o'qituvchisi
E-mail: izzatullayevich2000@gmail.com

QASDDAN TO'LOVGA QOBILIYATSIZLIKKA OLIB KELISHNING JINOIY-HUQUQIY JIHATLARI, O'XSHASH JINOYATLARDAN FARQLI TOMONLARI HAMDA XORIJIY TAJRIBA

For citation: Azamov Akbarxon Izzatbek ugli. CRIMINAL LAW ASPECTS OF INTENTIONAL INSOLVENCY, ITS DISTINCTION FROM RELATED OFFENCES AND FOREIGN EXPERIENCE. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 181¹-moddasida nazarda tutilgan qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish jinoyatining jinoiy-huquqiy tavsifi yuridik jihatdan tahlil qilinadi. Jinoyatning obyektı, obyektiv va subyektiv tomonlari, subyektı hamda kvalifikatsiya masalalari huquqiy tomondan ochib beriladi. Shuningdek, mazkur jinoyatning soxta bankrotlik va bankrotlikni yashirish kabi o'xshash tarkiblardan farqli jihatlari yoritilib, ayrim xorijiy davlatlar qonunchiligi bilan qiyosiy tahlil amalga oshiriladi. [1]

Kalit so'zlar: Qarzdor, to'lovga qobiliyatsizlik, soxta to'lovga qobiliyatsizlik, to'lovga qobiliyatsizlikni yashirish, qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish, sud boshqaruvchisi, kreditorlar manfaatlari, iqtisodiy jinoyatlar, sababiy bog'lanish, maxsus subyekt, xorijiy tajriba.

Аъзамов Акбархон Иззатбек угли,
Преподаватель кафедры Уголовного права, криминологии и противодействия
коррупции Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: izzatullayevich2000@gmail.com

УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ УМЫШЛЕННОГО ДОВЕДЕНИЯ ДО НЕПЛАТЕЖЕСПОСОБНОСТИ, ЕГО ОТЛИЧИЕ ОТ СМЕЖНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

АННОТАЦИЯ

В статье проводится уголовно-правовой анализ преступления, предусмотренного статьёй 181¹ Уголовного кодекса Республики Узбекистан, а именно доведения до неплатёжеспособности. Раскрываются объект преступления, объективная и субъективная стороны, субъект, а также вопросы квалификации данного деяния. Кроме того, освещаются отличительные признаки указанного преступления от смежных составов, таких как фиктивное банкротство и сокрытие

банкротства, а также проводится сравнительно-правовой анализ с законодательством отдельных зарубежных государств.

Azamov Akbarkhon Izzatbek ugli,
Lecturer at the Department of Criminal Law, Criminology and
Anti-Corruption at Tashkent State University of Law

CRIMINAL LAW ASPECTS OF INTENTIONAL INSOLVENCY, ITS DISTINCTION FROM RELATED OFFENCES AND FOREIGN EXPERIENCE

ANNOTATION

This article provides a criminal law analysis of the offence stipulated in Article 181¹ of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan, namely intentional bringing to insolvency. The object of the crime, its objective and subjective elements, the subject of the offence, and issues of legal qualification are examined. Furthermore, the article highlights the distinguishing features of this offence in comparison with related crimes such as fictitious bankruptcy and concealment of bankruptcy, and presents a comparative legal analysis with the legislation of certain foreign countries.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligi mamlakat iqtisodiy xavfsizligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Korxonalarining sun‘iy ravishda to‘lovga qobiliyatsiz holatga keltirilishi kreditorlar manfaatlariga, shartnomaviy intizomga va umuman iqtisodiy muhit barqarorligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Shu sababli, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksiga 2014-yil 4-sentabrdagi O‘RQ–373-sonli Qonun asosida 181¹-modda kiritilib, qasddan bankrotlikka olib kelish uchun jinoiy javobgarlik belgilandi. Mazkur norma iqtisodiy muomalada halollik tamoyillarini ta‘minlash hamda kreditorlar huquqlarini jinoiy-huquqiy vositalar orqali himoya qilishga qaratilgan usullardan biri hisoblanadi. Qonunchilikka muvofiq, agar qarzdor pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini qondirishga yoki majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z zimmasiga olgan majburiyatlarni bajarishga qodir bo‘lmasa, u to‘lovga qobiliyatsiz deb e‘tirof etiladi. [2]

Korxonaning to‘lovga qobiliyatsiz deb topilishi uning boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar bilan tuzgan shartnomaviy munosabatlariga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi hamda ularning iqtisodiy manfaatlari va moliyaviy-xo‘jalik faoliyatiga sezilarli zarar yetkazishi mumkin. Shu bois mazkur huquqiy normaning asosiy maqsadi to‘lovga qobiliyatsiz deb e‘lon qilingan korxona bilan munosabatlarga kirishgan kreditorlarning qonuniy manfaatlarini himoya qilishdan iborat.

Mazkur jinoyatning bevosita obyekti mamlakatdagi xo‘jalik munosabatlari, davlat va tashkilotlarning iqtisodiy manfaatlari, shuningdek kreditorlar huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qiluvchi ijtimoiy munosabatlardan iborat. Ushbu norma iqtisodiy muomalada barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi.

Jinoyat obyektiv tomondan qasddan bankrotlikka olib kelish, ya‘ni to‘lovga qobiliyatsizlikni ataylab yuzaga keltirish yoki uni sun‘iy ravishda oshirish orqali sodir etiladi. Bunda shaxsning faol harakatlari natijasida xo‘jalik yurituvchi subyekt moliyaviy nochorlik holatiga tushib qoladi. Qasddan bankrotlikka olib kelish deganda, shaxsiy yoki boshqa shaxslarning manfaatlarini ko‘zlab, yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxsning boshqaruv organi a‘zosi, kuzatuv kengashi tarkibiga kiruvchi shaxs, muassis yoxud mol-mulk mulkdori tomonidan to‘lovga qobiliyatsizlikni qasddan yuzaga keltirish yoki kuchaytirish natijasida ushbu subyektni iqtisodiy nochorlik holatiga olib kelish tushuniladi.

To‘lovga qobiliyatsizlikni qasddan yuzaga keltirish yoki oshirish, avvalo, qarzdorning pul majburiyatlari bo‘yicha kreditorlar talablarini ataylab qondirmasligida yoki majburiy to‘lovlar bo‘yicha o‘z majburiyatlarini bajarish imkoniyati mavjud bo‘la turib, ularni bajarmasligida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, majburiyat yuzaga kelgan kundan boshlab uch oy davomida, shaharni tashkil etuvchi va unga tenglashtirilgan korxonalar uchun esa olti oy mobaynida tegishli majburiyatlarning qasddan bajarilmasligi ham mazkur holatni anglatadi.

Qasddan bankrotlikka olib kelish alomatlarini iqtisodiy sudlar tomonidan qarzdor to'lovga qobiliyatsiz deb e'tirof etilib, tugatish jarayoni boshlanganidan keyin aniqlanadi. Bunda qarzdor uchun majburiy ko'rsatmalar berish huquqiga ega bo'lgan yoki uning faoliyatini belgilash imkoniyatiga ega shaxslarning g'ayriqonuniy xatti-harakatlari to'lovga qobiliyatsizlikka sabab bo'lgan degan asoslar mavjud bo'lishi lozim. Yuridik shaxsning to'lovga qobiliyatsizligi uning muassisi yoki mol-mulki mulkdori tomonidan majburiy ko'rsatmalar berish huquqidan to'lovga qobiliyatsizlik oqibatlarini oldindan bilgan holda, aynan shu natijani yuzaga keltirish maqsadida foydalanilgan taqdirdagina qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish sifatida baholanadi.

Qarzdorning qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish alomatlarini, avvalo, uning to'lovga qobiliyatsizlik yuzaga kelishini oldindan bilgan holda muayyan g'ayriqonuniy xatti-harakatlarni sodir etishida namoyon bo'ladi. Bunda shaxs o'z harakatlari oqibatida korxona yoki yakka tartibdagi tadbirkor iqtisodiy nochorlik holatiga tushib qolishini anglagan holda faoliyat yuritadi.

Bunday harakatlar, xususan, pul mablag'lari va boshqa mol-mulkdan qarzdorga qasddan zarar yetkazadigan tarzda foydalanishda ifodalanadi. Moliyaviy resurslarning maqsadsiz yoki shaxsiy manfaat yo'lida sarflanishi korxona aktivlarining kamayishiga va to'lov qobiliyatining pasayishiga olib keladi. Shuningdek, to'lov intizomini muntazam ravishda buzish, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik yoki asossiz ravishda kechiktirish ham bankrotlikka olib keluvchi omillardan biridir. Bunday harakatlar xo'jalik aloqalarining izdan chiqishiga va kreditorlar oldidagi majburiyatlarning ortib borishiga sabab bo'ladi.

Mol-mulki balans qiymatidan ancha past narxda sotish yoki uni tekin berish ham qasddan bankrotlik alomatlaridan hisoblanadi. Bu holatda aktivlar sun'iy ravishda kamaytiriladi va korxonaning real moliyaviy imkoniyatlari zaiflashtiriladi.

Qarzdorning muddati o'tgan debitorlik qarzlarini undirish bo'yicha belgilangan muddatlarda zarur choralarini ko'rmasligi ham iqtisodiy nochorlikni chuqurlashtiradi. Debitorlik qarzlarini undirish choralari ko'rilmagani pul oqimining uzilishiga va majburiyatlarning bajarilmasligiga olib keladi.

Bundan tashqari, asosiy faoliyatga jalb etilgan aktivlarning 50 foizidan ortig'ini boshqa shaxslarga berish korxonaning ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish salohiyatini keskin pasaytiradi. Natijada xo'jalik yurituvchi subyekt o'z majburiyatlarini bajarish imkoniyatidan mahrum bo'lishi mumkin.

Ijro etuvchi organ yoki kuzatuv kengashi tomonidan ularning vakolatiga kirmaydigan yirik bitimlarning tuzilishi ham qasddan bankrotlikka olib kelishning muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Bunday bitimlar ko'pincha iqtisodiy asosga ega bo'lmaydi va korxona manfaatlariga zid ravishda tuziladi.

Mazkur harakatlarning barchasi to'lovga qobiliyatsizlik oqibatlarini oldindan anglagan holda sodir etilgan bo'lsa va natijada korxona iqtisodiy nochorlik holatiga tushib qolsa yoki kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazilsa, ular qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish sifatida baholanadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013 yil 14 avgustdagi 224-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Soxta to'lovga qobiliyatsizlik, to'lovga qobiliyatsizlikni yashirish va qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish alomatlarini aniqlash qoidalari"ga asosan, qarzdorni qasddan bankrotlikka olib kelish alomatlarini aniqlash ikki bosqichda amalga oshiriladi. [3]

Birinchi bosqichda qarzdorning to'lov qobiliyati yuqorida ta'kidlangan hujjatning 13 va 17-bandlarida belgilangan ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi. Xususan, 13-bandga muvofiq, qarzdor majburiyatlarining ta'minlanganligi uning barcha aktivlari bilan belgilanadi, ya'ni balans valyutasidagi joriy majburiyatlar summasi bilan taqqoslab, qarzdorning qarz birligiga mos keladigan aktivlar miqdori hisoblanadi. Shuningdek, 17-bandga binoan, kreditorlarning pul majburiyatlari bo'yicha talablar yoki majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatlarni ta'minlash ko'rsatkichlarini aniqlashda, majburiyat tarkibida asosiy qarz qiymatidan tashqari, e'tirof etilgan jarimalar, penyalari va boshqa moliyaviy sanksiyalar ham hisobga olinadi. Birinchi bosqichda ushbu ko'rsatkichlar orqali qarzdorning kreditorlar oldidagi majburiyatlari ta'minlanganligi va o'rganilayotgan davr mobaynida yuz bergan o'zgarishlar aniqlanadi.

Ikkinchi bosqichda esa majburiyatlarni ta'minlash ko'rsatkichlarida sezilarli yomonlashish aniqlanganda, qarzdorning ushbu davrda amalga oshirgan bitimlari va boshqaruv organlarining harakatlari tahlil qilinadi. Bu tahlil bitimlar va qarzdor harakatlarining qonuniyligi, bozor sharoitlariga mosligi hamda qarzdorga zarar yetkazgan holatlarni aniqlashga qaratiladi. Sezilarli yomonlashish deganda – biror choraklik davrda ko'rsatkichlarning pasayish sur'ati o'rganilayotgan davrdagi o'rtacha pasayish sur'atidan oshgan holat sifatida tushuniladi.

Qarzdorning bitimlarini tahlil qilishda bitimlar va boshqaruv organlarining harakatlari qonuniyligi, bozor sharoitlariga mos kelmagan shartlarda tuzilgan bitimlar, va qarzdorning to'lovga qobiliyatsizligiga yoki ko'payishiga sabab bo'lgan bitimlar aniqlanadi. Barchasini birma-bir izohlaydigan bo'lsak, bozor sharoitlariga mos kelmagan bitimlar deganda qarzdorning aktivlarini kam likvidli aktivlarga almashtirish yoki mol-mulkni boshqa shaxsga berish bo'yicha bitimlar, foyda keltirmaydigan va qarzdorning xo'jalik faoliyatini to'xtatgan oldi-sotdi bitimlar, mol-mulk bilan ta'minlanmagan majburiyatlar yoki likvid bo'lmagan mol-mulk sotib olishga olib kelgan bitimlar tuzish, shuningdek ba'zi majburiyatlarni foyda keltirmaydigan shartlarda boshqa majburiyatlar bilan almashtirish bitimlari tushuniladi. Shuningdek, qarzdor uchun oldindan ma'lum bo'lgan foyda keltirmaydigan shartlar quyidagilar deganda bozor sharoitlariga nisbatan narxlarning oshishi yoki pasayishi, to'lov muddatlari va shakllarining qarzdor uchun noqulayligi, mol-mulkni boshqa shaxsga berish yoki unga majburiyat yuklash tushuniladi, agarda qarzdorlik miqdori kamaymagan bo'lsa.

Jinoyat kodeksining 181¹-moddasida nazarda tutilgan qilmish moddiy tarkibli jinoyat hisoblanadi. Ya'ni, jinoyat faqat uning natijasida oqibati kelib chiqsagina javobgarlik kelib chiqadi. Jinoyat oqibatga yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxsning barqaror iqtisodiy nochorligiga olib kelish kreditorlarga ko'p miqdorda zarar yetkazish hisoblanadi. Yakka tartibdagi tadbirkor yoki yuridik shaxsning barqaror iqtisodiy nochorligi – bu iqtisodiy sudlar tomonidan ularning majburiyatlarini to'la bajarishga qodir emasligi e'tirof etilgan holatidir.

O'zbekiston Respublikasining "To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida"gi Qonuniga ko'ra [4], kreditorlar qarzdor pul majburiyatlari bo'yicha yoki soliqlar hamda yig'imlar bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish yuzasidan qaysi yuridik yoki jismoniy shaxslar oldida javobgar bo'lsa, ayni shu yuridik yoki jismoniy shaxslardir. Shu bilan birga, qarzdorning shaxsiy hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zarar uchun javobgar bo'lgan shaxslar ham kreditor sifatida hisoblanadi.

Mazkur jinoyatning subyekti maxsus subyekt hisoblanadi. Ya'ni jinoyatning subyekti umumiy ravishda jismoniy shaxs bo'lishi, aqli raso va kamida 16 yoshga to'lgan bo'lishi talab etiladi va bundan tashqari, jinoyat sodir etuvchi shaxs yakka tartibdagi tadbirkor, yuridik shaxsning mansabdor shaxsi, yuridik shaxs muassisi yoki ishtirokchisi, hamda mol-mulking mulkdori bo'lishi talab etiladi. Yakka tartibdagi tadbirkor esa tadbirkorlik faoliyatini yuridik shaxs tashkil etmagan holda amalga oshiradigan, davlat ro'yxatidan yakka tartibdagi tadbirkor sifatida o'tgan jismoniy shaxs hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 180 va 181-moddalari xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qilinadigan moliyaviy jinoyatlarni tartibga soladi. Ushbu moddalarda nazarda tutilgan qilmishlar bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ularning mohiyati va jinoyat tarkibiy elementlari jihatidan sezilarli farqlar mavjud.

Xususan, Jinoyat kodeksining 181-moddaga binoan to'lovga qobiliyatsizlikni yashirish jinoyati subyektning haqiqiy moliyaviy holatini qasddan yashirishga qaratilgan. Xo'jalik yurituvchi subyekt haqiqatda o'z majburiyatlarini bajara olmaydi, lekin bu holatni yashirish uchun noto'g'ri ma'lumotlar taqdim qiladi. Natijada, kreditorlar zarar ko'radi. Shu sababli, jinoyatning asosiy mohiyati haqiqatni qasddan yashirishdir.

Jinoyat kodeksining 180-moddasiga binoan soxta to'lovga qobiliyatsizlik jinoyati esa subyekt ataylab haqiqatga to'g'ri kelmaydigan e'lon beradi. Bunda xo'jalik yurituvchi subyekt aslida o'z majburiyatlarini bajarishga qodir bo'lishiga qaramay, ularni bajarishdan bo'yin tovlab, o'zini to'lovga qobiliyatsiz deb e'lon qiladi. Bu harakat natijasida kreditorlarga zarar yetadi. Jinoyatning mohiyati – soxta ko'rsatish va ataylab noto'g'ri e'lon berishdir.

Subyektning xatti-harakati ikki jinoyatda ham farq qiladi. 181-moddada jinoyat sodir etuvchi shaxs moliyaviy qobiliyatsiz bo'lib, bu holatni yashiradi, 180-moddada esa shaxs moliyaviy jihatdan to'lovga qodir bo'lishiga qaramay, ataylab harakatlar orqali kreditorlarga zarar yetkazadi.

Rivojlangan davlatlarda to'lovga qobiliyatsizlik ko'pincha iqtisodiy jarayon sifatida tartibga solingan bo'lsa-da, uning qasddan yashirilishi yoki soxtalashtirilishi alohida jinoyat sifatida belgilanadi. Bu yondashuv to'lovga qobiliyatsizlik jarayonining adolatli, shaffof va kreditorlar manfaatlariga zarar yetkazmasdan amalga oshirishini ta'minlashga qaratilgan. Bunday jinoyatlar xalqaro huquqiy tizimlarda jiddiy jazolar bilan jazolanadi, chunki ular bozorlarga bo'lgan ishonchni susaytiradi va moliyaviy barqarorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'pgina Yevropa Ittifoqi davlatlarida bankrotlik va qasddan to'lovga qobiliyatsizlik tartibi huquqiy asosga ega. Yevropa ittifoqi doirasida a'zolar aktivlarni bo'lishdan oldin yashirish, aktivlarni noto'g'ri taqsimlash kabi xatti-harakatlarni oldini olishga qaratilgan yagona qoidalar bo'yicha hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha yo'nalishlar ishlab chiqilmoqda. Bunga misol sifatida 2025-yil noyabrda qabul qilingan yechim loyihasini keltirishimiz mumkin. Unda korxonalar moliyaviy qiyinchilikni anglashi bilan uch oy ichida to'lovga qobiliyatsizlik ishini ochish majburiyati kiritiladi va aktivlarni yashirishga qarshi qattiq qoidalar joriy etiladi. Bu holatlar jinoyatlarni kamaytirishga ham xizmat qiladi. [5]

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti tomonidan olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda to'lovga qobiliyatsizlik tartiblari turlicha bo'lib, ayrim davlatlarda bankrotlik tizimi qanchalik puxta yaratilganiga qarab jinoyat holatlari farq qiladi. Masalan, Kanada, Avstraliya va AQSh kabi davlatlar odatda bizneslar va tadbirkorlik bankrotligini boshqarish bo'yicha qulay va shu bilan birga xatarlarga qarshi mexanizmlarga ega. Bular to'lovga qobiliyatsizlikka choralari, kreditorlar huquqlarini himoya qilish va sud tartibida tezkor hal etish choralari o'z ichiga oladi. Bunday tizimlar jarayonlarni kechiktirmaslik va aktivlarni noto'g'ri yashirishning oldini olishga imkon beradi. [6]

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti yondashuvida bir qancha mamlakatlar boshqalarga nisbatan bankrotlik rejimi samarali baholanadi. Masalan, Germaniya, Daniya, Finlyandiya, Shvetsiya kabi davlatlarda barqaror moliyaviy aktivlar, tezroq sud protseslarini o'tkazish hamda shu bilan birga bankrotlikka mexanizmlari – ya'ni erta ogohlantirish va qayta tuzish rejimlari mavjudligi sababli bankrotlik jinoyatlarining ko'rsatkichlari past bo'lishi kuzatiladi. Bu yondashuvlar kreditorlar va qarzdorlar uchun shaffof mexanizmlarni yaratib, qasddan nohaq xatti-harakatlarni kamaytiradi.

Xalqaro darajada chegaralararo bankrotlik bo'yicha BMT Xalqaro Savdo Komissiyasining model qonuni 23 dan ortiq yurisdiksiyada qabul qilinib, moliyaviy jinoyatlar va aktivlarni yashirish holatlarini ikki yoki undan ortiq davlatlararo bog'liq holatlarda ham hal etishda qo'llanmoqda. Bunday mexanizmlar davlatlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytiradi va sudlar hamda kreditorlar uchun aktivlarni yashirish holatlarini aniqlashni qulaylashtiradi. [7]

Umuman olganda, jinoyat darajasi past bo'lgan davlatlarda hujjatlar va moliyaviy hisobotlar uchun qat'iy talablar, erta ogohlantirish, kreditorlar huquqlarini himoya qilish mexanizmlari, sud tomonidan tezkor va shaffof hal etish jarayonlari, hamda moliyaviy aktivlarni yashirishga qarshi maxsus normalar samarali ishlamoqda. Bunday to'liq tizimlar qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish holatlarini kamaytiradi va kreditorlar barqaror himoya topadi.

Amerika Qo'shma Shtatlarida to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish bilan bog'liq jinoyat AQSH jinoyat kodeksi orqali tartibga solinadi. Federal darajada "bankrotlik firibgarligi" deb nomlangan bu jinoyat kodeksining 18-paragrafi, 152–157 moddalar bilan tartibga solinadi. Mazkur qoidalarga ko'ra, moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish, aktivlarni yashirish yoki hujjatlarda noto'g'ri ma'lumot keltirish orqali kreditorlarga zarar yetkazish jinoyat sifatida tan olinadi.

AQShda bunday jinoyat sodir etilsa, aybdorlar uchun jarima, moliyaviy jazolar, hamda ayrim holatlarda ozodlikdan mahrum qilish jazo choralari belgilangan. Sanksiyaga ko'ra ushbu jinoyatda aybdor shaxs 20 yilgacha ozodlikdan mahrum etilishi mumkin. Bu tartib bankrotlik jarayonining ochiqligi va adolatini ta'minlashga xizmat qiladi. [8]

Buyuk Britaniyada bankrotlik huquqi 1986-yilda qabul qilingan "Bankrotlik to'g'risidagi akt" orqali tartibga solinadi. Ushbu qonun to'lovga qobiliyatsizlik masalalarini belgilabgina qolmay, bankrotlik jarayonida firibgarlik va noto'g'ri boshqaruv kabi jinoyatlarni ham belgilab beradi. Sud amaliyotida bu turdagi jinoyatlar kreditorlarga zarar yetkazish maqsadida shaxs yoki yuridik shaxs

tomonidan moliyaviy aktivlarni noto'g'ri taqsimlash yoki yashirish orqali amalga oshirilgan xatti-harakatlar sifatida baholanadi. Bunday jinoyatlar bo'yicha aybdorlar nafaqat jazo, balki sud qarori bilan direktorlik lavozimidan cheklanish kabi qo'shimcha jazolarga ham tortiladi.

Germaniyada to'lovga qobiliyatsizlik bilan bog'liq jinoyat huquqi aynan jinoyat kodeksida tartibga solingan. Bu tizim to'lovga qobiliyatsizlik jarayonida aktivlarni yashirish, hujjatlarni soxtalashtirish yoki buxgalteriya ma'lumotlarini noto'g'ri ko'rsatish kabi holatlarni qamrab oladi. Masalan, mol-mulkni yashirib yoki noto'g'ri hisobot berib kreditorlar manfaatlariga zarar yetkazilsa jinoyat sifatida baholanadi. Bunday jinoyatlar bo'yicha aybdorlar uchun jarima yoki ozodlikdan mahrum qilish jazo choralari, shuningdek professional faoliyatdan cheklanish choralari qo'llanadi, bu huquqiy tizimning bankrotlik sohasida firibgarlikni keskin kamaytirishga intilishini ko'rsatadi. [9]

Fransiyada bankrotlik bilan bog'liq firibgarlik Savdo kodeksi asosida tartibga solinadi. Bu qonunchilik bo'yicha hujjatlarni soxtalashtirish, aktivlarni yashirish yoki noto'g'ri hisobot orqali kreditorlarga zarar yetkazish jinoyat hisoblanadi. Jinoyat aniqlangan taqdirda aybdorlar uchun 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish va jarima kabi jazolar berilishiga sabab bo'ladi. [10]

Xitoyda esa to'lovga qobiliyatsizlik qonunchiligi jinoyat kodeksi bilan mustahkamlangan. [11] Aktivlarni yashirish yoki moliyaviy hisobotlarni soxtalashtirish uchun 7 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosiga tortish mumkin, bu mamlakatning bankrotlik sohasidagi qat'iy siyosatini aks ettiradi.

Rivojlangan davlatlarda bankrotlik qonunlari ko'pincha oldindan ogohlantirish tizimlarini ham o'z ichiga oladi. Bu tizimlar tashkilot balanslaridagi o'zgarishlar, aktivlarning pasayishi yoki majburiyatlarining o'sish belgilarini erta aniqlash orqali moliyaviy qiyinchilik holatlarini oldindan aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, Yevropa Ittifoqi muayyan davlatlarida bankrotlik alomatlarini erta aniqlash tizimlari yaxshi ishlaydi, bu esa tashkilotlarni faoliyatni to'xtatishdan oldin moliyaviy holatni tuzatish yoki qayta tuzish choralari ko'rishga undaydi. Bunday tizimlar ham kreditorlarning manfaatlarini himoya qilish, ham bu kabi jinoyatlarni oldini olishga yordam beradi. [12]

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, to'lovga qobiliyatsizlik bilan bog'liq jinoyatlar nafaqat iqtisodiy jarayon, balki jiddiy jinoyat sifatida tartibga solingan. Rivojlangan davlatlar bu yo'nalishda qonunchilikni qat'iy belgilab, qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish harakatlari uchun alohida jazo choralari joriy qilgan. Ko'pgina yurisdiksiyalarda bankrotlik firibgarligi aniqlangan taqdirda, aybdorlar ozodlikdan mahrum qilish, moliyaviy jarima va professional faoliyatdan cheklanish kabi choralarga tortiladi. Bu choralar nafaqat jinoyatchilarni jazolashga, balki kelgusida bunday xatti-harakatlarning oldini olishga ham xizmat qiladi. [13]

Moliyaviy shaffoflik, avvaldan ogohlantirish tizimlari va kompaniya boshqaruv organlarining mas'uliyati kuchaytirilgan tizimlar bu kabi jinoyatlarni erta bosqichda aniqlanishini ta'minlaydi. Bu esa kreditorlar manfaatlarini himoya qilish va iqtisodiy barqarorlikni saqlashda muhim vosita hisoblanadi. [14]

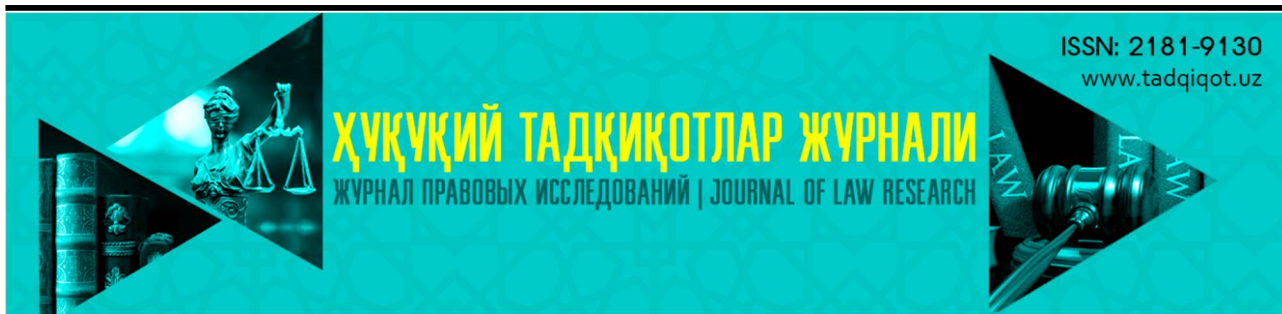
Shu bilan birga, xalqaro tajribalar bizning mamlakatimiz uchun ham qimmatli yo'l-yo'riqdir. To'lovga qobiliyatsizlik bilan bog'liq jinoyatlarni oldini olish va jazolash tizimi dastlabki bosqichdan — tashkilot moliyaviy holatini shaffof va qonuniy usulda boshqarishdan boshlanishi zarur.

Umuman olganda, to'lovga qobiliyatsizlik masalalarida xalqaro tajribadan foydalanish, qonunchilikni yanada mukammallashtirish va amaliy choralarni kuchaytirish orqali iqtisodiy jinoyatlar xavfini sezilarli darajada kamaytirish mumkin.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. (Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. – Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan). <https://lex.uz/docs/111453>
2. O'zbekiston Respublikasining "To'lovga qobiliyatsizlik to'g'risida"gi Qonuni. (Law of the Republic of Uzbekistan "On Insolvency". – Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan). <https://lex.uz>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2013-yil 14-avgustdagi 224-son qarori "Soxta to'lovga qobiliyatsizlik, to'lovga qobiliyatsizlikni yashirish va qasddan to'lovga qobiliyatsizlikka olib kelish alomatlarini aniqlash qoidolari to'g'risida". (Resolution of the Cabinet

- of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 224 of 14 August 2013 “On Approval of the Rules for Identifying Signs of False Insolvency, Concealment of Insolvency and Intentional Insolvency”. – Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan). <https://lex.uz/docs/2211467>
4. O‘zbekiston Respublikasining Iqtisodiy protsessual kodeksi. (Economic Procedural Code of the Republic of Uzbekistan. – Oliy Majlis of the Republic of Uzbekistan). <https://lex.uz/docs/3527303>
5. Yevropa Ittifoqi. To‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risidagi qonunchilikni uyg‘unlashtirish tashabbusi (2025). (European Union Insolvency Laws Harmonisation Initiative (2025). – European Union). <https://www.reuters.com/business/finance/eu-agrees-harmonise-eu-insolvency-laws-enhance-cross-border-investments-capital-2025-11-20>
6. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti. Turli mamlakatlarda to‘lovga qobiliyatsizlik tizimlarini loyihalash. (OECD. Design of Insolvency Regimes Across Countries. – OECD Publishing, 2018). <https://www.oecd.org/publications/design-of-insolvency-regimes-across-countries-2018-9789264301234-en.htm>
7. BMT Xalqaro savdo huquqi komissiyasi. Transchegaraviy to‘lovga qobiliyatsizlik bo‘yicha Namunaviy qonun. (UNCITRAL Model Law on Cross-Border Insolvency. – United Nations, 1997). https://uncitral.un.org/en/texts/insolvency/modellaw/cross-border_insolvency
8. AQSh Jinoyat kodeksi, 18-sarlavha, 152–157-moddalar. (United States Code Title 18. §§ 152–157 (Bankruptcy Fraud). – United States Congress). <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/18/part-I/chapter-9>
9. Germaniya Federativ Respublikasining Jinoyat kodeksi. (Strafgesetzbuch (German Criminal Code). – Federal Republic of Germany). https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/
10. Fransiya Respublikasining Savdo kodeksi. (Code de commerce (French Commercial Code). – French Republic). https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379
11. Xitoy Xalq Respublikasining Jinoyat kodeksi. (Criminal Law of the People’s Republic of China. – National People’s Congress of China). <http://www.npc.gov.cn/englishnpc/c23934/202012/>
12. Yevropa Parlamenti va Kengashining 2019-yil 20-iyundagi 2019/1023-son Direktivasi (preventiv restrukturizatsiya tizimlari to‘g‘risida). (Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32019L1023>
13. Buyuk Britaniyaning 1986-yilgi “To‘lovga qobiliyatsizlik to‘g‘risida”gi Akti. (Insolvency Act 1986. – United Kingdom Parliament). <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/45>
14. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti. Korporativ boshqaruv va to‘lovga qobiliyatsizlik tizimlari bo‘yicha hisobotlar. (OECD Corporate Governance and Insolvency Framework Reports. – OECD Publishing). <https://www.oecd.org/corporate/>

Хамидов Нурмухаммад Ориф угли,
Исполняющий обязанности профессора кафедры уголовного права,
криминологии и противодействия коррупции Ташкентского
государственного юридического университета,
Доктор философии по юридическим наукам (PhD)
E-mail: hamidov-2018@list.ru

ТОРГОВЛЯ ЛЮДЬМИ КАК ФОРМА ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ: ПОНЯТИЕ, СОЦИАЛЬНАЯ ОПАСНОСТЬ И УГОЛОВНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ

For citation: Khamidov Nurmukhammad Orif ugli. HUMAN TRAFFICKING AS A FORM OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME: CONCEPT, SOCIAL DANGER, AND CRIMINAL LAW COUNTERMEASURES. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АННОТАЦИЯ

В статье проводится комплексный уголовно-правовой анализ понятия торговли людьми как одной из наиболее опасных форм транснациональной организованной преступности. Раскрывается социальная природа и повышенная общественная опасность данного преступления, посягающего на свободу, честь и достоинство личности. Исследуются национальные и международно-правовые подходы к определению торговли людьми, включая положения Уголовного кодекса Республики Узбекистан и международных конвенций. Особое внимание уделяется проблемам квалификации деяния, содержанию признаков эксплуатации, а также соотношению понятий «эксплуатация» и «использование». Анализируются механизмы совершения преступлений, совершаемых организованными преступными группами, а также факторы, способствующие их транснациональному характеру. На основе теоретических положений и материалов судебной практики обосновывается необходимость дальнейшего совершенствования уголовного законодательства и усиления превентивных мер противодействия торговле людьми в условиях глобализации.

Ключевые слова: транснациональная организованная преступность; эксплуатация; уголовная ответственность; социальная опасность; вербовка; принудительный труд; международно-правовое регулирование; противодействие преступности.

Хамидов Нурмухаммад Ориф ўгли,
Тошкент давлат юридик университети
Жиноят ҳуқуқи, криминология ва коррупцияга қарши
курашиш шўбаси профессори вазифасини бажарувчиси,
Юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)
E-mail: hamidov-2018@list.ru

ОДАМ САВДОСИ — ТРАНСМИЛЛИЙ УЮШГАН ЖИНОЯТЧИЛИК ШАКЛИ СИФАТИДА: ТУШУНЧАСИ, ИЖТИМОЙ ХАВФЛИЛИГИ ВА ЖИНОЯТ- ҲУҚУҚИЙ ҚАРШИ КУРАШ МАСАЛАЛАРИ

АННОТАЦИЯ

Мақолада одам савдоси трансмиллий уюшган жиноятчиликнинг энг хавфли кўринишларидан бири сифатида комплекс жиноят-ҳуқуқий таҳлил қилинади. Ушбу жиноятнинг шахс эркинлиги, шаъни ва кадр-қиммати тажовуз қилувчи ижтимоий хавфли табиати очиб берилади. Одам савдоси тушунчасининг миллий ва халқаро ҳуқуқий манбалардаги таърифлари, хусусан Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси ҳамда халқаро конвенциялар нормалари асосида таҳлил этилади. Мақолада эксплуатация тушунчасининг мазмуни, уни “фойдаланиш” атамаси билан нисбати, жиноятни квалификация қилиш муаммолари ҳамда уюшган жиноий гуруҳлар томонидан содир этилиш механизмлари ёритилади. Шунингдек, глобаллашув шароитида одам савдосининг трансмиллий хусусияти ва унинг олдини олишга қаратилган жиноят-ҳуқуқий ҳамда превентив чораларни такомиллаштириш зарурати илмий асосланади.

Калит сўзлар: трансмиллий уюшган жиноятчилик; эксплуатация; жиноий жавобгарлик; ижтимоий хавфлилик; ёллаш; мажбурий меҳнат; халқаро-ҳуқуқий тартибга солиш; жиноятчиликка қарши кураш.

Khamidov Nurmukhammad Orif ugli,

Acting Professor of the Department of Criminal Law, Criminology
and Anti-Corruption of Tashkent State University of Law,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law
E-mail: hamidov-2018@list.ru

HUMAN TRAFFICKING AS A FORM OF TRANSNATIONAL ORGANIZED CRIME: CONCEPT, SOCIAL DANGER, AND CRIMINAL LAW COUNTERMEASURES

ANNOTATION

This article provides a comprehensive criminal law analysis of human trafficking as one of the most dangerous forms of transnational organized crime. The study examines the social nature and heightened public danger of this offense, which infringes upon individual freedom, honor, and human dignity. National and international legal definitions of human trafficking are analyzed, including the provisions of the Criminal Code of the Republic of Uzbekistan and relevant international conventions. Special attention is paid to the legal interpretation of exploitation, its distinction from the concept of “use,” issues of legal qualification, and the mechanisms by which organized criminal groups commit such offenses. The transnational character of human trafficking in the context of globalization is also examined. The article substantiates the need for further improvement of criminal legislation and strengthening preventive measures aimed at combating human trafficking.

Keywords: transnational organized crime; exploitation; criminal liability; social danger; recruitment; forced labor; international legal regulation; crime prevention.

В Узбекистане наше государство постепенно принимает конкретные меры по борьбе с незаконной эксплуатацией людей, их незаконной трудовой миграцией и торговлей людьми. Однако одной из форм организованной транснациональной преступности, которая сегодня быстро развивается, является незаконная эксплуатация людей и торговля людьми[1].

Эта проблема многогранна, и для ее решения необходим многогранный подход. Это преступление, известное как торговля людьми, похоже на высокодоходные преступления, связанные с оружием, наркотиками или психотропными веществами, и отличается тем, что организованная преступная деятельность в этой области приносит большую прибыль, а методы ее осуществления крайне секретны и опасны.

В этой связи мы согласны с мнением адвоката А. Шарофутдинова о том, что совершение этих преступлений не только нарушает честь и достоинство человека, но и наносит огромный ущерб репутации нашего государства на международной арене[2].

Следует подчеркнуть, что торговля людьми является одной из крупнейших глобальных проблем сегодня. По мнению адвоката М.А. Раджабовой, три наиболее опасных вида транснациональной организованной преступности «унаследованы» от прошлого века к XXI веку: терроризм и использование насилия под видом религии, то есть экстремистские, фундаменталистские и сепаратистские нападения. Далее следует наркобизнес, а последними — крупные преступные организации, занимающиеся торговлей людьми[3].

Торговля людьми — это широко распространенное преступление, совершаемое во всех странах мира. Это объясняется тем, что данное преступление является третьим по социальной опасности деянием в мире по уровню дохода. Оно ограничивает свободу существа, называемого человеком, и попирает его достоинство. Поэтому необходимо выявлять преступление, связанное с торговлей людьми, демонстрировать неизбежность наказания путем привлечения к уголовной ответственности лиц, совершивших это преступление, предотвращать его, минимизировать его последствия насколько это возможно и принимать превентивные меры в отношении жертв торговли людьми.

Торговля людьми — это очень опасный и унижительный вид преступной деятельности. Унижение проявляется в том, что это преступление совершается в формах, схожих с рабством. Кроме того, оно приобретает унижительный характер из-за того, что связано с эксплуатацией человека, его продажей как «товар» и получением дохода за счет использования человеческого фактора.

Английское название этой деятельности без изменений перешло во многие языки мира. В частности, в международном уголовном праве для обозначения этого вида преступной деятельности используется термин «trafficking». Фактически, «trafficking» происходит от латинского слова «traffiso», которое впервые вошло в обиход благодаря итальянцам. Слово «traffico» в итальянском языке используется в значении «торговля», «торговля»[4]. Первоначально этот термин использовался в форме «торговля табаком», что означало торговлю табаком. Позже итальянцы стали называть это сокращенно «traffico». Действительно, слово «trafficker», то есть лавочник, который продает, происходит от этого корня[5].

Определение торговли людьми и ответственности за это преступление дано в статье 135 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, и в связи с принятием Закона Республики Узбекистан «О борьбе с торговлей людьми» от 17 апреля 2008 года эта статья была включена в Уголовный кодекс Республики Узбекистан в новой редакции.

Предыдущая редакция статьи 135 Уголовного кодекса Республики Узбекистан предусматривала ответственность только за вербовку лица обманным путем с целью эксплуатации и не охватывала комплекс уголовных деяний, связанных с торговлей людьми, упомянутых в международных правовых документах. Такая ситуация не могла обеспечить на практике полную защиту свободы, чести и достоинства граждан. Более того, в отличие от Конвенции ООН 1949 года о торговле людьми в целях проституции, новая редакция статьи 135 Уголовного кодекса Республики Узбекистан предусматривает конкретную ответственность за эксплуатацию людей в любых целях[6].

Преступление, связанное с торговлей людьми, как это предусмотрено статьей 135 Уголовного кодекса Республики Узбекистан, является одним из преступлений против свободы, чести и достоинства людей.

Торговля людьми, то есть покупка и продажа человека, а также вербовка, транспортировка, передача, сокрытие или получение человека с целью эксплуатации, является социально опасным преступлением, включающим такие действия, как похищение, применение силы или угрозы применения силы или иные формы принуждения группой лиц, в предварительном сговоре, с использованием своего служебного положения, переправка жертвы через государственную границу Республики Узбекистан или незаконное задержание

ее за границей, использование поддельных документов, получение, сокрытие или уничтожение документов, подтверждающих личность жертвы, отсечение человеческих органов и их пересадка другому лицу [7].

Торговля людьми — это форма транснациональной организованной преступности, которая угрожает человеку, его чести, достоинству, мирной жизни и будущему, и вызывает большую озабоченность и тревогу у всех из-за своей безграничности и того факта, что она в основном привлекает молодежь и женщин.

В качестве примера, по данным Организации Объединенных Наций, только в 2014 году 51% жертв торговли людьми во всем мире составляли женщины, 21% — мужчины, 20% — несовершеннолетние и 8% — дети[8].

И.Б. Фазилов определяет торговлю людьми следующим образом: «Торговля людьми — это вербовка, транспортировка, получение, укрывательство или удержание лица с целью совершения незаконной сделки или с целью эксплуатации»[9].

Конвенция против транснациональной организованной преступности, принятая Генеральной Ассамблеей ООН в резолюции 55/25 от 15 ноября 2000 года (данный международный документ был ратифицирован Республикой Узбекистан 28 июня 2001 года), определяет торговлю людьми следующим образом: «Торговля людьми означает вербовку, транспортировку, передачу, укрывательство или иные средства эксплуатации лиц с применением силы или иных средств принуждения, кражи, мошенничества, обмана, злоупотребления властью или положением власти, похищения лиц. Она включает в себя задержание лица с целью эксплуатации с применением силы (с применением силы или угрозы силы), а также злоупотребление властью, а также задержание лица против его воли в условиях рабства, независимо от того, получает он плату или нет[11].

Международное сообщество оценивает торговлю людьми как акт, представляющий угрозу благополучию личности, семьи и общества[2].

Согласно вышеизложенному В соответствии с определениями и понятиями, торговля людьми включает следующие действия:

- а) похищение людей с целью их эксплуатации с применением физической силы, психологического воздействия, обмана, мошенничества;
- б) вербовка, транспортировка, передача, укрывательство или прием похищенных или обманутых людей;
- в) заманивание человека путем предложения ему финансовой выгоды, использование его финансовых трудностей;
- г) злоупотребление властью для создания благоприятных условий для торговли людьми;
- д) использование проституток для осуществления торговли людьми;
- е) склонение детей и женщин к использованию своих родственников (родителей, опекунов или попечителей, мужей или жен или других близких родственников) за деньги;
- ж) изъятие человеческих органов или тканей;
- з) совершение действий, которые помещают человека в состояние рабства или подневольного состояния.

Торговля людьми означает вербовку, транспортировку, передачу, укрывательство или прием человека с целью покупки, продажи или эксплуатации человека.

Закон Республики Узбекистан «О борьбе с торговлей людьми» от 17 апреля 2008 г.[13] определяет «торговлю людьми» как действия (формы действий) «вербовки», «перевозки», «перемещения», «сокрытия», «приема».

То есть, согласно статье 3 Закона, торговля людьми — это вербовка, перевозка, перемещение, укрывательство или прием лиц посредством угрозы или применения силы или иных форм принуждения, похищения, обмана, мошенничества, злоупотребления властью или положением уязвимости, или предоставления платежей или выгод с целью получения согласия лица, осуществляющего контроль над другим лицом, с целью эксплуатации. Эксплуатация человека означает эксплуатацию проституции других лиц или иные формы

сексуальной эксплуатации, принудительный труд или услуги, рабство или практики, аналогичные рабству, недобровольный труд или изъятие человеческих органов или тканей.

В этой связи, если обратиться к некоторым терминам, встречающимся в торговле людьми, юридический термин «наем людей с целью эксплуатации» на узбекском языке, часто используемый в торговле людьми, не может считаться полностью соответствующим его русскому тексту. В частности, слово «эксплуатация» в русском варианте используется как «использование» на узбекском языке. Слово «использование» в лексическом смысле означает добровольное привлечение к какому-либо полезному виду труда. «Эксплуатация» — это использование человеческой силы, принудительный труд в результате присвоения продуктов труда других людей владельцами средств производства[14].

Таким образом, слово «эксплуатация» совершенно отличается по значению и содержанию от слова «использование». Поэтому, на наш взгляд, при выражении понятия этого преступления на узбекском языке уместно использовать слово «эксплуатация». Таким образом, в восьмом разделе Уголовного кодекса Республики Узбекистан, озаглавленном «Правовое значение терминов», эксплуатация людей определяется как «эксплуатация проституции других лиц или иные формы сексуальной эксплуатации их, принудительный труд или услуги, рабство или практики, подобные рабству, недобровольный труд или изъятие человеческих органов или тканей».

В этой связи, если обратиться к понятию «вербовка», то во многих юридических текстах при обсуждении этого преступления некоторые ученые используют понятие «контрабанда людей» вместо понятия «вербовка людей»[15].

На наш взгляд, понятие «контрабанда людей» некорректно, поскольку это преступление конкретно определено в статье 246 Уголовного кодекса Республики Узбекистан. Согласно ей, предметом контрабанды являются высокотоксичные, ядовитые, радиоактивные, взрывчатые вещества, взрывные устройства, оружие, огнестрельное оружие или боеприпасы, а также наркотические средства или психотропные вещества, или материалы, пропагандирующие религиозный экстремизм, сепаратизм и догматизм. Поэтому мы не можем считать правильным напрямую включать человека в это преступление. Кроме того, торговля людьми, то есть купля-продажа человека, представляет собой отдельное уголовное преступление.

Российские правоведы по-разному толкуют преступление эксплуатации людей. В частности, В.Б. Шакин подчеркивает, что сущностью такого преступления является законное или незаконное вывоз человека с территории государства с целью будущей торговли людьми или сексуальной эксплуатации[16]. Однако мы частично согласны с этим мнением, поскольку преступления этого типа, наряду с вышеуказанными случаями, чаще всего совершаются путем обмана, злоупотребления доверием жертвы, и мы считаем, что обманутое лицо может быть вовлечено не только в сексуальную эксплуатацию, но и в любой вид принудительного труда.

По мнению Е.В. Евстифеевой, «все действия в форме принудительного труда, вербовки в сексуальных целях, физических и психических пыток являются необходимыми признаками преступления торговли людьми»[17].

Это определение также неполное, поскольку, во-первых, будущая торговля людьми может быть совершена только после того, как они были первоначально завербованы для эксплуатации. Во-вторых, жертв, завербованных вербовщиками, не всегда продают, а скорее сами вербовщики могут эксплуатировать жертв.

Узбекский исследователь И.Ю. Фазилов также высказал свое мнение по этому вопросу, предложив дополнить положение первой части статьи 135 Уголовного кодекса Республики Узбекистан словами «Задержание лица с целью эксплуатации»[18].

В качестве примера из судебной практики в этом отношении можно привести гражданина Д., жителя города Самарканда, который с целью эксплуатации граждан Республики Узбекистан в сексуальных целях в Турции сформировал группу с гражданами Н. и Б. и заранее вступил в преступный сговор. В начале апреля 2017 года гражданин Д. переписывался с гражданином М., проживающим по адресу: 2/70, квартира 25, Наманганская область, город Наманган, через интернет-

сайт «Телеграм», сообщая ему, что может позаботиться о ребенке своего друга Н. в Турции. 27 апреля 2017 года, когда гражданин М. прилетел в Турцию по маршруту «Ташкент-Стамбул», Д. встретил его и передал гражданам Н. и Б. для вступления в сексуальные отношения с турецкими гражданами за плату, после чего гражданин Н. конфисковал паспорт и обратный билет гражданина М. в Узбекистан, потребовал от нее заняться проституцией или заплатить 2200 долларов в случае отказа, незаконно задержал ее в квартире в Стамбуле, избивал, применял насилие и угрожал ей насилием, а также принуждал к проституции с 27 апреля 2017 года по 19 мая 2017 года[19].

Совершение социально опасного деяния, характеризующегося как торговля людьми, является сложным и длительным процессом. Учитывая, что это преступление рассматривается как отдельная форма организованной преступности в международном масштабе, оно является социально опасным наряду с терроризмом, незаконным оборотом оружия, торговлей людьми, агрессией и геноцидом.

По данным Ю.М. Буряк, торговля людьми чаще всего совершается организованными преступными группами и имеет международный характер. Они разработали механизм совершения такого преступления, который принимает следующие формы: 1) вербовка жертв преступлений; 2) оформление необходимых документов для их высылки за границу; 3) перемещение их внутри страны или для высылки за границу; 4) использование методов эксплуатации завербованных. Эти методы включают: а) создание экономической зависимости; б) конфискацию паспорта или удостоверения личности жертвы; в) запрет на осуществление личных прав; г) запрет на прохождение медицинского осмотра; д) запугивание или оказание различных форм давления на членов семьи; е) физическое и психологическое давление на завербованного; ж) приучение к употреблению алкоголя или наркотиков; 5) отправка их обратно в страну происхождения или продажа другому вербовщику[20].

Рост числа случаев торговли людьми и торговли людьми в целях эксплуатации во всем мире объясняется рядом факторов, включая глобализацию торгово-экономических отношений, ухудшение социально-экономического положения женщин в обществе, высокую прибыльность «бизнеса», связанного с этим преступлением, медленное социально-экономическое развитие государства и, в некоторых случаях, соучастие должностных лиц в преступной деятельности[21].

Другим социально опасным аспектом торговли людьми является то, что эти преступные деяния усиливают активность не только преступных групп на территории одного государства, но и международных преступных организаций. Преступление торговли людьми постепенно, в короткие сроки, переходит от небольших и разрозненных преступных групп к высокоинтегрированным международным преступным организациям и преступным группам, а также связано с ростом международной организованной преступности, которая превратилась в сеть[22].

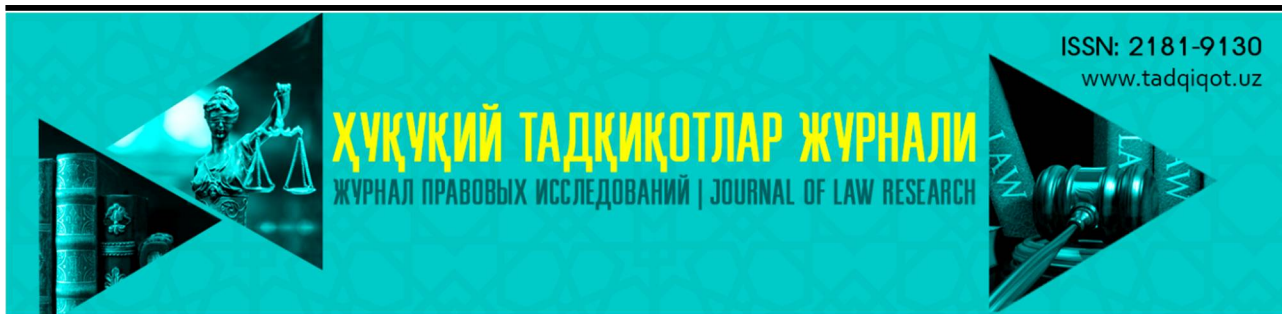
В заключение, социальная опасность торговли людьми, ее угроза национальной безопасности Республики Узбекистан и ее предотвращение требуют защиты национальным и международным законодательством.

Сноски/Иқтибослар/References:

1. Руководящие принципы по пересмотру законодательства против торговли людьми. ОБСЕ// Обзорная конференция ОБСЕ: ОБСЕ// БДИПЧ./ Украина, 2001.– С.23. (Guidelines for the revision of anti-trafficking legislation. OSCE// the Review conference of the OSCE: OSCE/ ODIHR./ Ukraine, 2001.- P. 23)
2. Шарафутдинов А.О.О работе, проводимой МВД в сфере борьбы с вербовкой людей в целях их сексуальной и иной эксплуатации. Проблемы, связанный с трафиком людей // Материалы научно – практичской конференции на тему. «Международно-правовые прблемы борьбы с торговлей людьми». Т., 2006. – Б.15. (Sharafutdinov A.O. On the work carried out by the Ministry of internal Affairs in the field of combating the recruitment of people for their sexual and other exploitation. Problems associated with the traffic of people / / Materials of scientific and practical conference on the topic. "International legal problems of combating human trafficking". Т., 2006. - p. 15)

3. Ражабова М. Инсон шаъни. Қонун ҳимоясида//. Халқ сўзи. 2008 йил, 28 март. – №62.(4472). (Rajabova M. Human dignity. Under the protection of the law//. Xalq so'zi. March 28, 2008. - №62.(4472))
4. Ражабова М.А. Жиноий жазоларни либераллаштириш: илмий амалий таҳлил. – Т.: Адолат, 2005. – Б. 89. (Rajabova M.A. Liberalization of criminal penalties: scientific practical analysis. - T.: Justice, 2005. P.89)
5. Немис тилининг изоҳли луғати. Ёўлдош Парда таржимаси. – Тошкент, 2002.– Б.48. (Explanatory Dictionary of the German language. Translation of Yuldosh Parada. - Tashkent, 2002. P. 48)
6. Рустамбоев М.Ҳ. Одам савдоси. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2009. – Б.14. (Rustamboev M.H. Human trafficking. - T.: TSIL publishing house, 2009. – p.14.)
7. Рустамбоев М.Ҳ. Одамлар савдоси учун жавобгарлик тўғрисидаги масала юзасидан. Рисола. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2008. – Б. 6. (Rustamboev M.H. On the issue of responsibility for the sale of people. The treatise. - T.: TSIL publishing house, 2008. – p.6.)
8. Human Rights and Human Trafficking UNITED NATIONS New York and Geneva, 2014.
9. Фозилов И.Ю. Одам савдосига қарши курашнинг жиноят–ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари. Юрид. фан. док. дис. – Т., 2016. – Б.77. (Fazilov I.Y Criminal, legal and criminological aspects of the fight against human trafficking. - T., 2016. – p. 77.)
10. Sally W/ Stoeker. The Rise in Human Trafficking and the Role of Organized Crime // Demokratizatsiya. Vol. 8, – № 1. Winter 2000.
11. Долголенко Т. Уголовная ответственность за торговлю людьми. Уголовное право. –2004. – № 2. – С.23-25. (Dolgolenko T. Criminal liability for human trafficking. Criminal law. -2004. - № 2. - Pp. 23-25)
12. “Одамлар савдоси ва фоҳишабозликнинг учинчи шахслар томонидан ишлатилишига қарши кураш тўғрисида”ги Конвенция. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Тўплам. – Т. Адолат. 2004. – Б-227. (Convention "On the fight against trafficking in Persons and the use of prostitution by third parties". International treaties on human rights. Collection. - T. Justice. – p.227)
13. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008 й., 16-сон, 118-модда; 2017 й., 37-сон, 978-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 24.05.2019 й., 03/19/542/3177-сон. (Collection of legislation of the Republic of Uzbekistan, 2008, 16-th, Article 118; 2017 y., 37, article 978; national database of legislation data, 24.05.2019 y., 03/19/542/3177)
14. Ражабова. М.А. Жиноий жазоларни либераллаштириш: илмий амалий таҳлил. – Т.: Адолат, 2005. – Б. 97-98. (Rajabova. M.A. Liberalization of criminal penalties: scientific practical analysis. - T.: Justice, 2005. – p.97-98)
15. Лунев В.В. Преступность XX века. Российская академия наук. Институт государства и права. Москва. – 2006. – С.596-601. (Lunev V. V. Crime of the XX century. Russian Academy of Sciences. Institute of state and law. Moscow. - 2006. - p. 596-601)
16. Шакин В.Б. Понятие криминальной эксплуатации людей. Криминальная эксплуатация в уголовном законодательстве России // Сибирский юридический вестник. – 2001.– № 3. – С.74. (Shakin V. B. the Concept of criminal exploitation of people. Criminal exploitation in the criminal legislation of Russia // Siberian legal Bulletin. - 2001.- № 3. - P. 74)
17. Евстифеева Е.В Теоретический проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми: Дис...канн. юрид. Наук.-Саратов, – 2002. – С.95. (Evstifeeva E.V Theoretical problems of criminal and legal responsibility for human trafficking; Dis. PhD the faculty of law. Sciences'.- Saratov, - 2002. - p. 95)
18. И.Ю.Фозилов. Одам савдосига қарши курашнинг жиноят–ҳуқуқий ва криминологик жиҳатлари Юрид. фан. док. дис. – Т., 2016. – Б.76. (I.Y.Fazilov. The criminal–legal and criminological aspects of the fight against trafficking in persons are the juridical ones. The DsC dis. - T., 2016. – p. 76)

19. Жиноят ишлари бўйича Самарқанд шаҳар суди архивидан. – 2017. – №-1-1032/17-сонли жиноят иши. (From the archives of the Samarkand City of criminal cases. - 2017. Number-1-1032/17)
20. Буряк Ю.М. Торговля людьми и борьба с ней. Дис.канд. наук. В.: – 2005. – С.13. (Buryak M. Y. human trafficking and the fight against it. Dis.Cand. sciences'. V.: - 2005. - P. 13)
21. Проблемы опасности, которые создает организованная транснациональная преступность в различных регионах мира. Справочный документ. Всемирная конференция на уровне министров по организованной транснациональной преступности. Неаполь, 21-23 ноября 1994. – С.26. (Challenges the dangers posed by organized transnational crime in various regions of the world. Background paper. World Ministerial conference on organized transnational crime. Naples, November 21-23, 1994. - P. 26)
22. Хомяков Н.Г. Противодействие торговле людьми и преступлениям в сфере нравственности подразделениями уголовного розыска МВД России// Предупреждение трэффика: законотворческий и правовой аспекты. Российский и международный опыт: Тез.докл. – Челябинск., 2006. – С.26-27. (Khomyakov N. G. Counteraction to human trafficking and crimes in the sphere of morality by criminal investigation units of the Ministry of internal Affairs of Russia // Prevention of traffic: legislative and legal aspects. Russian and international experience in: proc.docl. – Chelyabinsk., 2006. - Pp. 26-27)

Kurbanov Ma'rufjon Mamadaminovich,

Toshkent davlat yuridik universiteti

Jinoyat huquqi, kriminologiya va korrupsiyaga qarshi kurashish sho'bası professori vazifasini bajaruvchi

E-mail: marufjonkurbanov77@gmail.com

SUN'IY INTELLEKTDAN JINOIY MAQSADDA FOYDALANISHNING JINOYAT-HUQUQIY TAVSIFI, IJTIMOIIY-HUQUQIY MOHIYATI

For citation: Kurbanov Marufjon Mamadaminovich. CRIMINAL-LEGAL CHARACTERIZATION AND SOCIO-LEGAL NATURE OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR CRIMINAL PURPOSES. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

 <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada sun'iy intellekt texnologiyalaridan jinoiy maqsadlarda foydalanishning jinoyat-huquqiy tavsifi va uning ijtimoiy-huquqiy mohiyati kompleks ravishda tahlil qilingan. Tadqiqotda sun'iy intellekt jinoyat tarkibining mustaqil elementi sifatida emas, balki jinoyat sodir etish vositasi yoki usuli sifatida namoyon bo'lishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Muallif sun'iy intellekt orqali sodir etiladigan qilmishlarda jinoyat tarkibining obyektiv va subyektiv belgilari, ayniqsa "qilish usuli", ayb shakli hamda sabab-oqibat bog'lanishini aniqlash masalalari murakkablashishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, maqolada generativ sun'iy intellekt, deepfake texnologiyalari, algoritmik qaror qabul qilish tizimlari va avtomatlashtirilgan axborot vositalari jinoyatchilikning yangi shakllarini yuzaga keltirayotgani ta'kidlanadi. Ushbu jarayon jinoyat huquqida texnologik neytrallik prinsipini saqlagan holda, mavjud jinoyat tarkiblarini zamonaviy raqamli muhit sharoitiga mos ravishda talqin qilish zaruratini yuzaga keltiradi. Tadqiqotda sun'iy intellekt bilan bog'liq javobgarlikni belgilashda "risk-based approach", "effective control" hamda algoritmik shaffoflik konsepsiyalarining ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, transmilliy xususiyatga ega bo'lgan sun'iy intellekt orqali sodir etiladigan jinoyatlar yurisdiksiya, ekstraditsiya va xalqaro hamkorlik masalalarini murakkablashtirishi asoslangan. Muallif jinoiy javobgarlikni takomillashtirish bo'yicha normativ takliflar ishlab chiqqan bo'lib, yuqori xavfli sun'iy intellekt tizimlari uchun majburiy risk baholash, algoritmik audit, inson nazorati mexanizmini mustahkamlash hamda maxsus professional javobgarlik standartlarini joriy etish zarurligini ilgari suradi. Xulosa sifatida, sun'iy intellekt fenomeni jinoyat huquqining konseptual asoslarini inkor etmasdan, ularni zamonaviylashtirishni talab etishi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, jinoyat tarkibi, jinoyat sodir etish usuli, ayb shakli, algoritmik javobgarlik, riskka asoslangan yondashuv, transmilliy jinoyatlar, algoritmik shaffoflik, kiberjinoyatchilik.

Курбанов Маъруфжон Мамадаминович,

Исполняющий обязанности профессора сектора «Уголовное право,

криминология и противодействие коррупции»
Ташкентского государственного юридического университета
E-mail: marufjonkurbanov77@gmail.com

УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ПРЕСТУПНЫХ ЦЕЛЯХ

АННОТАЦИЯ

В статье комплексно анализируются уголовно-правовая характеристика и социально-правовая сущность использования искусственного интеллекта в преступных целях. Обосновывается, что искусственный интеллект не выступает самостоятельным элементом состава преступления, а рассматривается как средство или способ его совершения. Особое внимание уделяется трансформации объективных и субъективных признаков состава преступления, усложнению способа совершения деяния, установлению формы вины и причинно-следственной связи. Исследуются проблемы, связанные с применением генеративных технологий, deepfake, алгоритмических систем принятия решений и автоматизированных информационных инструментов, формирующих новые формы преступности. Подчеркивается необходимость сохранения принципа технологической нейтральности уголовного права при одновременной адаптации существующих норм к цифровой среде. Анализируются концепции «risk-based approach», «effective control» и алгоритмической прозрачности при определении ответственности. Отдельно рассматривается транснациональный характер преступлений, совершаемых с использованием ИИ, а также вопросы юрисдикции и международного сотрудничества. Формулируются предложения по совершенствованию уголовной ответственности, включая обязательную оценку рисков, алгоритмический аудит, усиление механизма человеческого контроля и введение специальных стандартов профессиональной ответственности.

Ключевые слова: искусственный интеллект, состав преступления, способ совершения преступления, форма вины, алгоритмическая ответственность, риск-ориентированный подход, транснациональная преступность, алгоритмическая прозрачность, киберпреступность.

Kurbanov Marufjon Mamadaminovich,
Acting Professor of Department Criminal Law,
Criminology and Fight Against Corruption
at Tashkent State University of Law
E-mail: marufjonkurbanov77@gmail.com

CRIMINAL-LEGAL CHARACTERIZATION AND SOCIO-LEGAL NATURE OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE FOR CRIMINAL PURPOSES

ANNOTATION

This article provides a comprehensive analysis of the criminal-legal characterization and socio-legal nature of the use of artificial intelligence (AI) for criminal purposes. The study argues that artificial intelligence does not constitute an independent element of a crime but functions as a means or method of committing criminal acts. Particular attention is paid to the transformation of the objective and subjective elements of crime, including the complication of the modus operandi, the determination of guilt (intent or negligence), and the establishment of causal links. The article examines challenges associated with generative AI technologies, deepfake systems, algorithmic decision-making mechanisms, and automated digital tools that contribute to the emergence of new forms of criminal activity. It emphasizes the need to preserve the principle of technological neutrality in criminal law while adapting existing legal norms to the realities of the digital environment. The research further analyzes the relevance of the “risk-based approach,” the “effective control” criterion, and algorithmic

transparency in determining criminal liability. Special consideration is given to the transnational nature of AI-related crimes and the resulting jurisdictional and international cooperation issues. The author proposes normative reforms, including mandatory risk assessments for high-risk AI systems, algorithmic auditing mechanisms, strengthened human oversight requirements, and the introduction of special professional liability standards. The study concludes that the phenomenon of artificial intelligence does not undermine the conceptual foundations of criminal law but necessitates their modernization in light of technological developments.

Keywords: artificial intelligence, elements of crime, modus operandi, form of guilt, algorithmic liability, risk-based approach, transnational crime, algorithmic transparency, cybercrime.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi global miqyosda huquqiy tartibga solish mexanizmlarini qayta ko'rib chiqish zaruratini yuzaga keltirdi. Ayniqsa, sun'iy intellektidan foydalanib sodir etiladigan jinoyatlar masalasida davlatlar o'z jinoyat qonunchiligini moslashtirish, yangi huquqiy institutlarni joriy etish yoki mavjud normalarni keng talqin qilish yo'lidan bormoqda. Xorijiy mamlakatlar tajribasini o'rganish O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunchiligini takomillashtirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

To'rtinchi sanoat inqilobi sharoitida sun'iy intellekt (keyingi o'rinlarda – SI) texnologiyalarining jadal rivojlanishi nafaqat iqtisodiyot, boshqaruv, tibbiyot va ta'lim tizimlarini, balki huquqiy munosabatlar tabiatini ham tubdan o'zgartirmoqda. Ayniqsa, ushbu texnologiyalarning jinoiy maqsadlarda qo'llanishi zamonaviy jinoyat huquqi oldiga yangi konseptual va normativ muammolarni qo'ymoqda. Shu bois sun'iy intellektidan jinoiy maqsadda foydalanishning jinoyat-huquqiy tavsifini aniqlash va uning ijtimoiy-huquqiy mohiyatini ochib berish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Avvalo, jinoyat huquqi nuqtayi nazaridan sun'iy intellektidan foydalanish mustaqil jinoyat tarkibini emas, balki jinoyat sodir etish vositasi yoki usuli sifatida namoyon bo'lishi mumkin. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida (keyingi o'rinlarda – JK) “sun'iy intellekt” tushunchasi bevosita mustahkamlanmagan bo'lsa-da, JKda nazarda tutilgan qator jinoyat tarkiblari (masalan, kompyuter axborotiga qonunga xilof ravishda kirish, axborot resurslarini buzish, firibgarlik, tovlamachilik, shaxsga doir ma'lumotlarni qonunga xilof ravishda yig'ish va tarqatish va boshqalar) SI texnologiyalaridan foydalanish orqali sodir etilishi mumkin.

“Sun'iy intellektidan foydalanilgan holda sodir etiladigan jinoyatlar” atamasi nisbatan yaqinda ilmiy va huquqiy muomalaga kirib kelgan bo'lsa-da, qisqa vaqt ichida keng qo'llaniladigan tushunchaga aylandi. Ushbu ibora sun'iy intellekt firibgarlik, aldov hamda turli ko'rinishdagi manipulyatsiyalarni amalga oshirish maqsadida qalbaki mahsulotlar yoki ma'lumotlarni yaratishda vosita sifatida qo'llaniladigan jinoyatlarni anglatadi [1].

Shu jihatdan, sun'iy intellektidan jinoiy maqsadda foydalanishning jinoyat-huquqiy tavsifi, eng avvalo, qilinish usulining murakkablashuvi va ijtimoiy xavflilik darajasining ortishi bilan tavsiflanadi. Jinoyat huquqi nazariyasida “qilinish usuli” jinoyatning obyektiv tomonini tavsiflovchi muhim belgilaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Agar jinoyat SI yordamida sodir etilgan bo'lsa, bu holat jinoyatning sodir etilish mexanizmini murakkablashtiradi, dalillarni aniqlashni qiyinlashtiradi va sabab-oqibat bog'liqligini belgilash jarayoniga to'sqinlik qiladi.

Shu bilan birga, SI texnologiyalari jinoyatchilar tomonidan axborot xavfsizligi tizimlarini chetlab o'tish yoki qaror qabul qilish jarayonlariga noqonuniy ta'sir ko'rsatish maqsadida ham qo'llanilishi mumkin [2]. Sun'iy intellektning jadal rivojlanib borayotgan imkoniyatlari ko'lam va oqibatlari jihatidan ilgari kuzatilmagan darajadagi jinoiy qilmishlarni sodir etish imkonini yaratmoqda hamda samarali himoya choralari ishlab chiqish va qo'llash jarayonini sezilarli darajada murakkablashtirmoqda.

Masalan, generativ sun'iy intellekt texnologiyalari orqali “deepfake” video yoki audio materiallar tayyorlanib, ular yordamida firibgarlik yoki sha'ni va qadr-qimmatni tahqirlashga qaratilgan harakatlar sodir etilishi mumkin. Bunday holatda jinoyatning bevosita obyekti shaxsning mulkiy yoki nomulkiy huquqlari bo'lsa-da, ijtimoiy xavflilik darajasi an'anaviy usullar bilan sodir

etilgan jinoyatlarga nisbatan yuqori bo'lishi ehtimoli mavjud. Chunki SI orqali yaratilgan soxta axborot yuqori darajada ishonchli ko'rinish oladi va keng auditoriyaga tez tarqaladi.

Sun'iy intellekt (SI) tobora takomillashib va ta'sir doirasini kengaytirib borar ekan, undan jinoiy maqsadlarda foydalanish ehtimoli ham mutanosib ravishda ortib bormoqda. Bu esa jinoyatchilikning yangi shakllari yuzaga kelishiga hamda jabrlanuvchilar sonining ko'payishiga sabab bo'lishi mumkin. Mazkur hodisalarga qarshi samarali kurashish mexanizmlari mavjudmi? Huquqiy tartibga solishni shoshilinch ravishda o'zgartirish esa qisqa muddat ichida uning eskirib qolishiga olib kelishi ehtimolini ham yuzaga keltiradi.

Amaldagi qonunchilik hujjatlarining SI yordamida sodir etilayotgan yangi turdagi jinoyatlarga tatbiq etilishi masalasi murakkab va ko'p qirrali muammo hisoblanadi. Ayrim tadqiqotchilar amaldagi huquqiy tizim universal xususiyatga ega bo'lib, uni yangi jinoyat turlariga moslashtirish mumkinligini ta'kidlaydilar; masalan, moliyaviy sohada qo'llanilayotgan dipfeyk texnologiyalariga nisbatan firibgarlik uchun jinoiy javobgarlikni nazarda tutuvchi normalar tatbiq etilishi mumkinligi ilgari suriladi. Biroq boshqa mualliflar mavjud huquqiy normalarning bunday jinoyatlarga qarshi kurashishda yetarli darajada samarali emasligiga e'tibor qaratadilar. Xususan, A.Suxodolov va boshqa tadqiqotchilar qayd etishicha, amaldagi qonunchilik hujjatlari SI yordamida sodir etiladigan jinoyatlarning ayrim muhim jihatlarini, jumladan, jinoiy qasd masalasini yetarlicha inobatga olmaydi, chunki odatda qasddan sodir etiladigan jinoyatlar inson tomonidan amalga oshiriladi. Sun'iy intellekt algoritmlarining noaniqligi va yopiq tabiati esa jinoyat uchun javobgarlik masalasini aniq belgilash imkonini bermaydi [3].

Sudlovga taalluqlilik va javobgarlik doirasining aniq belgilanmaganligi, mavjud huquqiy rejimning yetarli emasligi, ayb shaklini aniqlashdagi murakkabliklar hamda yurisdiksiya bilan bog'liq muammolar bularning barchasi amaldagi jinoiy qonunchilikning SI yordamida sodir etilayotgan jinoyatlar bilan bog'liq ishlarni ko'rib chiqishda yetarli emasligining asosiy sabablaridan hisoblanadi. Bundan tashqari, SI texnologiyalari yoki mahsulotlari bilan bog'liq jinoyatlarga nisbatan jinoiy qonunchilikni qo'llash jarayonida qasd elementlarini va qilmishni muayyan subyektga nisbat berish masalasini aniqlash talab etiladi. SI yordamida sodir etilgan jinoyat qasddan amalga oshirilganini hamda u aynan muayyan shaxs bilan bog'liqligini inkor etib bo'lmaydigan darajada isbotlash zarur. Shu bilan birga, texnologiyalar ayrim hollarda zarar yetkazishni oldindan ko'zlamagan holda ham salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Bundan tashqari, jinoyat dasturchi, ishlab chiqaruvchi yoki SIDan foydalanuvchi tomonidan sodir etilganini isbotlash ham amaliyotda murakkab vazifa bo'lib qolmoqda. Bu holat jinoiy ta'qibni amalga oshirish hamda jinoyatchilikni samarali jilovlash jarayonlariga to'sqinlik qiladi. Shu bois, tez sur'atlar bilan rivojlanib borayotgan sun'iy intellekt texnologiyalari sohasida yanada puxta va barqaror huquqiy asoslarni shakllantirish zarurati yuzaga kelmoqda.

Ijtimoiy-huquqiy mohiyat nuqtayi nazaridan, sun'iy intellektdan jinoiy maqsadda foydalanish ikki asosiy yo'nalishda xavf tug'diradi. Birinchidan, u jamiyatdagi ishonch munosabatlarini izdan chiqaradi. Axborotning haqiqiyliigi, identifikatsiya tizimlarining ishonchliligi, elektron hujjatlar va elektron raqamli imzo tizimlarining xavfsizligi sun'iy intellekt orqali manipulyatsiya qilinishi mumkin. Bu esa fuqarolik muomalasi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, jinoyat qonunchiligidan farqli ravishda fuqarolik qonunchiligi, avvalo, majburiyatlar hamda oldindan ko'ra bilish (prediktivlik) elementiga e'tibor qaratadi, shu bois uni sun'iy intellekt (SI)dan foydalanilgan holda sodir etiladigan jinoyatlarga nisbatan qo'llash nisbatan osonroq hisoblanadi. Bunday holatda asosiy masala jinoyatchini ozodlikdan mahrum qilish yoki boshqa jinoiy jazolarni qo'llash emas, balki jabrlanuvchilarga yetkazilgan zararni qoplashdan iborat bo'ladi. SI yordamida sodir etiladigan qilmishlarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda, jabrlanuvchilar qonunchilikda nazarda tutilgan kompensatsiyani olishlari shart, biroq bu kelgusida bunday jinoyatlarning oldini olishni to'liq kafolatlamaydi. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tomonidan yetkaziladigan zarar har doim ham og'ir jinoyatlar darajasiga yetavermaydi. Umuman olganda, amaldagi an'anaviy qonunchilik hujjatlari, masalan, mahsulot sifati uchun javobgarlik to'g'risidagi qonunlar yoki beparvolik (ehtiyotsizlik) bilan bog'liq normalar SI bilan bog'liq qilmishlarga nisbatan qo'llanishi mumkin, chunki ular jamoat xavfsizligi, javobgarlik hamda texnologik rivojlanish

o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan. Biroq mazkur imkoniyat qanchalik darajada yetarli ekani alohida tahlilni talab etadi.

Mahsulotda nuqson aniqlangan taqdirda iste'molchining huquqlari mahsulot sifati uchun javobgarlik to'g'risidagi qonunchilik hujjatlari bilan himoya qilinadi, zero ishlab chiqaruvchi, distribyutor va sotuvchilar mazkur nuqsonlar uchun javobgar hisoblanadi. Xuddi shuningdek, agar sun'iy intellekt tizimi nosoz ishlasa yoki zarar yetkazsa, ishlab chiquvchi yoki ishlab chiqaruvchi bunday kamchiliklar uchun javobgarlikka tortilishi mumkin [4]. Boshqa tomondan, beparvolik to'g'risidagi qonunchilik normalari shaxslarning zarar yetkazilishining oldini olish maqsadida zarur darajada ehtiyotkorlik bilan harakat qilish majburiyatini nazarda tutadi. Mazkur normalar SI tizimlaridan jinoiy faoliyatda noqonuniy foydalanishning oldini olish choralarini ko'rmagan shaxslarga nisbatan ham tatbiq etilishi mumkin [5].

Sun'iy intellekt tizimlari qaror qabul qilishdagi nisbiy mustaqillik, o'z-o'zini o'qitish qobiliyati hamda ayrim hollarda insonning bevosita ishtirokisiz harakat qilishi kabi murakkab muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu sababli bunday qilmishlarga qarshi kurashish uchun maxsus huquqiy asoslarni ishlab chiqish dolzarb vazifaga aylanmoqda. Ushbu sohada javobgarlik va yurisdiksiya masalalarini aniq belgilovchi qat'iy va ravshan mezonlarni shakllantirish zarur.

Ideal holatda, SI sohasida barcha manfaatdor tomonlar uchun maqbul va barqaror muhitni ta'minlash maqsadida sun'iy intellektni tartibga solish tizimi PEEC doktrinasida qurilishi lozim, ya'ni u "jamoat manfaatlari"ga rioya qilish, "ekologik barqarorlik tamoyillari", "iqtisodiy rivojlanish" hamda "jinoiy huquq normalari" uyg'unligini ta'minlash g'oyalariga tayanishi kerak [6].

Ikkinchidan, SI yordamida sodir etiladigan jinoyatlar transmilliy xususiyat kasb etadi. Jinoyatchi bir davlat hududida bo'lgan holda, boshqa davlat fuqarolariga nisbatan ijtimoiy xavfli qilmish sodir etishi mumkin. Bu esa jinoyat yurisdiksiyasi, ekstraditsiya va xalqaro hamkorlik masalalarini murakkablashtiradi.

Jinoyat tarkibi elementlari nuqtayi nazaridan, SI yordamida sodir etilgan jinoyatlarda obyekt, obyektiv tomon, subyekt va subyektiv tomonning klassik modeli saqlanib qoladi. Biroq, obyektiv tomonda "usul" elementi texnologik murakkablik kasb etadi. Masalan, kompyuter tizimiga qonunga xilof ravishda kirish SI algoritmlari yordamida avtomatlashtirilgan tarzda amalga oshirilishi mumkin. Bunday holatda jinoyatni sodir etish jarayoni insonning bevosita harakatidan ko'ra, dasturiy ta'minot orqali amalga oshiriladi.

Subyektiv tomon masalasida esa ayb shakli (qasd yoki ehtiyotsizlik)ni aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi. Agar shaxs SI tizimini jinoyat sodir etish maqsadida ongli ravishda sozlagan yoki undan foydalanish mexanizmini ishlab chiqqan bo'lsa, bu to'g'ridan-to'g'ri qasd bilan sodir etilgan jinoyat sifatida kvalifikatsiya qilinadi. Biroq ayrim hollarda SI tizimining avtonom xatti-harakatlari natijasida zarar yuzaga kelishi mumkin. Bu esa jinoyat huquqida "nazoratning yetishmasligi", "beparvolik" yoki "kasbiy ehtiyotsizlik" kabi kategoriyalarni qayta ko'rib chiqishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasi "Axborotlashtirish to'g'risida"gi va "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi qonun hujjatlarida axborot xavfsizligi, ma'lumotlarni himoya qilish va axborot resurslaridan foydalanish tartibi belgilangan. Sun'iy intellektdan jinoiy maqsadda foydalanish aynan ushbu sohadagi huquqiy munosabatlarga tajovuz sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Shu bois jinoyat-huquqiy tavsifni aniqlashda axborot xavfsizligi bilan bog'liq qonunchilik normalari ham hisobga olinishi zarur.

Ilmiy nuqtayi nazardan, sun'iy intellektdan jinoiy maqsadda foydalanish fenomeni jinoyat huquqida texnologik neytrallik prinsipini saqlab qolish masalasini ham ko'ndalang qo'yadi. Ya'ni jinoyat tarkibi texnologiyaga bog'lanib qolmasligi, balki ijtimoiy xavfli qilmish mohiyatidan kelib chiqib baholanishi lozim. Shu bilan birga, SI yordamida sodir etiladigan qilmishlarning o'ziga xos xususiyatlari jinoyat tarkibining kvalifikatsiya belgilarini aniqlashtirishni talab etadi.

Sun'iy intellektdan jinoiy maqsadda foydalanishning jinoyat-huquqiy tavsifi jinoyat sodir etish usulining texnologik murakkablashuvi, dalillarning raqamli tabiat kasb etishi, sabab-oqibat bog'lanishini aniqlashdagi qiyinchiliklar va transmilliylik xususiyati bilan tavsiflanadi. Uning ijtimoiy-huquqiy mohiyati esa jamiyatdagi ishonch institutlariga, axborot xavfsizligiga va fuqarolik

muomalasi barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishida namoyon bo'ladi. Shu bois jinoyat huquqi nazariyasi va amaliyoti sun'iy intellekt fenomenini chuqur tahlil qilib, mavjud jinoyat tarkiblarini zamonaviy texnologik sharoitlarga mos ravishda talqin etishi zarur.

SI texnologiyalarining keng joriy etilishi jinoyat huquqini normativ va doktrinal jihatdan modernizatsiya qilishni taqozo etmoqda. Amaldagi jinoyat qonunchiligi ko'plab hollarda texnologik neytral xarakterga ega bo'lsa-da, SI ishtirokidagi qilmishlarning murakkab mexanizmi javobgarlikni aniqlashda aniqlik va prognoz qilinuvchanlikni kuchaytirishni talab qiladi. Shu bois jinoiy javobgarlikni takomillashtirish istiqbollari jinoyat huquqining asosiy prinsiplari ayb uchun javobgarlik, odillik va qonuniylik tamoyillarini saqlagan holda ishlab chiqilishi lozim.

Boshqacha aytganda, SI texnologiyalarining rivojlanishi jinoyat huquqining an'anaviy konstruktsiyalarini saqlagan holda ularni zamonaviylashtirishni talab etadi. Masala shundaki, SI ishtirokida sodir etiladigan qilmishlar jinoyat tarkibining elementlarini formal jihatdan o'zgartirmasada, ularning amalga oshish mexanizmini murakkablashtiradi. Shu bois jinoiy javobgarlikni takomillashtirish istiqbollari normativ aniqlik, ayb prinsipi va preventiv mexanizmlarni uyg'unlashtirish orqali ishlab chiqilishi lozim.

Zamonaviy huquqshunoslikda SI bilan bog'liq javobgarlikni belgilashda "risk-based approach" konsepsiyasi keng muhokama qilinmoqda. Luchiano Floridi va Josh Kouls sun'iy intellektni tartibga solishda etik va huquqiy risklarni oldindan baholash zarurligini ta'kidlaydi [7]. Ularning fikricha, yuqori xavfli tizimlar uchun alohida nazorat va javobgarlik mexanizmi ishlab chiqilishi kerak.

Bu yondashuv jinoyat huquqida ham qo'llanishi mumkin: agar SI tizimi yuqori xavfli sohada (transport, sog'liqni saqlash, moliya) qo'llanilayotgan bo'lsa, unga nisbatan kuchaytirilgan nazorat majburiyati joriy etilishi zarur.

Boshqa bir olim esa algoritmik tizimlar ustidan inson nazorati masalasini huquqiy javobgarlikning markaziy elementi sifatida ko'rsatadi [8]. Uning ta'kidlashicha, javobgarlikni belgilashda samarali nazorat (effective control) mezonini qo'llanishi lozim: kim tizim ustidan real va amaliy nazoratga ega bo'lgan bo'lsa, javobgarlik o'sha shaxsga yuklanadi.

Bu nazariya jinoyat huquqiga tatbiq etilganda, quyidagi xulosa kelib chiqadi: agar SI tizimi ustidan nazoratni amalga oshiruvchi shaxs zararli oqibatni oldini olish imkoniyatiga ega bo'lgan bo'lsa, uning harakatsizligi yoki noto'g'ri harakati ehtiyotsizlik sifatida baholanadi.

Zamonaviy tadqiqotlar SI texnologiyalari huquqni qo'llash amaliyotini transformatsiya qilayotganini ko'rsatmoqda [9]. Bu o'zgarishlar algoritmik boshqaruv sharoitida jinoyat huquqi faqat jazolovchi emas, balki preventiv xarakter kasb etishi bilan izohlanadi. Shu bois javobgarlikni takomillashtirish istiqbollari doirasida quyidagilar dolzarb:

- algoritmik audit tizimini joriy etish;
- xavfli SI tizimlari uchun majburiy sertifikatlash;
- inson nazorati mexanizmini normativ mustahkamlash.

Ba'zi anglo-amerika olimlari yuqori xavfli texnologiyalar bilan bog'liq sohalarda qat'iy javobgarlik (strict liability) modelini qo'llash mumkinligini ilgari suradi. Jumladan, ular og'ir xavf manbai bilan bog'liq faoliyatda aybni isbotlashni soddalashtirish mumkinligini ta'kidlaydi [10]. Biroq ular ham jinoyat huquqida to'liq aybsiz javobgarlikni kengaytirish xavfli ekanini qayd etadi.

SI bilan bog'liq jinoyatlarda qat'iy javobgarlikni to'liq joriy etish jinoyat huquqining ayb prinsipi bilan ziddiyatga kirishi mumkin. Shu bois ushbu model faqat ayrim maxsus sohalarda qo'llanishi mumkin.

Kai Ambos transmilliy jinoyatlar sharoitida milliy jinoyat huquqi xalqaro mexanizmlar bilan uyg'unlashishi zarurligini ta'kidlaydi [11]. SI orqali sodir etiladigan kiberjinoyatlar ko'pincha bir nechta davlat hududini qamrab oladi. Shu bois javobgarlikni takomillashtirish istiqbollari quyidagilarni o'z ichiga olishi mumkin:

- ekstraterritorial yurisdiksiya normalarini aniqlashtirish;
- xalqaro tergov hamkorligini kuchaytirish;
- raqamli dalillarni o'zaro tan olish mexanizmini ishlab chiqish.

Karen Yong algoritmik boshqaruvda shaffoflik va hisobdorlik mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini asoslaydi [12]. Jinoyat huquqi nuqtayi nazaridan, agar SI tizimi “qora quti” (black box) xarakterga ega bo‘lsa, javobgarlikni aniqlash qiyinlashadi. Shu bois qonunchilikda algoritmik shaffoflik talabini belgilash istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Yuqoridagi ilmiy yondashuvlar asosida quyidagi normativ takliflar ilgari surilishi mumkin:

Yuqori xavfli SI tizimlarini joriy etishda majburiy risk baholash mexanizmini joriy etish;

SI ishlab chiquvchi va operatorlar uchun maxsus professional javobgarlik standartini belgilash;

Algoritmik audit va texnik ekspertiza institutini jinoyat-protsessual darajada mustahkamlash;

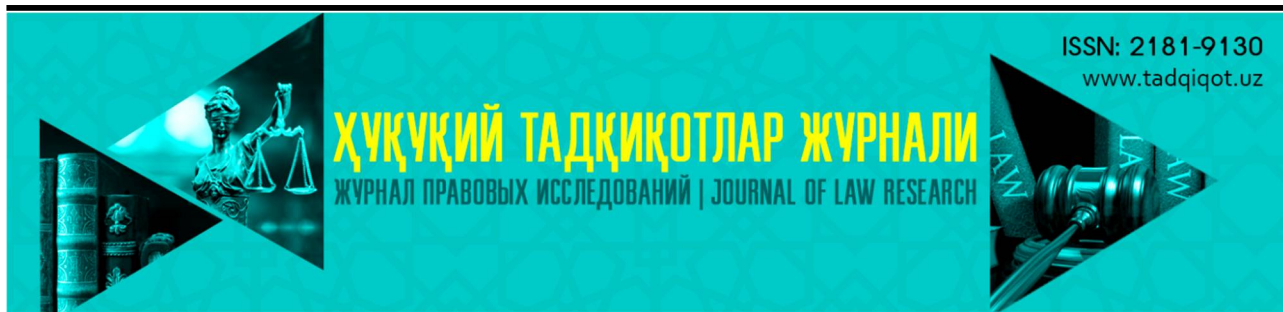
Nazorat majburiyatini buzish uchun alohida kvalifikatsiya belgisini nazarda tutish.

Bu takliflar jinoyat huquqining asosiy tamoyillarini buzmaydi, aksincha ularni zamonaviy texnologik sharoitga moslashtiradi.

Sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda sodir etiladigan jinoyatlar uchun jinoiy javobgarlikni takomillashtirish jinoyat huquqining konseptual asoslarini qayta qurishni emas, balki ularni chuqurlashtirishni talab qiladi. Tavakkalchilikka asoslangan yondashuv, samarali nazorat mezonini, algoritmik shaffoflik va preventiv mexanizmlar jinoyat huquqini zamonaviylashtirishning asosiy istiqbollari hisoblanadi. Javobgarlik inson omiliga bog‘lanishi saqlanib qolgan holda, yuqori xavfli SI tizimlari uchun kuchaytirilgan nazorat modeli joriy etilishi maqsadga muvofiqdir.

Iqtiboslar/Сноски/References:

1. Center for AI Crime. (2023). About AI Crimes. <https://clck.ru/3Gpr34>
2. Markoff, J. (2016, October 23). As Artificial Intelligence Evolves, So Does Its Criminal Potential. The New York Times. <https://clck.ru/3Gpr5Z>
3. Sukhodolov, A., Bychkov, A., & Bychkova, A. (2020). Criminal Policy for Crimes Committed Using Artificial Intelligence Technologies: State, Problems, Prospects. Journal of Siberian Federal University, 13(1), 116–122. <https://doi.org/10.17516/1997-1370-0542>
4. Scherer, M. U. (2015). Regulating Artificial Intelligence Systems: Risks, Challenges, Competencies, and Strategies. Harvard Journal of Law & Technology, 29(2), 353. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2609777>
5. Zhao, S. (2024). Principle of Criminal Imputation for Negligence Crime Involving Artificial Intelligence. Springer Nature. <https://10.1007/978-981-97-0722-5>
6. Bhatt, N., & Bhatt, J. (2023). Towards a Novel Eclectic Framework for Administering Artificial Intelligence Technologies: A Proposed ‘PEEC’ Doctrine. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD), 8(9), 27–36. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.11434.18888>
7. Luciano Floridi & Josh Cowls, “A Unified Framework of Five Principles for AI in Society,” Harvard Data Science Review 1, no. 1 (2019).
8. John Danaher, “Robots, Law and the Retribution Gap,” Ethics and Information Technology 18 (2016): 299–309.
9. Mireille Hildebrandt, Smart Technologies and the End(s) of Law: Novel Entanglements of Law and Technology (Cheltenham: Edward Elgar, 2015), 134–152.
10. Andrew Ashworth & Jeremy Horder, Principles of Criminal Law, 7th ed. (Oxford: Oxford University Press, 2013), 152–165.
11. Kai Ambos, Treatise on International Criminal Law. Volume I: Foundations and General Part (Oxford: Oxford University Press, 2013), 88–104.
12. Karen Yeung, “Algorithmic Regulation: A Critical Interrogation,” Regulation & Governance 12, no. 4 (2018): 505–523.

12.00.09-УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС. КРИМИНАЛИСТИКА, ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЕ ПРАВО И СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА

Насруллаев Фирдавс Сухробович,

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ташкилий департаменти
бош инспектори, Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси.

E-mail: nasrullaevfirdavs@gmail.com

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ЭКСТРАДИЦИЯ ЖАРАЁНИДА ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИНИНГ ИНСТИТУЦИОНАЛ ЎРНИ ВА ИДОРАЛАРАРО ҲАМКОРЛИК МАСАЛАЛАРИ

For citation: Nasrullaev Firdavs Sukhrobovich. THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN THE EXTRADITION PROCESS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND ISSUES OF INTERAGENCY COOPERATION. Journal of Law Research. 2026, 11 vol., issue 2/2.

<http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.000000000>

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистон Республикасида экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлигининг институционал ўрни илмий-ҳуқуқий нуқтаи назардан комплекс таҳлил қилинган. Экстрадициянинг халқаро ва миллий ҳуқуқий асослари, уни амалга оширишда иштирок этувчи ваколатли органлар ўртасидаги функционал тақсимот ҳамда идоралараро ҳамкорликнинг аҳамияти очиб берилган. Шунингдек, Ички ишлар вазирлигининг экстрадиция жараёнида процессуал қарор қабул қилувчи эмас, балки амалий-таъминловчи механизм сифатидаги роли асосланган. Тадқиқот натижасида экстрадиция соҳасида идоралараро ҳамкорликни такомиллаштиришга доир муаллифлик таклифлари ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: экстрадиция, халқаро жинойтчилик, Ички ишлар вазирлиги, Интерпол, идоралараро ҳамкорлик, инсон ҳуқуқлари.

Насруллаев Фирдавс Сухробович,

Главный инспектор Организационного департамента Министерства
внутренних дел Республики Узбекистан, независимый соискатель
Университета общественной безопасности

E-mail: nasrullaevfirdavs@gmail.com

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ РОЛЬ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ В ПРОЦЕССЕ ЭКСТРАДИЦИИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН И ВОПРОСЫ МЕЖВЕДОМСТВЕННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье с научно-правовых позиций комплексно анализируется институциональная роль Министерства внутренних дел Республики Узбекистан в процессе экстрадиции. Рассматриваются международно-правовые и национальные основы экстрадиции, особенности распределения полномочий между уполномоченными государственными органами, а также значение межведомственного взаимодействия. Обосновывается вывод о том, что Министерство внутренних дел в экстрадиционном процессе выступает не в качестве органа, принимающего процессуальные решения, а как ключевой практико-обеспечивающий механизм. По итогам исследования сформулированы авторские предложения, направленные на совершенствование межведомственного взаимодействия в сфере экстрадиции.

Ключевые слова: экстрадиция, международная преступность, Министерство внутренних дел, Интерпол, межведомственное взаимодействие, права человека.

Nasrullaev Firdavs Sukhrovich,

Chief Inspector of the Organizational Department of the Ministry
of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, Independent
Researcher at the University of Public Security.
E-mail: nasrullaevfirdavs@gmail.com

THE INSTITUTIONAL ROLE OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS IN THE EXTRADITION PROCESS IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND ISSUES OF INTERAGENCY COOPERATION

ANNOTATION

The article provides a comprehensive legal analysis of the institutional role of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan in the extradition process. It examines the international and national legal foundations of extradition, the distribution of powers among competent state authorities, and the importance of interagency cooperation. The study substantiates that the Ministry of Internal Affairs does not act as a body making procedural decisions in extradition cases, but rather functions as a key practical enforcement mechanism. Based on the research findings, the author formulates proposals aimed at improving interagency cooperation in the field of extradition.

Keywords: extradition, international crime, Ministry of Internal Affairs, Interpol, interagency cooperation, human rights.

Кириш:

Ҳозирги глобаллашув шароитида жиноятчилик миллий чегаралардан чиқиб, трансмиллий тус олмоқда. Айниқса, жиноят содир этган шахсларнинг бошқа давлат ҳудудида яшириниб юриши амалиётда кенг тарқалган ҳолатга айланиб, жиноят учун жазо муқаррарлигини таъминлашни қийинлаштирмоқда. Экстрадиция жараёнининг самарадорлиги эса фақат норматив асосларга эмас, балки ваколатли давлат органлари ўртасидаги мувофиқлашган ҳамкорликка, хусусан Ички ишлар вазирлигининг амалий иштирок даражасига ҳам бевосита боғлиқ.

Илмий адабиётларда трансмиллий жиноятчилик, қоида тариқасида, юқори яширинлик даражаси ва уюшган характерга эга бўлиб, бир неча давлат ҳудудини қамраб олиши билан тавсифланади (**В.Номоконов**)[1]. Мазкур ҳолат экстрадиция институтининг амалий аҳамиятини янада оширади.

Шу сабабли экстрадиция жараёни ҳуқуқий жиҳатдан мураккаб бўлиб, уни амалга оширишда иштирок этувчи идораларнинг ваколатлари аниқ белгилаб қўйилиши ҳамда улар ўртасида самарали ҳамкорликни йўлга қўйилиши талаб этилади.

Ўзбекистон Республикасида экстрадиция институти Конституция нормалари, Жиноят ва Жиноят-процессуал қонунчилик, шунингдек, халқаро шартномалар асосида тартибга солинади. Бироқ экстрадиция жараёни фақат норматив қоидалар йиғиндиси билан чекланмай, унинг амалдаги самарадорлиги давлат органларининг мувофиқлашган фаолиятига боғлиқ.

Шу нуктаи назардан, экстрадиция йўналишида Ички ишлар вазирлигининг ўрни алоҳида аҳамиятга эга [2]. Ички ишлар вазирлиги экстрадиция масаласи бўйича якуний процессуал қарор қабул қилувчи орган бўлмаса-да, халқаро қидирувни ташкил этиш, ахборот йиғиш ва таҳлил қилиш, шунингдек, экстрадиция жараёнини амалий жиҳатдан таъминлашда асосий субъект сифатида намоён бўлади. Экстрадиция жараёни Ички ишлар вазирлиги билан чекланиб қолмай, бир қатор ваколатли давлат идоралар билан ўзаро ҳамкорлиги асосида амалга оширилади.

Мазкур мақоланинг мақсади – экстрадиция институтининг назарий ва амалий жиҳатларини таҳлил қилиш, Ўзбекистон Республикасида экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлигининг такшилий-ҳуқуқий ўрнини илмий асослаш ҳамда идоралараро ҳамкорликни такомиллаштириш бўйича муаллифлик таклифларини ишлаб чиқишдан иборат.

Мазкур мақолада экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлигининг айнан амалий босқичлардаги иштироки илмий таҳлил қилиниб, унинг ташкилий роли комплекс ёндашув асосида илмий жиҳатдан тизимли таҳлил қилинади.

Асосий қисм:

Экстрадиция институтининг халқаро – ҳуқуқий моҳияти.

Экстрадиция институти халқаро ҳуқуқда давлатлар ўртасида жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги ҳуқуқий ҳамкорликнинг муҳим шакллари билан бири сифатида қаралади. Илмий адабиётларда экстрадиция, одатда, бир давлат ҳудудида бўлган жиноят содир этган шахсни бошқа давлатга жиноий жавобгарликка тортиш ёки ҳукми ижро этиш мақсадида топшириш тартиби сифатида таърифланади [3].

Халқаро ҳуқуқ илмий қарашларга кўра, экстрадиция давлатнинг суверен ҳуқуқига асосланган институт сифатида баҳоланади. Шу билан бирга, халқаро шартномалар мавжуд бўлган тақдирда, экстрадиция давлат учун муайян мажбуриятларни ҳам юзага келтиради. Бу ҳолат экстрадициянинг икки тарафлама ҳуқуқий табиатга эга эканлигини кўрсатади, бир томондан ихтиёрий қарорга асосланса, иккинчи томондан халқаро мажбуриятлар билан чекланади.

Экстрадиция институтининг халқаро-ҳуқуқий моҳиятини очиб беришда инсон ҳуқуқлари масаласи алоҳида ўрин тутати. Мазкур ёндашув экстрадиция соҳасида тизмили ислохотларни инсон ҳуқуқлари стандартлари билан уйғунлаштириш зарурлигини кўрсатади. Чунончи, замонавий халқаро ҳуқуқ экстрадиция жараёнида инсон кадр-қиммати, кийноққа солинмаслик ва адолатли суд муҳокамасида асосий ҳуқуқларни таъминлашни талаб этади [4, С.299]. Шу сабабли экстрадиция тўғрисида қарор қабул қилишда давлатлар нафақат жиноят содир этилганлигини, балки шахс топшириляётган давлатда унинг ҳуқуқлари таъминланишини ҳам инобатга олиши лозим.

Экстрадиция институтига нисбатан илмий ёндашувлар.

Экстрадиция институтига берилган таърифлар унинг мазмуни ва ҳуқуқий аҳамиятини турлича ёритади. Халқаро ҳуқуқ назариясида экстрадиция, аввало, давлатлар ўртасидаги ишонч ва ҳамкорлик даражасини акс эттирувчи механизм сифатида қаралади.

И.И. Лукашук экстрадиция масаласини инсон ҳуқуқлари нуктаи назаридан баҳолаб, халқаро ҳуқуқнинг инсон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилганлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, “халқаро ҳуқуқнинг барча институтлари, шу жумладан экстрадиция ҳам, энг аввало инсон манфаатларини таъминлашга хизмат қилиши лозим” [5, С.452]. Бу ёндашув экстрадиция жараёнида давлат манфаатлари билан бир қаторда шахс ҳуқуқлари устувор аҳамият касб этишини англатади.

Ўзбек ҳуқуқшунос олимларнинг фикрларига мувофиқ, экстрадиция институтига илмий эътибор қаратилган. **Д.Ш. Умарханова** “экстрадицияни жиноят содир этган ёки маҳкум қилинган шахсни суд қилиш ёки ҳукм ижросини таъминлаш мақсадида давлатлар ўртасида халқаро шартномалар асосида топшириш тартиби сифатида таърифлайди” [6, С.7].

Н.А. Сафаров “экстрадицияни халқаро жиноятчиликка қарши курашдаги ҳуқуқий ҳамкорликнинг асосий элементи сифатида баҳолаб, унинг самарадорлигини давлатлар ўртасидаги мувофиқлашув даражаси билан боғлайди” [7, С.26].

Бизнинг фикримизча, ушбу ёндашув экстрадицияни фақат техник жараён эмас, балки ташкилий-ҳуқуқий мувофиқлашувни талаб этувчи механизм сифатида тавсифлайди. **В.Э. Карпович** экстрадиция жараёнининг халқаро ҳуқуқий принциплар ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш стандартлари билан уйғунлигини асослаб беради [8, С.53,61].

Доктринал ёндашувлар билан бир қаторда, экстрадиция институтининг қатор ҳуқуқий ва ташкилий хусусиятлари ҳам мавжуд. Экстрадиция институтининг муҳим хусусиятларидан бири унинг шартномавий характерга эгаллигидир. Аксарият ҳолларда экстрадиция икки ёки кўп томонлама халқаро шартномалар асосида амалга оширилади. Бунда экстрадиция шартномалари жиноятларнинг экстрадиция қилиниши мумкин бўлган турлари, экстрадицияни рад этиш асослари, шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари каби масалаларни аниқ белгилаб беради.

Бундан ташқари, халқаро амалиётда экстрадициянинг “**шартномасиз**” шакли ҳам мавжуд бўлиб, ўзаро ҳуқуқий ёрдам ва халқаро одат нормаларига асосланиши мумкин. Бироқ бундай ҳолларда экстрадиция масаласи кўпроқ сиёсий ва дипломатик омилларга сабаб бўлади.

Экстрадиция институтининг халқаро-ҳуқуқий моҳиятини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, мазкур институт давлатлар ўртасидаги жиноятчиликка қарши курашиш жараёнининг ажралмас қисми бўлиб, унинг самарадорлиги миллий қонунчиликнинг халқаро стандартларга мослиги ва ваколатли идоралар фаолиятининг мувофиқлашганлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикасида экстрадициянинг ҳуқуқий асослари.

Ўзбекистон Республикасида экстрадиция институтининг ҳуқуқий асослари Конституция нормалари, Жиноят ва Жиноят-процессуал қонунчилик ҳамда халқаро шартномалар мажмуи билан белгиланади. Мазкур ҳуқуқий манбалар экстрадиция масаласида давлатнинг суверен позициясини ҳамда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган мажбуриятларини уйғунлаштиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида экстрадицияга оид асосий принциплар қоидалар мустаҳкамланган. Хусусан, Конституцияга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ўз фуқароларини хорижий давлатларга бериб юборишни тақиқлайди [9].

Мазкур конституцион чеклов экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлигининг ролини мустақил процессуал қарор қабул қилиш эмас, балки амалий-таъминловчи вазифалар билан чеклашини белгилайди. Бу қоида миллий ҳуқуқ тизимида фуқароликни ҳимоя қилишнинг устувор аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади. Қолаверса, Конституция нормалари Ўзбекистон Республикасининг халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъекти сифатида халқаро шартномалар асосида бошқа давлатлар билан ҳамкорлик қилишини назарда тутди.

Жиноят кодексининг **12-моддасида** Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг чет элда содир этган жиноятлари учун жавобгарлик масаласи тартибга солинган бўлиб, ушбу норма экстрадиция институти билан узвий боғлиқ. Мазкур моддага мувофиқ, Ўзбекистон фуқароси чет эл ҳудудида содир этган жинояти учун, агар халқаро шартномаларда бошқача қоида назарда тутилмаган бўлса, хорижий давлатга экстрадиция қилиниши мумкин эмас [10]. Бу ҳолат экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлиги томонидан йиғиладиган ахборот ва материаллар якуний қарор қабул қилишда ҳал қилувчи аҳамият касб этишини кўрсатади ҳамда миллий суверенитет, ва фуқароларни ҳимоя қилиш принципини ифода этади.

Жиноят-процессуал кодексида эса экстрадиция тартиби, ваколатли органлар, сўровларни юбориш ва ижро этиш қоидалари батафсил тартибга солинган [11]. Айниқса, экстрадиция бўйича сўровларни тайёрлаш ва ижро этишда қонун ҳужжатлари ҳамда халқаро шартномалар талабларига қатъий риоя этилиши белгиланган. Бу нормалар экстрадиция жараёнида ваколатли ташкилотлар ўртасидаги процессуал вертикални белгилаб, ҳар бир идоранинг вазифалари чегарасини ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди. Бироқ мазкур нормаларда экстрадиция жараёнида идоралараро ҳамкорликнинг амалий механизмлари тўлиқ деталлаштирилмаган бўлиб, бу ҳолат амалиётда ваколатлар тақсимоотида ноаниқликларга олиб келмоқда.

Айни пайтда, Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонунида халқаро ҳамкорлик, жумладан экстрадиция билан боғлиқ тезкор-қидирув тадбирларини амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари белгиланган [12]. Мазкур қонун экстрадиция жараёнида Ички ишлар органларининг амалий имкониятларини белгилаб берувчи муҳим манба сифатида қаралади.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлигининг экстрадиция соҳасидаги институционал ўрни.

Ўзбекистон Республикасида экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлиги муҳим амалий ўрин тутати. Бу ҳолат унинг жинойтчиликка қарши курашиш, қидирув ва тезкор-қидирув фаолиятини амалга ошириш бўйича ваколатли давлат органи сифатидаги мақоми билан белгиланади. Экстрадиция жараёнида шахсни аниқлаш, унинг жойлашган манзилни белгилаш, вақтинчалик ушлаб туриш ҳамда ваколатли органларга тегишли ахборотни тақдим этиш ИИВ органларининг асосий амалий вазифаларидир.

Шунингдек, Ички ишлар вазирлигининг экстрадиция соҳасидаги иштироки мустақил процессуал қарор қабул қилиш билан эмас, балки ваколатли органлар томонидан қабул қилинган қарорларнинг амалий ижросини таъминлаш билан ифодаланади.

ИИВ фаолиятида экстрадиция соҳасининг муҳим элементи сифатида Интерполнинг Ўзбекистон Республикасидаги Миллий марказий бюроси алоҳида аҳамият касб этади. Интерпол ММБ халқаро қидирувни ташкил этиш, хорижий давлатларнинг ваколатли органлари билан ахборот алмашиш ҳамда экстрадиция жараёнини бошлаш учун зарур маълумотларни йиғишни таъминлайди [13]. Амалиёт шуни кўрсатадики, шахсининг жойлашган жойи аниқланмасдан туриб, экстрадиция масаласини ҳал этиш мумкин эмас, шу боис халқаро қидирув экстрадиция жараёнининг бошланғич ва ҳал қилувчи босқичи деб баҳоланади.

Экстрадиция жараёни ИИВ тизимида фақат Интерпол ММБ билан чекланиб қолмайди. Тергов бўлинмалари, тезкор-қидирув хизматлари, терроризмга қарши курашиш бўлинмалари ҳамда миграция органлари томонидан тайёрланадиган ҳужжатлар экстрадиция сўровларининг асослилигини таъминлайди.

Экстрадиция жараёнида идоралараро ҳамкорлик.

Экстрадиция амалда бир нечта давлат органларининг ўзаро мувофиқлашган фаолияти натижасида амалга оширилади. Ушбу жараёнда Бош прокуратура процессуал марказ сифатида экстрадиция тўғрисидаги қарорларни қабул қилиш ва қонунийлик устидан назоратни амалга оширади. Ташқи ишлар вазирлиги дипломатик каналлар орқали халқаро ҳамкорликни таъминлайди, Давлат хавфсизлик хизмати ва Божхона органлари эса хавфсизлик ва чегара билан боғлиқ масалаларда иштирок этади.

Ички ишлар вазирлиги эса мазкур идоралараро тизимда амалий ахборотни бирлаштирувчи ва қарорларнинг ижросини таъминловчи марказий бўғин сифатида фаолият юритади. Шу тариқа, экстрадиция соҳасидаги идоралараро ҳамкорлик миллий даражада функционал тақсимотга, халқаро даражада эса ўзаро ҳуқуқий ёрдам механизмларига таянади.

Экстрадиция амалиётидаги асосий муаммолар ва уларни бартараф этиш йўллари.

Таҳлиллар экстрадиция соҳасида ҳуқуқий асослар мавжуд бўлишига қарамасдан, амалиётда қатор идоравий ва ташкилий муаммолар сақланиб қолаётганини кўрсатади. Қуйида ушбу муаммолар ва уларни бартараф этишга қаратилган илмий таклифлар изчил тарзда баён этилади.

Биринчи навбатда, иштирокчи органлар ўртасида ваколатларнинг аниқ тақсимланмагани экстрадиция жараёни самарадорлигига салбий таъсир кўрсатмоқда. Ушбу муаммони бартараф этиш мақсадида, Ички ишлар вазирлигининг экстрадиция соҳасидаги функцияларини ягона норматив ҳужжатда аниқ белгилаш мақсадга мувофиқ.

Экстрадиция жараёнида идоралараро ҳамкорликни мувофиқлаштириш мақсадида **Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси ҳузурида экстрадиция ишлари бўйича махсус мувофиқлаштирувчи марказ ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.** Ушбу марказ экстрадиция сўровларини тайёрлаш ва ижро этишни мувофиқлаштириш, халқаро қидирув

натижаларини умумлаштириш ҳамда ушлаб берилаётган шахсларнинг ҳуқуқларига риоя этилиши устидан мониторингни таъминлаш вазифаларини бажариши мумкин.

Экстрадиция жараёни самарадорлигини оширишда ташкилий-техник чоралар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, ИИБ, Бош прокуратура, Ташқи ишлар вазирлиги ва бошқа ваколатли органлар ўртасида **экстрадицияга оид ахборот алмашувини таъминлайдиган ягона электрон платформани жорий этиш**, процессуал ҳужжатларни электрон шаклда тайёрлаш ва мувофиқлаштириш механизмларини ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Шунингдек, экстрадиция жараёнида инсон ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаш мақсадида **хорижий давлатлар томонидан бериладиган кафолатларни баҳолашнинг аниқ мезонларини ишлаб чиқиш ҳамда экстрадиция масалалари бўйича суд назоратини кучайтириш зарур.**

ХУЛОСА:

Олиб борилган тадқиқот натижасида қуйидаги илмий хулосаларга келинди:

1. Экстрадиция институти Ўзбекистон Республикасида халқаро-ҳуқуқий стандартлар ва миллий қонунчилик нормалари уйғунлигида шаклланган комплекс ҳуқуқий механизм ҳисобланади;

2. Экстрадиция жараёнида Ички ишлар вазирлиги процессуал қарор қабул қилувчи орган эмас, балки қарорларни амалий таъминловчи асосий институционал субъект сифатида иштирок этади;

3. Экстрадиция соҳасида идоралараро ҳамкорликнинг самарадорлиги ваколатларнинг аниқ тақсимланиши ва мувофиқлаштирувчи механизмларнинг мавжудлигига бевосита боғлиқ;

4. Экстрадиция жараёнида инсон ҳуқуқлари кафолатларини таъминлаш мақсадида кийноқ ва ғайриинсоний муносабат хавфини баҳолаш мезонларини ЖПКда аниқ белгилаш мақсадга мувофиқ.

Иқтибослар/Сноски/References:

1. Номоконов В. Организованная преступность: транснациональные признаки (Nomokonov V. Organized crime: transnational characteristics) // <http://www.crime-research.ru/library/Nomokon2.html>.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 10.04.2017 йилдаги “Ички ишлар органларининг фаолияти самарадорлигини тубдан ошириш, жамоат тартибини, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлашда уларнинг масъулиятини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони ПФ-5005-сон. (Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-5005 dated April 10, 2017 “On measures to radically increase the efficiency of the activities of internal affairs bodies, strengthen their responsibility in ensuring public order, reliable protection of the rights, freedoms and legitimate interests of citizens”)
3. Уголовный процесс. Коллектив авторов. Учебник. ТГЮУ.2021. (Criminal Procedure. Collective authors. Textbook. TSUL. 2021.)
4. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. Европа хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти: инсонлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятлар. – Учинчи нашр / ўзбекча нашрнинг масъул муҳаррири А.Х. Саидов. – Тошкент, 2012. – 299 б. (National Center for Human Rights of the Republic of Uzbekistan. Organization for Security and Cooperation in Europe: obligations in the field of human rights. – Third edition / Editor-in-chief of the Uzbek edition A.Kh. Saidov. – Tashkent, 2012. – 299 p)
5. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть : учебник.-3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2005.- 452 с. (Lukashuk I. I. International law. Special part: textbook. - 3rd edition, revised and enlarged. - М.: Norma, 2005. - 452 p.)
6. Умарханова Д. Ш. Жиноят содир қилган шахсларнинг экстрадицияси бўйича халқаро-ҳуқуқий ҳамкорлик : автореф. дис. ... юрид. фан номз.-Тошкент, 2010.7-б. (Umarkhanova D.

- Sh. International legal cooperation on the extradition of persons who have committed crimes: author's abstract. dissertation ... candidate of legal sciences - Tashkent, 2010.7-p.)
7. Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. – М., 2007. – 26 с. (Safarov N.A. Extradition in international criminal law: problems of theory and practice: dis. ... Doctor of Law: 12.00.10. – М., 2007. – 26 p.)
 8. Карпович В. Э. Экстрадиция лиц для уголовного преследования или исполнения приговора: проблемы теории и практики // Вестник Владимирского юридического института. 2023. № 4(69). С. 53–61. (Karpovich V. E. Extradition of persons for criminal prosecution or execution of a sentence: problems of theory and practice // Bulletin of the Vladimir Law Institute. 2023. No. 4 (69). P. 53–61)
 9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Янги таҳрир. – Тошкент, 2023. (Constitution of the Republic of Uzbekistan. – New edition. – Tashkent, 2023)
 10. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Тошкент, амалдаги таҳрир. (Criminal Code of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, current edition.)
 11. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. – Тошкент, амалдаги таҳрир. (Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. – Tashkent, current edition)
 12. Ўзбекистон Республикасининг “Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида”ги Қонуни. – 2012 йил 25 декабрь, ЎРҚ-344-сон. (Law of the Republic of Uzbekistan “On Emergency Search Activities”. – December 25, 2012, No. ZURQ-344)
 13. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 2 июндаги 343-сонли “Ўзбекистон Республикасида Интерполнинг миллий марказий бюроси фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари” тўғрисидаги қарори. (Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 343 dated June 2, 2017 “On measures to improve the activities of the National Central Bureau of Interpol in the Republic of Uzbekistan”)

ҲУҚУҚИЙ ТАДҚИҚОТЛАР ЖУРНАЛИ

ЖУРНАЛ ПРАВОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

JOURNAL OF LAW RESEARCH

Taqdim etilayotgan maqolalarga qo'yilgan talablar:

1. Maqola o'zbek, ingliz va rus tillarida qabul qilinadi va Microsoft Word dasturida Times New Roman shriftida 12 kegl, 1 satr oralig'ida, sahifalar barcha tomondan 2 sm qoldirilgan bo'lishi shart. Satr boshi - 1,25 sm bo'lib, satrlarni eniga to'g'irlash, so'zlarni boshqa qatorga ko'chirish avtomatik tarzda bo'lishi lozim.
2. Birinchi qator o'ng tomondan muallifning familiyasi, ismi va otasining ismi, ikkinchi qatorda muallifning ish joyi, lavozimi, ilmiy darajasi va unvoni va e-mail, uchinchi qatorda sahifaning o'rtasida bosh va qalin harflar bilan maqolaning nomi yoziladi. Ushbu ma'lumotlar o'zbek, ingliz va rus tillarda berilishi lozim.
3. Keyingi qatordan o'zbek, ingliz va rus tillarida kamida 60 ta o'zbek, ingliz va rus tillarida so'zdan iborat annotatsiya beriladi.
4. Keyingi qatordan 6-10 ta o'zbek, ingliz va rus tillarida kalit so'zlar beriladi.
5. Keyingi qatordan asosiy matn umimiy so'zi minimal 2000 ta bo'ladi.
6. Adabiyotlarning to'liq ro'yxati asosiy matndan so'ng alifbo tartibida ko'rsatilishi lozim va havolalar asosiy matnda bo'lishi kerak [1, B.25].
7. Maqolada keltirilgan dalillarning to'g'riligi uchun muallif mas'ul, plagiat holati taqiqlanadi.
8. Web of science, Scopus tizimidagi jurnallardan iqtiboslar olish maqsadga muvofiqdir.

Требования к оформлению научной статьи:

1. Статья принимается на узбекском, английском и русском языках и должна быть оформлена в Microsoft Word шрифтом Times New Roman, размер 12, межстрочный интервал — 1, поля со всех сторон — 2 см. Абзацный отступ — 1,25 см; выравнивание по ширине и переносы слов должны быть включены автоматически.
2. В первой строке справа указываются фамилия, имя и отчество автора; во второй строке — место работы автора, должность, ученая степень и звание, а также e-mail; в третьей строке по центру страницы крупным и жирным шрифтом — название статьи. Эти сведения должны быть приведены на узбекском, английском и русском языках.
3. Ниже дается аннотация на узбекском, английском и русском языках, содержащая не менее 60 слов на каждом языке.
4. Далее приводятся 6–10 ключевых слов на узбекском, английском и русском языках.
5. Далее основной текст: общий объем текста должен быть не менее 2000 слов.
6. Полный список литературы должен быть приведен после основного текста в алфавитном порядке; ссылки должны присутствовать в основном тексте в формате [1, C.25].
7. Автор несет ответственность за достоверность приведенных в статье доказательств; плагиат запрещен.
8. Рекомендуется цитирование журналов из база данных Web of Science и Scopus.

Requirements of the articles submitted:

1. Articles are accepted in Uzbek, English and Russian and must be prepared in Microsoft Word using Times New Roman font, size 12, single line spacing, with 2 cm margins on all sides. First-line indent is 1.25 cm; text should be justified and word hyphenation/line breaks set to automatic.
2. In the first line on the right: the author's surname, given name and patronymic; in the second line: the author's affiliation, position, academic degree and title, and e-mail; in the third line centered on the page: the article title in bold and uppercase (or bold). These details must be provided in Uzbek, English and Russian.
3. Next, provide an abstract in Uzbek, English and Russian of at least 60 words in each language.
4. Next, provide 6–10 keywords in Uzbek, English and Russian.
5. Next, the main text: total word count must be at least 2000 words.
6. The full list of references must appear after the main text in alphabetical order, and citations should appear in the main text in the format [1, P.25].
7. The author is responsible for the accuracy of the evidence presented in the article; plagiarism is prohibited.
8. It is advisable to include citations from journals indexed in Web of Science and Scopus.